

Mündəricat

səh.

İQTİSADI-STATİSTİK TƏDQIQATLAR

Bəyalı Ataşov

Azərbaycanda sığorta fəaliyyətinin statistik təhlilinin müasir aspektləri..... 4

Nizami Kazımov, Zülfüqar Məhərrəmov

Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların strukturunun statistik təhlili..... 14

İlqar Vəliyev

Dayanıqlı inkişaf məqsədləri və su qıtlığı statistikasını..... 21

Orxan Əhmədov

Azərbaycanda inflyasiyanın sabit saxlanması iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin rolu..... 29

Aytən Şükürova

Azərbaycanda ərzaq məhsulları bazarının formalaşması və inkişafının əsas meyilləri..... 37

Aygün Hacıyeva

Sahibkarlığın inkişafının biznes mühitinə təsiri..... 47

NƏZƏRİYYƏ VƏ METODOLOGİYA

Saleh Mövlamov

Statistikanın rəqəmsal texnologiyalara transformasiyası..... 54

Namig Namazov

Training portal of digital statistics 61

Orxan Sadıqov

Neft gəlirlərinin idarə olunmasında müasir çağırışlar..... 69

Elxan Əmirəliyev

Ali təhsil sistemində maliyyələşdirilmənin yeni modelləri: dünya təcrübəsi və Azərbaycan..... 77

2019-cu İLİN YANVAR-SENTYABR AYLARININ YEKUNU ÜZRƏ ÖLKƏNİN

SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINA DAİR GÖSTƏRİCİLƏR

Makroiqtisadi göstəricilər..... 83

Ümumi Daxili Məhsul istehsalı..... 85

Maliyyə mənbələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlər..... 85

İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlərin dəyəri..... 86

Pərakəndə ticarət dövriyyəsinin məhsullar üzrə strukturu..... 87

İqtisadiyyata kredit qoyuluşu..... 87

Dövlət büdcəsinin gəlirləri..... 87

Dövlət büdcəsinin xərcləri..... 88

Nəqliyyat sektorunda yük dövriyyəsi..... 88

Nəqliyyat sektorunda sərnişin dövriyyəsi..... 89

Azərbaycanın tərəfdaş ölkələrlə xarici ticarət göstəriciləri..... 89

İxrac olunan mühüm növ məhsullar..... 90

İdxal olunan mühüm növ məhsullar..... 91

2019-cu ildə “Statistika xəbərləri” jurnalında dərc olunmuş məqalələrin mövzu-əlifba üzrə siyahısı..... 92

Məqalələrin təqdim olunma qaydaları..... 94

UOT: 336.71

DOI: 10.338.70/1012-1211-2019-4-2550

AZƏRBAYCANDA SIĞORTA FƏALİYYƏTİNİN STATİSTİK TƏHLİLİNİN MÜASİR ASPEKTLƏRİ

Bəyalı Ataşov

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin

Elm və innovasiyalar üzrə prorektoru, Əməkdar elm xadimi, i.e.d, professor

AZ1106, Bakı şəhəri, Nərimanov rayonu, Nəcəf Nərimanov küç.93

e-poçt: bayali.atashov@mail.ru

Açar sözlər: sığorta fəaliyyəti, sığorta bazarı, sığorta statistikas, sığorta fəaliyyətinin statistik təhlili, sığorta bazarının statistik təhlili, sığorta fəaliyyətinin müasir aspektləri, sığorta bazarının inkişaf perspektivləri, sığorta statistikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

Ключевые слова: страховая деятельность, рынок страхования, статистика страхования, статистический анализ страховой деятельности, статистический анализ рынка страхования, современные аспекты страховой деятельности, перспективы развития рынка страхования, пути совершенствования статистики страхования.

Keywords: insurance activity, insurance market, insurance statistics, statistical analysis of insurance activity, statistical analysis of insurance market, modern aspects of insurance activity, prospects of insurance market development, ways to improve insurance statistics.

Müasir dövrdə sığorta fəaliyyəti və sığorta bazarının inkişaf etdirilməsi məsələləri kifayət qədər aktualdır. Hələ müstəqilliyin bərpasının ilk illərində ölkəmizdə sığorta bazarının qanunvericilik bazasının gücləndirilməsi və sığorta fəaliyyəti mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərində davamlı addımlar atılmışdır. Dünya təcrübəsinə uyğun olaraq, sığorta fəaliyyətinin təşkili üçün tədbirlər həyata keçirilmiş və bunun nəticəsində müvafiq ölkə qanunlarının hazırlanması və qəbul edilməsi mümkün olmuş, sığorta fəaliyyəti və sığorta xidmətləri ölkənin maliyyə bazarının tərkib hissəsi kimi inkişaf etməyə başlamışdır. 1993-cü il yanvar ayının 5-də “Sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmiş və bununla da ölkədə sığorta fəaliyyətinin təşkili ilə bağlı, həmçinin onun statistikasının formalaşdırılması və metodoloji əsaslarının yaradılması prosesləri sürətləndirilmişdir [1]. Bu Qanunda sığorta sisteminin inkişaf etdirilməsinin əsas istiqamətləri və prinsipləri, bu sahələrin tənzimlənməsi mexanizmləri və onların hüquqi əsasları öz əksini tapmışdır. Ümumilikdə, müstəqillik illərində sığorta fəaliyyətinin və sığorta bazarının qanunvericilik bazasının inkişaf etdirilməsi, bu sahədə dünya təcrübəsi nəzərə alınmaqla önəmli addımlar atılmış və zəruri ölkə qanunlarının qəbul edilməsinə səy göstərilmiş, nəticədə, bir çox vacib qanunlar hazırlanaraq qəbul olunmuşdur. 28 oktyabr 1999-cu ildə “Tibbi sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun qəbul olunması da bu qəbildəndir [2]. Həmin qanunla ölkə əhalisinin tibbi sığorta xidməti ilə təmin edilməsi və bunlarla bağlı olaraq hüquqi, iqtisadi-təşkilati mexanizmlərin hazırlanması və tətbiqinin hüquqi bazasının yaradılması, iqtisadi mexanizmlərin hazırlanaraq döviyyəyə cəlb edilməsi, tibbi sığorta sahəsində fəaliyyət göstərən subyektlər arasındakı münasibətlərin hüquqi və iqtisadi tənzimlənməsinin mühüm aspektləri müəyyənləşdirilmişdir. Bütün bunlar ölkənin sığorta bazarına müsbət təsir göstərmiş və bazarın inkişaf etməsi üçün əsaslı zəmin yaratmışdır. Nəticədə, 2000-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq, sığorta bazarında nisbətən dinamik inkişafa nail olunmuş və sığorta şirkətlərinin, təşkilatlarının formalaşması, onların maliyyə sabitliyinin gücləndirilməsi prosesləri nisbətən intensivləşmişdir. Eyni zamanda sığorta fəaliyyəti haqqında sitatistika sisteminin və formalarının inkişafı diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, ölkənin statistika sistemində sığorta fəaliyyəti üzrə əsas anlayışlar formalaşdırılmış və sistemli bir vəziyyətə gətirilmişdir. Bundan əlavə, sığorta bazarının inkişafı üçün hüquqi və iqtisadi, həmçinin statistik əsaslar formalaşdırılmış və sığorta

bazarının inkişaf etdirilməsi üçün zəruri normativ hüquqi sənədlər hazırlanmış, qanunvericilik aktları qəbul olunmuşdur. Sığorta bazarının inkişaf etməsi və sığorta fəaliyyətinin genişləndirilməsi həm də iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində risklərin bölüşdürülməsində və iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin risklərlə bağlı itkilərin, zərərlərin ağırlıq dərəcəsinin yüngülləşdirilməsində önəmli rol oynamışdır.

Bu məsələlərdə dövlətin rolunu da xüsusilə qeyd etmək yerinə düşərdi, belə ki, məhz dövlət tərəfindən sığorta statistikasının hüquqi və iqtisadi əsaslarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi üçün zəruri tədbirlər görülmüş, institusional tədbirlər həyata keçirilmişdir. Sığorta fəaliyyəti və sığorta bazarlarındakı informasiyaların, məlumatların işlənməsi, emal olunması, empirik bazanın yaradılması, statistik bazanın formalaşdırılması və statistik məlumatların hazırlanması bu sahədə obyektiv təhlilin təşkilinə, statistik nəşrlərin hazırlanmasına, məcmuələrin nəşr olunmasına, dövlət proqramlarının, kompleks tədbirlərin, konsepsiya və strategiyaların hazırlanmasına, dövlət dəstəyi mexanizmlərinin əsaslandırılmış formada tətbiqinə imkan vermişdir.

2000-ci illərin ortalarından başlayaraq, ölkəmizdə sığorta fəaliyyətinin və sığorta bazarının inkişafının intensivləşməsi qanunvericilik bazasının da yenidən baxılmasını və təkmilləşdirilməsini şərtləndirmişdir. Bunlar nəzərə alınmaqla 2007-ci il 25 dekabrda yeni - “Sığorta fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul olunmuş və bu Qanunun qəbul olunması proseslərində sığorta fəaliyyətinin təşkili ilə bağlı dünya təcrübəsi, o cümlədən hüquqi tənzimləmə məsələləri daha çox öyrənilmiş və nəzərə alınmış, sığorta fəaliyyətinin mühüm aspektlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir [3]. Qəbul olunan yeni qanunun əsas məqsədləri sığorta sisteminin inkişafının, sığorta bazarının peşəkar iştirakçılarının, o cümlədən sığortaçıların, təkrar sığortaçıların, sığorta vasitəçilərinin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini və prinsiplərini müəyyənləşdirmək, eyni zamanda sığorta sahəsində tənzimləmə və nəzarətin hüquqi-iqtisadi mexanizmlərini müəyyənləşdirməkdən ibarət olmuşdur. Bunlarla bərabər, ölkə Prezidentinin 2007-ci il 25 dekabr tarixli Fərmanı ilə həmin qanunun tətbiqinə dair müvafiq tapşırıqlar verilmiş, ölkədə sığorta sisteminin daha intensiv inkişafı üzrə müvafiq tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur [4]. Qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlər daha da intensivləşdirilmiş, xüsusilə sığorta xidmətlərinin çeşidinin genişləndirilməsi və sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə dünya təcrübəsinə uyğun şəkildə yeni ölkə qanunlarının hazırlanması və qəbul olunması diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Belə qanunlardan biri də 2011-ci il 24 iyunda qəbul olunmuş “İcbari sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunudur [5].

Qeyd edək ki, son on il ərzində sığorta fəaliyyəti və sığorta bazarları üzrə hüquqi-iqtisadi məsələlərin tənzimlənməsi sığorta statistikasının da daha optimal və obyektiv təşkilinə əlverişli şərait yaratmışdır. Sığorta fəaliyyətinin bütün istiqamətləri üzrə faktiki göstəricilərin statistik məlumatlar bazasına daxil edilməsi və ümumiləşdirilməsi strateji əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, işsizlik problemlərinə kompleks və sistemli baxılması, ölkədəki işsizlərin daha fəal şəkildə hərəkətinin, davranışının ardıcıl şəkildə öyrənilməsi, sığorta fəaliyyəti proseslərində mənfəət və müsbət halların, real fəaliyyət nəticələrinin statistik məlumatlarda öz əksini tapması işsizlik problemləri üzrə dövlət tərəfindən daha təsirli tədbirlərin görülməsinə və zəruri addımların atılmasına, yeni iş yerlərinin yaradılması ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsinə, maliyyə resurslarının ayrılmasına əsaslı zəmin formalaşdırır. 2017-ci il 30 iyunda isə “İşsizlik sığortası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul olunmuş və bu Qanunla işsizlik sığortasının mühüm elementləri müəyyənləşdirilmişdir [6]. Eyni zamanda sığortaçıların maliyyə mənbələrinin genişləndirilməsi problemlərinin tənzimlənməsi məqsədilə, həmçinin fəaliyyət görtərən sığorta təşkilatlarına daxili və xarici kapitalın, investisiyaların cəlb edilməsi proseslərinin gücləndirilməsi üçün davamlı tədbirlər görülmüşdür. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 21.12.2012-ci il tarixli Qərarı ilə təsdiq olunmuş Sığortaçıların investisiya əməliyyatları ilə bağlı qaydalarında bu məsələlərə ciddi önəm verilmişdir [7]. Bundan əlavə, sığorta fəaliyyəti ilə bağlı statistik bazanın dürüstlüyü və obyektivliyi ilə bağlı alternativ statistik mənbənin formalaşdırılması vacib əhəmiyyət kəsb edir. Son illərdə Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının analitik materialları və hesabatları ilə bağlı məlumatlarda ölkəmizin maliyyə bazarlarının gücləndirilməsində sığorta şirkətlərinin fəaliyyətinin əhəmiyyətinin artdığı, sığorta haqları və sığorta ödənişləri üzrə məlumatların

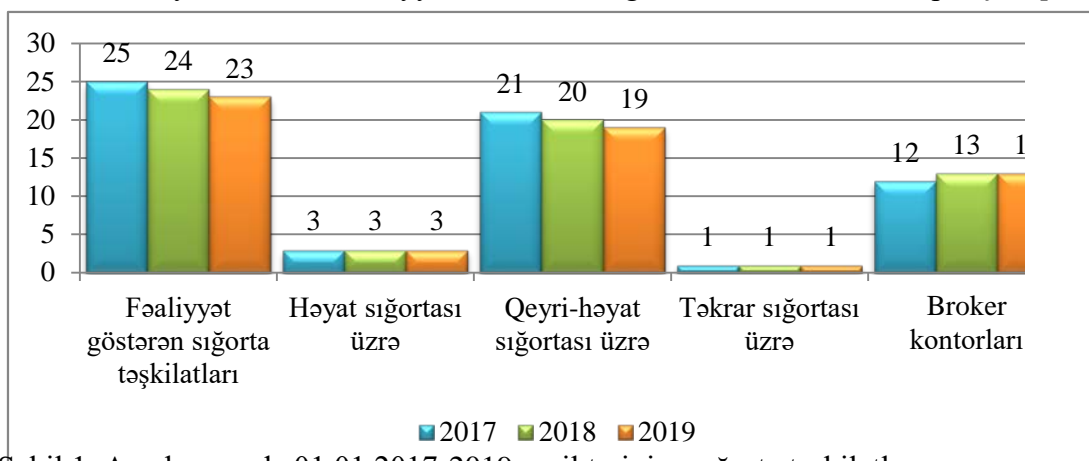
dürüstlüyünün artırılması təmin olunmuşdur [8]. Eyni zamanda hesablanmış sığorta ödənişlərinin vaxtında və tam həcmində ödənilməsi üçün empirik bazanın olması, sığorta fəaliyyətinin statistik məlumatlarının alternativliyi bu sahədə vergiqoyma bazasının qanunauyğun şəkildə təşkilinə və şəffaflığın artırılmasına, hesabatlılığın təminatına imkan verir.

Müasir dövrdə sığorta fəaliyyətinin və sığorta bazarının şəffaflığının artırılması, həmçinin maliyyə bazarının inkişafının genişləndirilməsi və sığorta xidmətlərinin strukturunun tələblərə uyğunlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sığorta xidmətləri segmenti bazar iqtisadiyyatının çevik inkişaf edən sferalarından biridir. Davamlı iqtisadi inkişaf şəraitində sığorta sahəsində həyata keçirilən yeni islahatların əsas qayəsi və vəzifələri, hər şeydən öncə milli sığorta sisteminin möhkəmləndirilməsi və onun maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsinin tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsindən ibarətdir. Bu strateji sənəddə göstərilir ki, ölkəmizdə sığorta segmentinin inkişaf səviyyəsini məqbul hesab etmək olmaz. Belə səviyyənin həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından təkmilləşdirilməsinə böyük zərurət vardır. Bu gün ölkəmizin milli sığorta şirkətləri maliyyə sisteminin ən aktiv elementləri olaraq maliyyə bazarlarının yeni çağırışlarına cavab verməli, yeni məkanlar və texnologiyalar əldə etməlidirlər. Sığorta bazarının fəaliyyət mexanizminin modernləşdirilməsi həm dövlətin, həm də sığortaçıların aktiv fəaliyyətini şərtləndirir. Ölkədə sığorta xidmətləri bazarının inkişafını ləngidən mühüm səbəblərdən biri də sığorta şirkətlərinin xüsusi resurslarının, eləcə də mövcud ehtiyatların sığorta bazarlarının real tələblərinə cavab verməməsidir [9]. Bundan əlavə, mühüm məsələlərdən biri də milli sığorta şirkətlərinin maliyyə strategiyası, proqnozlaşdırılması və büdcələşdirilməsi metodikasının işlənilib hazırlanmasının uçot və statistika üzrə müvafiq beynəlxalq standartlara tam uyğunlaşdırılmasının təmin olunmasıdır [10, səh.12]. Digər tərəfdən ölkəmizdə maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi, maliyyə sisteminin dayanıqlılığının gücləndirilməsi, maliyyə bazarının intensivliyinin təmin olunması tədbirlərində sığorta şirkətlərinin və ümumilikdə sığorta fəaliyyətinin rolunun gücləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bütün bunlar üzrə strateji hədəflər öz əksini ölkə Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə tapmışdır [11]. Yaxın perspektiv və uzaq dövr üçün sığorta sisteminin inkişaf hədəfləri müəyyənləşdirilmiş, prioritet fəaliyyət sahələrinin inkişaf etdirilməsi tədbirlərinin fəal şəkildə reallaşdırılmasına başlanılmışdır. Bu işi daha fəal həyata keçirilməsi üçün sığorta bazarının inkişafı ilə bağlı qeyri-müəyyənliklər aradan qaldırılmalı və onların müxtəlif risklərdən qorunması mexanizmləri və statistik bazasının təkmilləşdirilməsi tədbirləri daha da gücləndirilməlidir.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda sığorta bazarının inkişaf istiqamətlərinin və ümumilikdə sığorta fəaliyyətinin statistik təhlili üzrə metodoloji yanaşmaların müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə yenilənməsi və təkmilləşdirilməsi vacib şərtlərdəndir. Tədqiqatçılar N.S.Əyyubova və N.R.Cəlilova bunlarla bağlı araşdırmalarında qeyd edirlər ki, Azərbaycanın sığorta bazarının gələcək inkişafı üçün sığortanın icbari növləri üzrə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, sığorta şirkətləri üçün ixtisaslı kadrların hazırlanması, sığorta məsələlərində əhalinin maarifləndirilməsi, eləcə də sığorta xidmətləri üzrə istehlakçıların hüquqlarının təmin edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir [12,səh.105]. Sığorta ölkə iqtisadiyyatının sabiq və dinamik inkişafında tələb olunan multiplikativ və güclü səmərəlilik elementlərinə malik olan maliyyə xidməti kimi dünya təcrübəsində geniş istifadə olunmaqdadır. Belə ki, hər bir ölkənin iqtisadiyyatı, onun maliyyə büdcə, gömrük, vergi, investisiya, sənaye, nəqliyyat, tikinti və s. sistemlərinin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq fəaliyyət göstərir. Bu göstərilən sistemlərin iqtisadi fəaliyyət sahələrində səmərəli olmasında isə sığorta sisteminin rolu və əhəmiyyəti kifayət qədər böyükdür [13, səh.179]. Sığorta bir tərəfdən iqtisadiyyatda yığım funksiyasını yerinə yetirirsə, digər tərəfdən maliyyə resurslarının bölüşdürülməsi proseslərində fəal iştirak edir və investisiyayönümlü layihələrin reallaşdırılmasını təmin edir. Sığorta institutlarının inkişafı daim aktuallığı ilə diqqət mərkəzindədir və cəmiyyətdə də sığortanın vacibliyinin dərk edilməsi istiqamətində xeyli irəliləyişlər diqqət çəkir. Belə ki, müxtəlif hadisələrin, o cümlədən güclü yanğınların, digər təhlükəli təbiət hadisələrinin, texnogen qəzaların baş verdiyi zaman dəyən zərərlərin bölüşdürülməsi və kompensasiya olunması məsələləri son illərdə ölkəmizdə də kifayət qədər geniş müzakirə olunan problemlərdəndir. Məlumdur ki, dünya

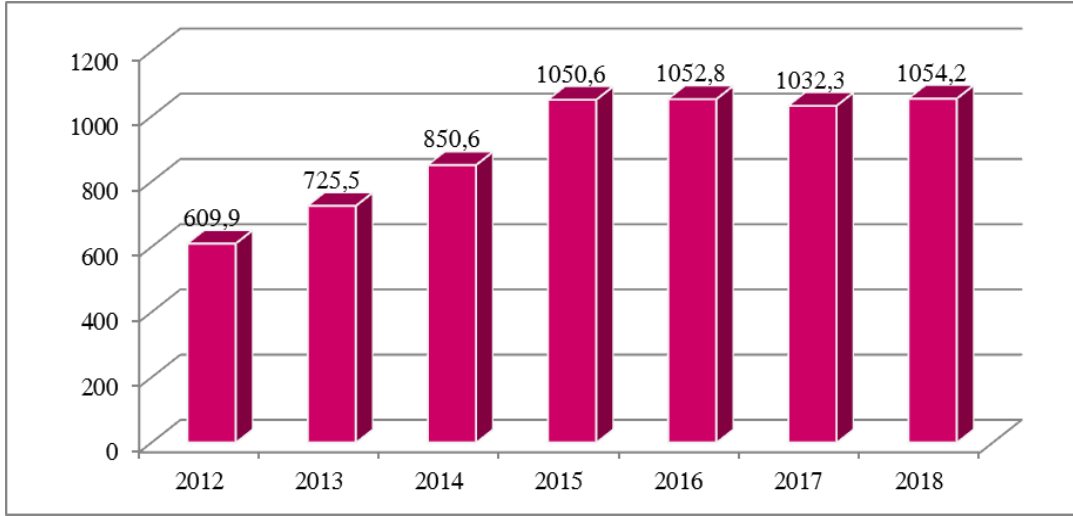
təcrübəsində bu kimi problemlərin həllində sığorta institutunun rolu əhəmiyyətli dərəcədə böyükdür, iqtisadiyyatın və cəmiyyətin müxtəlif sahələrində, şəxsi həyatda, təsərrüfatlarda müxtəlif fəaliyyət istiqamətləri üzrə sığorta xidmətlərinin geniş spekterinin formalaşdırılması və reallaşdırılması həm cəmiyyət, həm də dövlət üçün qarşılıqlı sürətdə əhəmiyyətli və səmərəli hesab olunur. Bu amillər baxımından dövlət tərəfindən sığorta bazarının tənzimlənməsi, onun inkişaf etdirilməsi, sığorta bazarında və sığorta fəaliyyətində əvvəldə bildirdiyimiz kimi, şəffaflığın artırılması və hesabatlılığın gücləndirilməsi məqsədilə sığorta statistikasının təkmilləşdirilməsi tədbirləri həyata keçirilməli və nizamlanmalıdır. Sığorta işinin dövlət tənzimlənməsi problemlərini tədqiq edən S.A.Zamanova qeyd edir ki, Azərbaycanda iqtisadiyyatın sürətlə inkişaf etdiyi bir zamanda sığorta sektorunun da inkişaf etmiş dövlətlərin sığorta sektoruna çatması üçün qanuna yenidən baxılması ehtiyacı yaranmışdır. Azərbaycanın sığorta bazarında fəaliyyət göstərən elə sığorta şirkətləri var ki, onların fəaliyyətləri çox zəifdir. Əgər sığorta şirkətləri öz aralarında birləşsə, onların kapitalları daha çox olar və bazarda sığorta üçün daha çox vəsait tələb edən müqavilələr bağlamaq imkanı yaranar [14, səh.32]. Bunlarla yanaşı, sığorta bazarında və sığorta fəaliyyətində baş verən proseslərin statistik bazasının və statistik qiymətləndirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, sığorta fəaliyyəti güclü sosial-iqtisadi mahiyyət daşımaqla bərabər, ölkə ÜDM-in həcmnin artırılmasında, yeni əlavə dəyər yaradan mənbələrin formalaşdırılmasında böyük potensiala malikdir. Sığorta müdafiəsini həyata keçirmək üçün zəruri olan sığorta vəsaitləri ehtiyatlarının formalaşdırılmasını təşkil etmədən sığorta şirkətinin iqtisadi-maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyinə nail olmaq çətin məsələdir. Müasir dövrdə sığorta bazarını genişləndirmək, əhali arasında sığorta təminatına malik olmayanların sığorta məhsullarına əlçatanlığını təmin etmək, maliyyə xidmətlərinə çıxışı artırmaq və iqtisadiyyatın saxələndirilməsini dəstəkləmək üçün sığorta məhsullarını yeniləndirmək lazımdır [15, səh.18]. Sığorta xidmətlərinin geniş spektrdə maliyyə bazarlarında təqdim olunması, alternativ xidmətlərin göstərilməsi maliyyə bazarı iştirakçılarının və bu xidmətlərdən istifadəçilərin maraqlarını ödəmiş olardı. Belə ki, sığorta təkcə iqtisadi deyil, eləcə də sosial həyatın ən vacib üsürlərindəndir. Bazar münasibətlərinin yeni şəraitində sığortanın təşkili prinsiplərində köklü şəkildə dəyişiklik edilməsi, sığorta işində fəallığa nail olunması, əhali arasında sığorta xidmətlərinin genişlənməsi və onun keyfiyyətinin hərtərəfli yüksəlməsi tədbirləri görülməlidir. Bundan əlavə, sığorta sahəsində mühasibat uçotunun dünya standartlarına uyğunlaşdırılması və hesabatların şəffaflığının təmin edilməsi tədbirləri görülməlidir [16, səh.28]. Təəssüf ki, mövcud qanunvericilikdə sığortaçıların maliyyə və işgüzar fəaliyyətinin sığortaçıları tərəfindən seçilmiş və təyin edilmiş müstəqil auditor tərəfindən yoxlanılması nəzərdə tutulsa da, sığorta fəaliyyəti üzrə mühasibat uçotu standartları hazırlanaraq təsdiq olunmamışdır və maliyyə hesabatları üzrə də standartlar hələ ki yoxdur.

Ölkədə sığorta şirkətlərinin və təşkilatlarının, həmçinin sığorta fəaliyyətinin statistik təhlilini aparmağı vacib saymışıq. Qeyd edək ki, 2019-cu ilin yanvar ayının 1-nə ölkədə fəaliyyət göstərən sığorta təşkilatlarının sayı 23 olmuşdur. Şəkil 1-də Azərbaycanda 01.01.2017-2019-cu il tarixinə sığorta təşkilatlarının sayı və onların fəaliyyət növləri üzrə göstəriciləri öz əksini tapmışdır [17].

Şəkil 1. Azərbaycanda 01.01.2017-2019-cu il tarixinə sığorta təşkilatlarının sayı və onların fəaliyyət növləri üzrə göstəriciləri* [17]

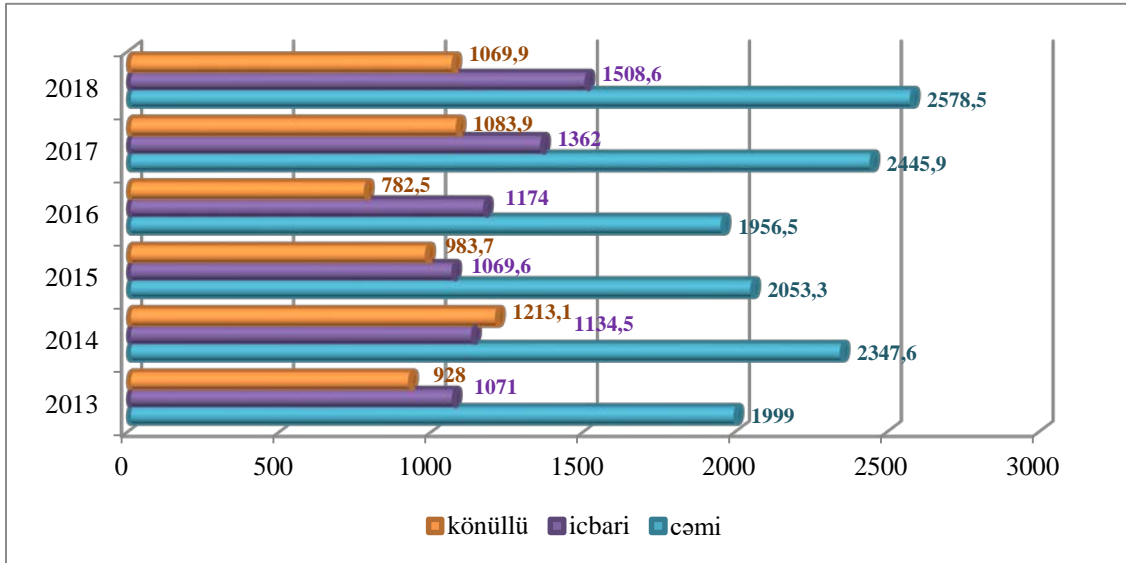
Azərbaycanın sığorta şirkətlərinin 2012-2018-ci illər üzrə cəmi aktivlərin dinamikası aşağıdakı kimi olmuşdur.

Şəkil 2. Azərbaycanın sığorta şirkətlərinin 2012-2018-ci illər üzrə cəmi aktivləri, milyon manat* [17]

Şəkil 2-yə baxsaq, Azərbaycanda sığorta şirkətlərinin cəmi aktivlərinin 2012-2018-ci illərdə 72,8 %-ə yaxın artdığını və 2018-ci ilin yekununda 1054,2 milyon manat təşkil etdiyini görürük.

Şəkil 3-də isə ölkəmizdə 2013-2018-ci illər üzrə bağlanmış sığorta müqavilələrinin sayı və onların siniflər üzrə bölgüsü əks olunmuşdur.

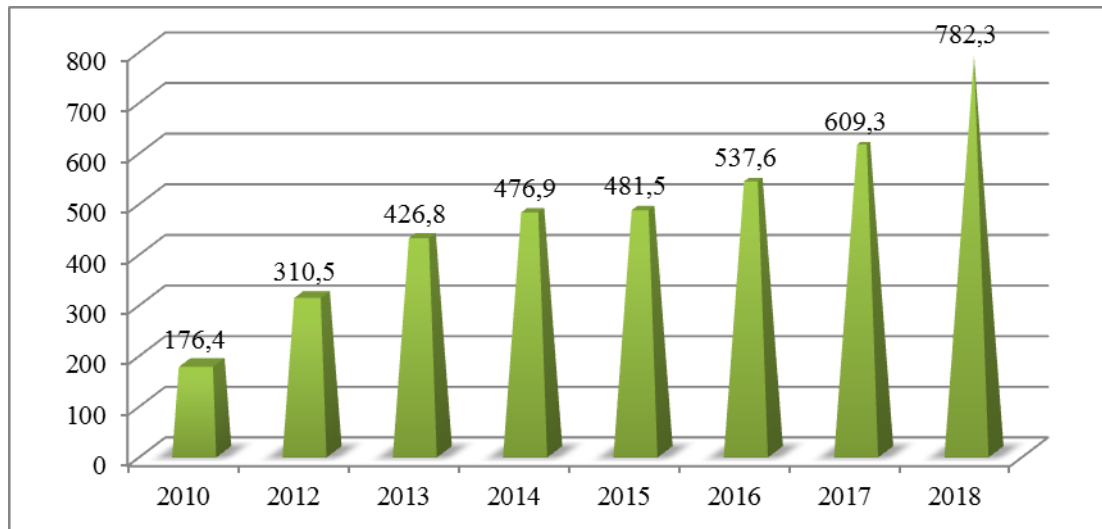

Şəkil 3. Azərbaycanda 2013-2018-ci illər üzrə sığorta müqavilələrinin sayı və onların siniflər üzrə bölgüsü, min ədəd* [17]

Təhlil göstərir ki, 2013-2018-ci illərdə sığorta müqavilələrinin ümumi sayı 29%-ə yaxın artmış və 2018-ci ilin yekununda 2578,5 min ədəd təşkil etmişdir, o cümlədən icbari sığorta üzrə müqavilələrin sayı 1508,6 min ədəd və könüllü sığorta xidmətləri üzrə müqavilələrin sayı isə - 1069,9 min ədəd olmuş, icbari sığortalar üzrə artım 41%-ə yaxın və könüllü sığortalar üzrə artım 15,3% səviyyəsində olmuşdur.

Şəkil 4-də isə Azərbaycanda 2010-2018-ci illərdə sığorta müqavilələri üzrə sığorta haqlarından daxilolmaların ümumi məbləği öz əksini tapmışdır.

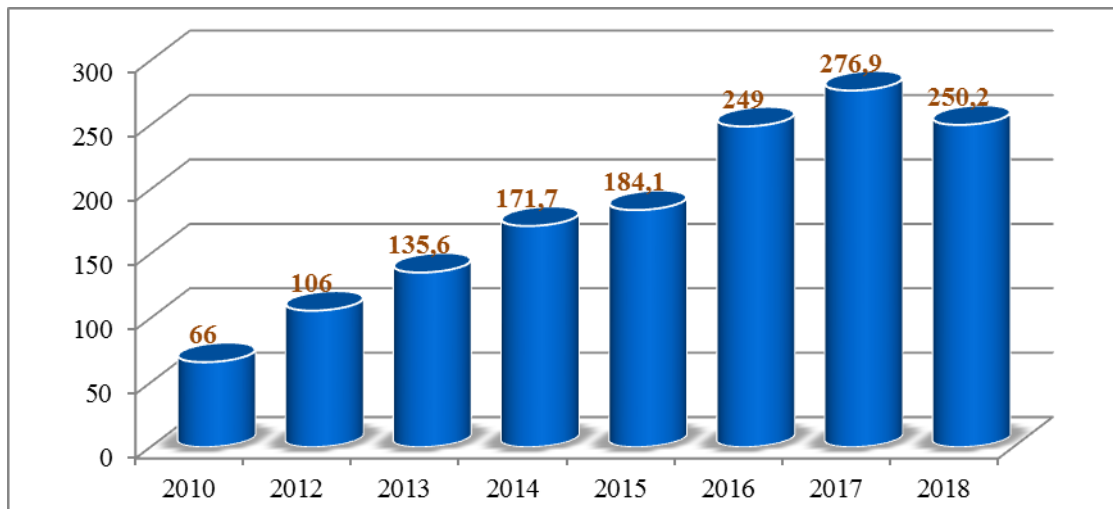
*ARDSK-nın rəsmi nəşrləri üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Şəkil 4. Azərbaycanca 2010-2018-ci illərdə sığorta müqavilələri üzrə sığorta haqlarından daxilolmaların ümumi məbləği, milyon manat [17]

Şəkil 4-ə nəzər saldıqda görərik ki, 2010-2018-ci illərdə Azərbaycanca sığorta haqlarından daxilolmaların ümumi məbləği dinamik artım nümayiş etdirmiş və həmin dövr ərzində ümumi artım səviyyəsi 4,4 dəfədən çox təşkil etmiş, 2010-cu ildə 176,4 milyon manat səviyyəsində olduğu halda, 2018-ci ildə 782,3 milyon manat səviyyəsinə çatmışdır.

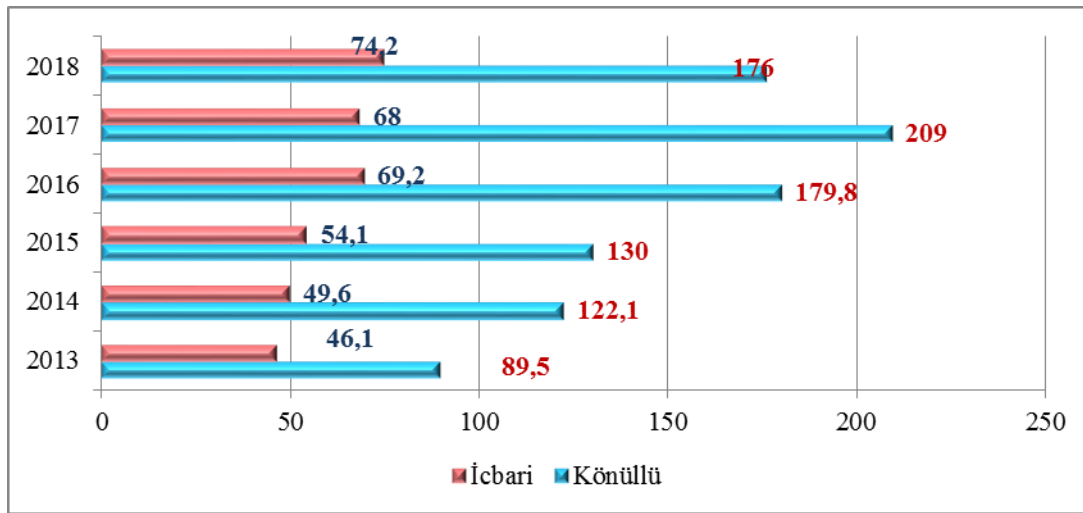
Azərbaycanda 2010-2018-ci illərdə sığorta ödənişlərinin ümumi məbləğinin dinamikası şəkil 5-də verilmişdir.

Şəkil 5. Azərbaycanca 2010-2018-ci illərdə sığorta ödənişlərinin ümumi məbləği, milyon manat [17]

Şəkil 5-in təhlilindən aydın olur ki, 2010-2018-ci illər ərzində sığorta ödənişlərinin ümumi məbləği 3,8 dəfə artmışdır. 2010-cu ildə sığorta ödənişlərinin ümumi məbləği 66 milyon manat olduğu halda, 2015-ci ildə 184,1 milyon manat, 2017-ci ildə 276,9 milyon manat və 2018-ci ildə isə bir qədər azalaraq, 250,2 milyon manat səviyyəsində olmuşdur.

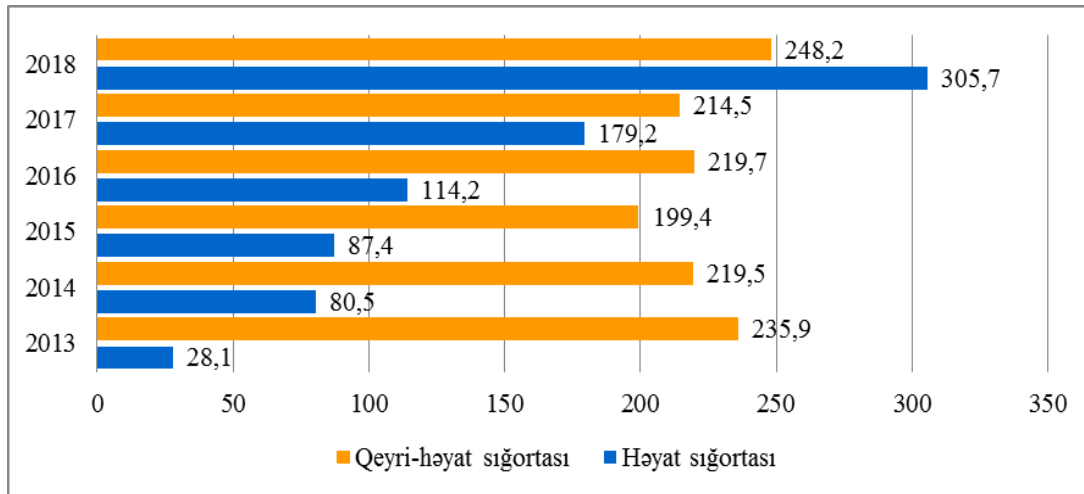
Şəkil 6-da Azərbaycanca 2013-2018-ci illərdə icbari və könüllü sığorta ödənişlərinin məbləği ayrıca olaraq təhlil olunmuşdur.

Şəkil 6. Azərbaycanca 2013-2018-ci illərdə icbari və könüllü sığorta ödənişlərinin məbləği, milyon manat [17]

Göründüyü kimi, şəkil 6-da 2013-2018-ci illərdə icbari sığorta üzrə artım 61%-ə yaxın təşkil etmiş və 2018-ci ildə 74,2 milyon manat səviyyəsində olmuşdur. Könüllü sığorta üzrə isə 2013-cü ildə ödənişlərin ümumi həcmi 85,1 milyon olduğu halda, bu göstərici 2018-ci ildə 176 milyon manat təşkil etmiş və artım həmin dövr üzrə 97%-ə yaxın olmuşdur.

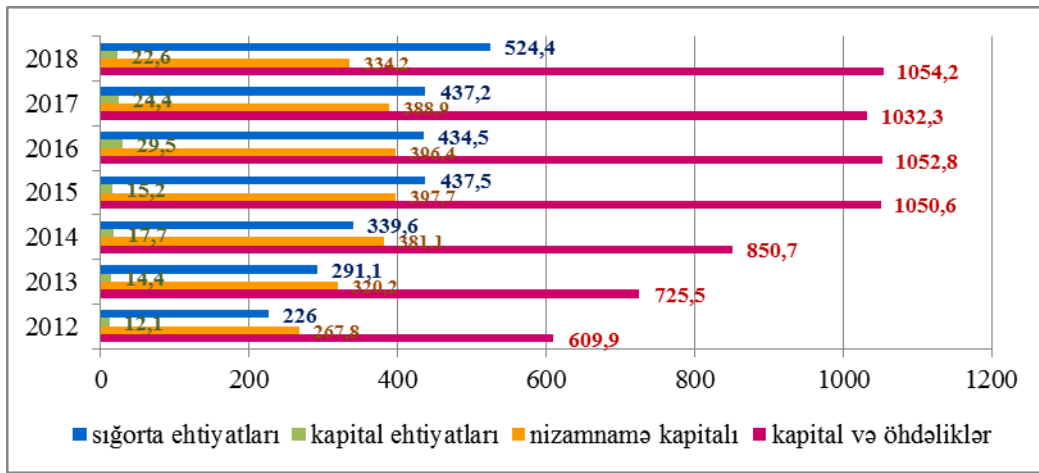
Şəkil 7-də isə 2013-2018-ci illərdə Azərbaycanca könüllü sığorta üzrə daxilolmaların strukturu verilmiş, həyat və qeyri-həyat sığortaları üzrə haqlardan daxilolmaların dinamikası öz əksini tapmışdır.

Şəkil 7. Azərbaycanca 2013-2018-ci illər üzrə həyat və qeyri-həyat sığortası haqlarından daxilolmalar, milyon manat [17]

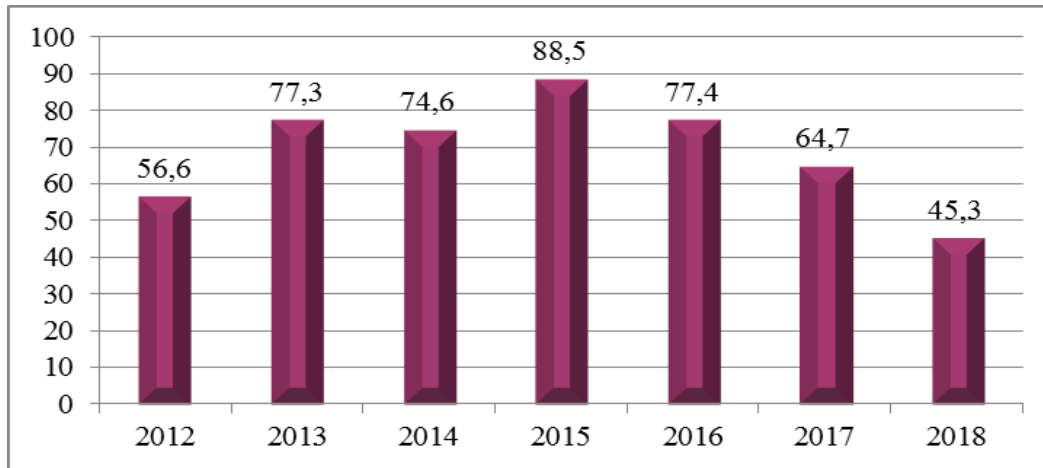
Şəkildən göründüyü kimi, 2013-2018-ci illərdə qeyri-həyat sığortası üzrə artım cəmi 5,2% təşkil etmişdir, əgər 2013-cü ildə bu sığorta növü üzrə daxilolmaların məbləği 235,9 milyon manat idisə, 2018-ci ildə 248,2 milyon manat səviyyəsində olmuşdur. Həyat sığortası üzrə daxilolmalarda isə – 11 dəfəyə yaxın artım qeydə alınmışdır və 2018-ci ilin yekununda bu göstərici 305,7 milyon manat təşkil etmişdir.

Şəkil 8-də isə Azərbaycanca 2012-2018-ci illər üzrə sığorta şirkətlərinin aktivləri, kapitalı və öhdəliklərinin dinamikası əks olunmuşdur.

Şəkil 8. Azərbaycanca 2012-2018-ci illər üzrə sığorta şirkətlərinin aktivləri, kapitalı və öhdəlikləri, ilin sonuna, milyon manat [17]

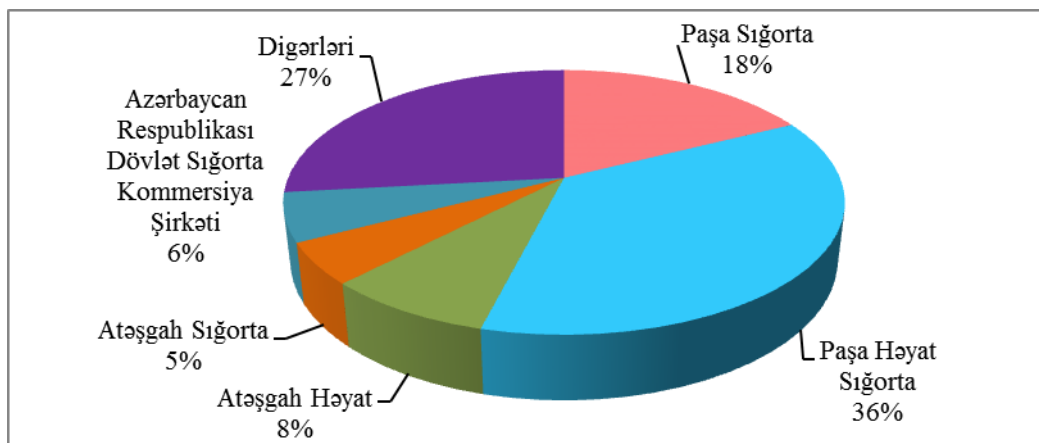
Şəkil 9-da isə milli sığorta şirkətlərinin sığorta ehtiyatlarında təkrar sığortaçıların payı verilmişdir.

Şəkil 9. Azərbaycanca 2012-2018-ci illər üzrə milli sığorta şirkətlərinin sığorta ehtiyatlarında təkrar sığortaçıların payı, milyon manat [17]

Şəkil 9-dan görürük ki, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən sığorta şirkətlərinin sığorta ehtiyatlarında təkrar sığortaçıların payı 2015-2018-ci illərdə azalma tempi ilə qeydə alınmışdır və 2018-ci ildə cəmi 45,3 milyon manat təşkil edilmişdir.

Şəkil 10-da Azərbaycanca 2018-ci ilin yekununda sığorta şirkətlərinin ümumi sığorta haqlarında payı verilmişdir.

Şəkil 10. Azərbaycanca 2018-ci ildə sığorta şirkətlərinin ümumi sığorta haqları payı [8].

Nəticə

Beləliklə, Azərbaycanda sığorta fəaliyyətinin statistik təhlilinin müasir aspektləri baxımından bir sıra nəticələri ümumiləşdirmək və problemlərə diqqəti artırmaq lazımdır:

– Ölkədə sığorta statistikasının təşkili zamanı sığorta fəaliyyətinə sığortalının və ya sığorta olunanın əmlakı, həyatı, sağlamlığı, mülki məsuliyyəti, həmçinin qanunla qadağan olunmayan fəaliyyəti ilə bağlı göstəricilər sisteminin sığorta xidmətlərinin genişlənməsi kontekstində təkmilləşdirilməsi təmin olunmalıdır;

– Bazar iqtisadiyyatı şərtlərinin ölkə iqtisadiyyatında artıq dərin fazaya keçməsinə əsaslanmaqla sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı olaraq, əmlak mənafeələrinin müdafiəsi sahəsində riskin ötürülməsinə və ya bölüşdürülməsinə əsaslanan münasibətlər sisteminin dərindən öyrənilməsi, bu sistem daxilindəki çoxşaxəli münasibətlərdə sığorta fəaliyyətinin və sığorta bazarının göstəricilər dairəsinin genişləndirilməsindən ortaya çıxan halların statistik göstəricilərdə öz əksini tapması məsələlərinə diqqət artırılmalıdır;

– Ölkədə sığorta statistikasının hüquqi və iqtisadi əsaslarının təkmilləşdirilməsi tədbirlərində statistik bazaların obyektiv və məzmunlu olması prinsiplərinə əməl edilməsi istiqamətində təsirli tədbirlərin görülməsinə zərurət vardır;

– Sığorta fəaliyyəti və sığorta bazarlarındakı informasiyaların, məlumatların işlənməsi, emal olunması, bu sahədəki problemlərin mühümlüyü və bütövlükdə ölkədə sığorta bazarının əhəmiyyətinin xeyli artmasını nəzərə almaqla sığorta sektoru üzrə illik statistik nəşrin hazırlanması və dərc olunması daha çox səmərə verə bilərdi.

Bəyalı Ataşov

Azərbaycanda sığorta fəaliyyətinin statistik təhlilinin müasir aspektləri

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda sığorta fəaliyyətinin statistik təhlilinin müasir aspektləri tədqiq olunmuş və statistik təhlil aparılmışdır. Ölkədə fəaliyyət göstərən sığorta şirkətlərinin cəmi aktivləri, sığorta müqavilələrinin sayı və onların siniflər üzrə bölgüsü tədqiq edilmişdir. Sığorta müqavilələri üzrə sığorta haqlarından daxilolmaların və sığorta ödənişlərinin ümumi məbləği verilmişdir. İcbari və könüllü sığorta ödənişlərinin məbləği, həyat və qeyri-həyat sığortası haqlarından daxilolmalar, milli sığorta şirkətlərinin sığorta ehtiyatlarında təkrar sığortaçıların payı və sığorta şirkətlərinin aktivləri statistik təhlil olunmuşdur. Sığorta fəaliyyətinin statistik təhlilinin müasir aspektləri baxımından problemlər açıqlanmış və təkliflər hazırlanmışdır.

Байалы Аташов

Современные аспекты статистического анализа страховой деятельности в Азербайджане

Резюме

В статье исследованы современные аспекты статистического анализа страховой деятельности в Азербайджане. Исследована совокупность активов, численность страховых договоров и их распределение по классам действующих страховых организаций в стране. Дан общий анализ страховых поступлений и страховых выплат по страховым договорам. Статистически проанализированы общие суммы обязательных и добровольных страховых выплат, поступлений от страхования жизни и страхования имущества, доля перестраховщиков в страховых запасах и активы страховых компаний. Раскрыты проблемы и подготовлены предложения по современным аспектам статистического анализа страховой деятельности в Азербайджане.

Bayali Atashov

Current aspects of statistical analysis of insurance activity in Azerbaijan

Summary

Modern aspects of statistical analysis of insurance activity in Azerbaijan are explored in the article. The total assets, the number of insurance contracts and their distribution by classes of acting

insurance organizations in the country are also studied. General analysis of insurance revenues and insurance payments under insurance contracts are analyzed then. The total amounts of compulsory and voluntary insurance payments, income from life and property insurance, the share of reinsurers in insurance reserves and assets of insurance companies are statistically analyzed in the end of the article. Problems and proposals on modern aspects of statistical analysis of insurance activity in Azerbaijan are given.

Ədəbiyyat

1. “Sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 5 yanvar 1993-cü il. № 437.
2. “Tibbi sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 28 oktyabr 1999-cu il. № 725.
3. “Sığorta fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 25 dekabr 2007-ci il, №519-IIIQ.
4. “Sığorta fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2007-ci il 25 dekabr tarixli 519- IIIQ nömrəli Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 13 mart 2008-ci il. No 735.
5. “İcbari sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 24 iyun 2011-ci il, №165-IVQ.
6. “İşsizlik sığortası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 30 iyun 2017-ci il. №765-VQ.
7. Sığortaçıların investisiya əməliyyatları ilə bağlı Qaydalar. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 21 dekabr 2012-ci il tarixli Q-11 №-li kollegiya qərarı ilə təsdiq edilmişdir.
8. 2018-ci il yanvar-dekabr ayları üzrə hesablanmış haqları və sığorta ödənişləri haqqında məlumat (təcili məlumatlar əsasında; sığorta sinifləri üzrə). Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası. <https://www.fimsa.az>.
9. А.П.Петров, Т.О.Дюкина. Статистические показатели в системе анализа страхового рынка // ИННОВАЦИИ. 2012. №6 (164).
10. В.Х.Атаşов, Ə.Ə.Ələkbəров, N.N.Xudiyev. Sığorta işi. Bakı-2018. “Kooperasiya” nəşriyyatı.
11. Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixi Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Bakı-2016.
12. N.S.Əyyubova, N.R.Cəlilova. Azərbaycanda sığorta bazarının inkişaf istiqamətlərinin statistik təhlili // Bakı Universitetinin Xəbərləri. №2, 2010, səh. 99-106.
13. E.A.Əliyev. Sığortanın mahiyyəti, tarixi aspektləri və onun nəzəri əsasları //“Kooperasiya” elmi-praktiki jurnalı. №3 (46), 2017.
14. S.A.Zamanova. Sığorta işinin dövlət tənzimlənməsi problemləri. Dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı-2016.
15. X.F.Muradova. Azərbaycan Respublikasında sığorta bazarının statistik təhlili və qiymətləndirilməsi. Dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı-2018
16. N.C.İmanov. Azərbaycanda sığorta fəaliyyəti və onun tənzimlənməsi problemləri. Dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı-2011.
17. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet saytı. <http://www.stat.gov.az>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 22.10.2019

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 31.10.2019

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 04.11.2019

KƏND TƏSƏRRÜFATI TƏYİNATLI TORPAQLARIN STRUKTURUNUN STATİSTİK TƏHLİLİ

Nizami Kazımov

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Ümumi əkinçilik, Genetika və Seleksiya kafedrasının baş müəllimi, a.e.f.d

AZ 2000, Gəncə şəhəri, Atatürk prospekti 450

e-poçt:knizami70@gmail.com

Zülfüqar Məhərrəmov

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin

Samux Rayon Statistika İdarəsinin aparıcı məsləhətçisi

AZ 5100, Samux şəhəri, Heydər Əliyev prospekti 44

e-poçt:zulfubey@mail.ru

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar, torpaq fondu, torpaqların struktur dinamikası, torpaqların eroziyası, meşələrin qırılması.

Ключевые слова: земли сельскохозяйственного назначения, земельный фонд, структурная динамика почв, эрозия земель, вырубка лесов.

Keywords: agricultural land, land fund, soil structural dynamics, land erosion, forest destruction.

Torpaq ehtiyatları bütün ölkələrin inkişafı üçün onun varlığının və potensial imkanlarının əsas elementlərindən biri kimi hər bir sərvinin ilk mənbəyidir. Məhz bu səbəbdən tarixboyu torpağa sahib olmaq üçün həm ölkə daxilində ayrı-ayrı şəxslər və inzibati ərazi bölgələri arasında, həm də dövlətlər arasında həmişə mübarizə getmişdir [1].

Ölkədə torpaqların dövlət idarəetməsinin təkmilləşdirilməsi, torpaq fondunun elmi əsaslarla istifadəsi, torpaq inzibatçılığında yeni yanaşmaların, intensiv metodların tətbiqi, o cümlədən torpaq istifadəçiliyində gəlirlilik meyarlarının artırılması istiqamətində mühüm iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən tədbirlər görülür. Bu məqsədlə torpaq istifadəçiliyində dünya təcrübəsinə əsaslanan mütərəqqi idarəetmə üsulları və yeni texnologiyalar tətbiq edilir, kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar yenidən əkin dövriyyəsinə cəlb olunur, o cümlədən torpaqların rentabelliği və faydalılıq prinsipi təmin edilir, torpaqların istifadəsinə nəzarət gücləndirilir [2].

Azərbaycan Respublikasının hüduqları daxilində yerləşən bütün kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar, kənd təsərrüfatına yararlı olmayan ərazilər, meşələr, bataqlıqlar, dağlıq sahələr və s. onun vahid torpaq fondunu təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının vahid torpaq fondunun ümumi sahəsi 8655481,0 hektardır. Vahid torpaq fondunun ümumi sahəsinin 4.929776,0 hektarı (56,9%) dövlət, 2023126 hektarı (23,4%) bələdiyyə, 1702579,0 hektarı (19,7%) xüsusi mülkiyyətə aid torpaqlardır [3].

Dövlət hakimiyyəti orqanlarının və dövlət obyektlərinin yerləşdiyi torpaqlar; yay, qış otlaqları və meşə fondu torpaqları, su fondu torpaqları, xüsusi mühafizə olunan ərazilərin torpaqları, elmi-tədqiqat müəssisələrinin, həmçinin idarə və təşkilatların daimi istifadəsində olan, eləcə də dövlət ehtiyat fondu torpaqları dövlət mülkiyyəti torpaqlarıdır. Ümumi istifadədə olan torpaqlar, fiziki və hüquqi şəxslərin istifadəsində olan torpaqlar və ehtiyat fondu torpaqları bələdiyyə torpaqlarına aiddir. Bundan başqa şəhərin, qəsəbələrin və kənd yaşayış məntəqələrinin torpaqları və öyrüş sahələrinin torpaqları bələdiyyə mülkiyyətinə aid torpaqlar hesab olunur. Qanuni istifadədəki fərdi yaşayış evlərinin, həyətyanı sahələrin, fərdi, kollektiv və kooperativ bağların, özəlləşdirilən torpaq sahələri xüsusi mülkiyyətin torpaqları hesab olunur [3].

Azərbaycan Respublikası Torpaq məəcəlləsinin 12-ci maddəsinə əsasən torpaqların istifadəsinin ərazi planlaşdırılmasında kənd təsərrüfatı ehtiyacları üçün nəzərdə tutulmuş torpaq sahələri kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar sayılır. Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların tərkibinə

tarla qoruyucu meşə zolaqları, təsərrüfatdaxili yollar, kənd təsərrüfatı təyinatlı tikili və qurğuların altında olan torpaqlar daxildir. Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlara əkin yerləri, çoxillik əkmələrin altında olan torpaqlar, dincə qoyulmuş torpaqlar, biçənəklər, örüşlər və otlaq sahələri aid edilir. Kənd təsərrüfatı torpaqları xüsusi olaraq qorunur [4].

Torpaq ehtiyatlarına kənd təsərrüfatında istifadə edilən və meşələrlə örtülən torpaqlar daxil edilir [4]. İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Əmlak Məsələləri Dövlət Xidmətinin (keçmiş Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi) məlumatına görə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar 4779,5 min hektar, yaxud ümumi ərazinin 55,2%-nə bərabərdir [5]. Bu torpaqlar xüsusi olaraq qorunur və bu torpaqların qeyri-kənd təsərrüfatı məqsədilə digər kateqoriyalara keçirilməsinə müstəsna hallarda yol verilir [4]. 1990-cı illərin əvvəllərindən Ermənistanla Dağlıq Qarabağ ətrafında olan münaqişə ilə bağlı ölkə ərazisinin 20 faizi Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş və onların nəzarəti altındadır [8].

Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 43,9%-i əkin yeri və dincə qoyulmuş torpaqlardan, 5,3%-i çoxillik əkmələrdən, 50,8%-i biçənək və örüş-otlaq sahələrindən ibarətdir. Ölkədə kənd təsərrüfatı bitkilərinin cəmi əkin sahəsi 1738,0 min hektara bərabərdir. Kənd təsərrüfatında istifadə edilməyən sahələr torpaq fondunun 44,8%-i qədərdir. Azərbaycanda adambaşına 1,08 ha torpaq fondu, 0,21 ha əkin sahəsi, 0,48 ha yararlı torpaq sahəsi düşür [6].

Azərbaycan dünyanın az torpaqlı ölkələri sırasındadır. Ona görə də torpaqların hər bir qarışının səmərəli istifadəsi və onun mühafizəsi ölkənin mövcud və gələcək təhlükəsizliyi üçün olduqca gərəklidir. Adambaşına düşən istər ümumi torpaq fondunun, istər kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların, istərsə də əkin torpaqlarının ilbəil azalması məsələnin nə qədər ciddi olduğundan xəbər verir. Belə ki, ölkədə adambaşına düşən ümumi torpaq fondu 1960-cı ildə 2,26 ha-dan 2018-ci ildə 0,87 ha-ya, həmin illərdə adambaşına düşən kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar 1,09 ha-dan 0,48 ha-ya, əkin yeri isə 0,38 ha-dan 0,21 ha-ya qədər azalmışdır [9;16]. Adambaşına düşən ümumi torpaq fondunun azalması birbaşa əhalinin artımı ilə əlaqədar olsa da, kənd təsərrüfatına yararlı və əkin torpaqlarının azalması səbəbini təkcə bu amillə bağlamaq düzgün olmazdı. Bu azalmada torpaqların mühafizəsi, meliorativ vəziyyəti, təbii proseslərə məruz qalması, çirklənməsi və nəhayət istifadəsində yol verilən nöqsanlar da mühüm rol oynayır [9]. Digər kateqoriyaya aid olan torpaqlardan əkin dövriyyəsinə torpaq sahəsi cəlb etmək indiki şəraitdə çox da asan məsələ deyil və buna külli-miqdarda maliyyə vəsaitinin sərfi tələb olunur. Ona görə də ilk növbədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üçün yararlı olan mövcud torpaq ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi daha önəmlidir. Əks təqdirdə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi problemlərinin həlli təhlükə qarşısında qala bilər [9].

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı dövriyyəsinə əlavə torpaq sahəsinin cəlb edilməsi də problemlidir. Çünki bu ya kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların otlaq-örüş sahələri, ya da digər kateqoriyaya aid olan torpaqlar hesabına olmalıdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, otlaq-örüş sahələrindən əkin dövriyyəsinə torpaq sahəsi cəlb edildiyi halda həm kənd təsərrüfatında heyvandarlığın inkişafı problemi qarşısında qala bilər, həm də ekoloji mühitə ciddi ziyan dəyə bilər [9].

Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Eroziya və Suvarma İnstitutunun apardığı tədqiqatlar onu göstərir ki, Azərbaycanın təbii şəraitinin mürəkkəbliyi və antropogen amillərin gərginliyi nəticəsində eroziya prosesi əmələ gəlib və geniş miqyas alıb. Son məlumatlara əsasən ölkənin torpaq fondunun 3743,5 min ha, yaxud 43,3%-i müxtəlif dərəcədə eroziyaya uğramışdır. Bunun 3061,7 min ha və ya 81,8%-i su, 394,3 min ha və ya 10,5%-i külək və 287,5 min ha və ya 7,7%-i isə irriqasiya eroziyasına məruz qalıb. Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında aparılan tədqiqatların nəticələri göstərir ki, ayrı-ayrı inzibati rayonlarda torpaq eroziyası 15,5%-dən 93,4% arasında dəyişir [12].

Eroziya prosesi ölkəyə böyük ziyan vurduğundan onunla mübarizə ümumdövlət əhəmiyyətli problem kimi qarşıda durur. Göründüyü kimi, ölkənin kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaq ehtiyatları bir sıra təbii və texnogen amillərin təsiri nəticəsində deqradasiyaya (dəyişikliyə) uğrayaraq əkin dövriyyəsinə çıxmaq təhlükəsi ilə üzləşmişdir. Bu təhlükəni bir tərəfdən torpaqda baş verən

mənfi proseslərin qarşısını almaqla, digər tərəfdən əkin dövriyyəsinə yeni torpaq sahəsi cəlb etməklə aradan qaldırmaq mümkündür [12].

Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Əmlak Məsələləri Dövlət Xidmətinin məlumatına görə kənd təsərrüfatı torpaqlarının strukturu və dinamik dəyişməsi cədvəl 1-də göstərilmişdir. Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, son səkkiz il ərzində kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar 10,8 min hektar, yaxud 100,03% orta artım sürəti ilə artaraq 4779,5 min hektara yüksəlmişdir [5]. Bu illər ərzində kənd təsərrüfatı təyinatı torpaqlar başqa ölkələrdə olduğu kimi azalmamış, əksinə artmışdır.

Cədvəl 1

**Ümumi torpaq fondunun təyinatına görə bölgüsü və dinamikası
(ilin sonuna, min ha) [5]**

Torpaqlar	İllər							
	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Ölkənin ümumi torpaq sahəsi - cəmi	8660,0	8660,0	8660,0	8660,0	8660,0	8660,0	8660,0	8660,0
o cümlədən Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar-cəmi	4768,7	4768,3	4769,8	4769,7	4769,8	4772,9	4777,5	4779,5
ondan: şümlüq torpaqlar	1885,7	1896,8	1925,3	1926,5	1937,7	1998,9	2094,5	2097,9
çoxillik əkmələr	227,2	230,9	230,3	233,5	237,0	241,1	246,8	255,0
biçənək və örüş-otlaq sahələri	2655,8	2640,6	2614,2	2609,7	2595,1	2532,9	2436,2	2426,6
Qeyri-kənd təsərrüfatı torpaqları - cəmi	3891,3	3891,7	3890,2	3890,3	3890,2	3887,1	3882,5	3880,5
o cümlədən sənaye, yol və başqa qeyri-kənd təsərrüfatlı torpaqlar	342,2	342,2	341,7	339,7	339,5	339,4	340,1	344,2
xüsusi qorunan ərazilərin torpaqları	407,1	407,1	418,9	418,9	429,9	438,1	438,1	438,5
meşə ilə örtülü sahələr	1040,8	1040,8	1040,2	1040,3	1040,3	1040,3	1040,3	1040,2
su fondunun torpaqları	146,9	146,9	146,9	147,3	148,5	146,3	146,3	146,3
digər torpaqlar	1954,3	1954,7	1942,5	1944,1	1932,0	1923,0	1917,7	1911,3

“Torpaq islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsi və onun icrasını təmin edən normativ hüquqi aktlarda nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində 872,4 min ailə (3,4 milyon subyekt) torpaq mülkiyyətçisinə çevrilmiş və iş yerləri ilə təmin olunmuşdur [15].

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların səmərəli istifadəsində problemlər hələ də mövcuddur. Belə ki, hesablamalara görə hər il əkin torpaqlarının 25-30%-i istifadəsiz qalır, 35-40%-də isə məhsuldarlıq torpağın məhsulvermə imkanlarından xeyli aşağıdır [9]. Bunların əsas səbəbləri sırasına yerlərdə əkin suyunun çatışmazlığını, lazımı aqrotexniki tədbirlərin vaxtında həyata keçirilməməsini, maddi-texniki resurslara təminatın aşağı səviyyədə olmasını, növbəli əkin sisteminin tətbiq edilməməsi, bazar iqtisadiyyatı qanunlarının tələblərinə düzgün əməl edilməməsini və s. aid etmək olar [9].

FAO-nun (Food and Agriculture Organization-BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı) proqnozuna görə 2050-ci ildə dünyada adambaşına düşən torpaq sahəsi 1960-cı ildəki həcmə dörddə biri qədər olacaqdır [11]. Bunun, yəni torpağın deqradasiyasının əsas səbəbləri aşağıdakılardır [14]:

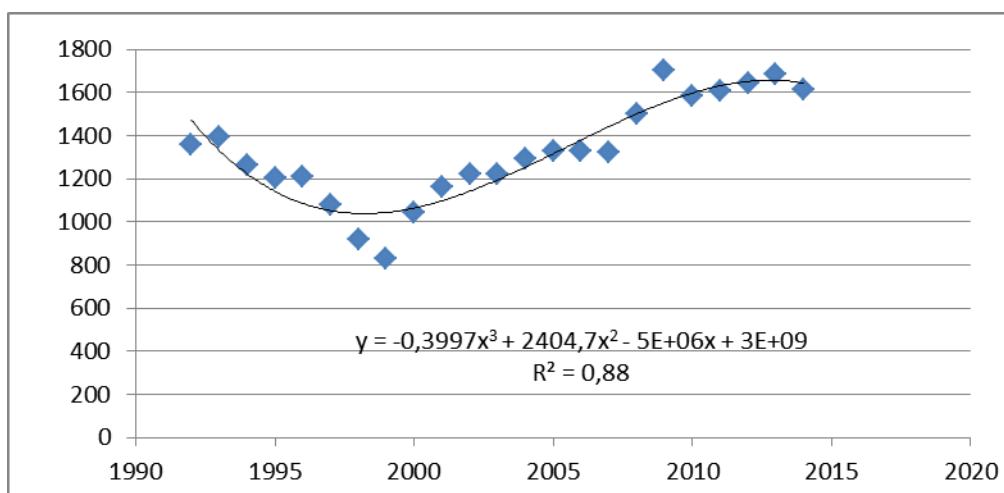
- artıq otarılma (35%) (mal-qaranın örüş otlaq sahəsində normadan artıq otarılması və bunun bitki örtüyünə mənfi təsir göstərməsi);
- meşələrin qırılması (30%) və ekoloji tarazlığın pozulması;

- bitki örtüyünün aşırı istismarı (7%);
- kənd təsərrüfatı fəaliyyəti (27%);
- sənaye fəaliyyəti (1%).

Əsas istehsal vasitəsi olan torpaq sahələri müxtəlif dərəcədə deqradasiyaya məruz qalır. İstinad olunan rəsmi mənbələrə görə ölkə ərazisi üzrə 43,3% torpaq sahəsi bu və ya digər dərəcədə eroziyaya uğramış (o cümlədən 15,5% şiddətli), 1332,5 min ha müxtəlif dərəcədə şoranlaşmış (o cümlədən 220537 ha çox şiddətli), 1339,0 min hektarı (o cümlədən 8450 ha şiddətli) isə bu və ya digər səviyyədə şorakətləşmişdir [1].

R.Zalın hesablamalarına görə əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatını təmin etmək üçün adambaşına 0,50 ha əkin sahəsi olmalıdır [10]. Dünyada adambaşına düşən əkin sahəsi 0,25 ha-ya (bu rəqəm bir çox ölkələrdə normadan aşağıdır), Azərbaycanda isə 0,19 ha-ya bərabərdir. Deməli, əkin torpaqları az olan bir çox ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da əhalinin ərzaq təhlükəsizliyini həm indi, həm də gələcəkdə təmin etmək üçün yollar axtarılmalı, dünya ölkələrinin təcrübəsinə əsaslanaraq problemin həlli istiqamətində lazımi tədbirlər işlənib həyata keçirilməlidir.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələrinin dinamikası şəkil 1-də göstərilmişdir.

Şəkil 1. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələrinin strukturu və dinamikası

Cədvəl 2-ə nəzər salsaq 1991-ci ildən 1999-cu ilədək olan dövrdə kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələri ildə orta hesabla 91,4 min hektar azalaraq 832,7 min hektar təşkil etmiş və ümumi əkin sahəsi 1991-ci ildə 1472,8 min hektardan 1999-cu ildə 832,7 min hektaradək azalmışdır. Görülən tədbirlər nəticəsində 2000-ci ildən etibarən, kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahəsi artmağa başlamışdır.

Cədvəl 2

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələri (1991-2018)

min ha

İllər	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Əkin sahələri	1472,8	1357,1	1394,8	1262,8	1207,0	1207,4	1077,9	920,4	832,7	1041,5
İllər	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Əkin sahələri	1162,3	1222,9	1219,5	1293,8	1327,9	1326,3	1323,9	1499,9	1705,4	1583,9
İllər	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018		
Əkin sahələri	1608,2	1647,1	1684,2	1613,8	1585,4	1628,3	1665,7	1738,0		

2011-ci ildən başlayaraq 2018-ci ilədək kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahəsinin orta artım sürəti 100,2%, yaxud 129,8 min hektar artaraq 1738,0 min hektara çatmışdır [7].

Azərbaycanda iqlim kənd təsərrüfatı bitkilərinin bütün ilboyu becərilməsinə imkan versə də, torpaq fondunun 55,2%-i kənd təsərrüfatına yararlıdır ki, bunun da əksəriyyəti rütubət çatışmayan quraq zonasına aid olduğundan burada suvarma tətbiq etmədən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı mümkün deyildir (cədvəl 3) [5].

Cədvəl 3

Suvarılan torpaqlar (ilin axırına, min hektar)

İllər	Cəmi suvarılan torpaqlar	ondan	
		kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar	ondan əkin yeri
2011	1424,4	1421,0	1201,7
2012	1427,7	1424,3	1202,1
2013	1435,2	1431,8	1209,1
2014	1438,8	1435,3	1211,6
2015	1434,5	1431,0	1210,4
2016	1438,8	1435,4	1210,5
2017	1445,8	1442,4	1213,7
2018	1449,4	1445,9	1214,2

Suvarılan torpaqlar ölkənin kənd təsərrüfatına yararlı sahələrinin üçdə birini (1449,4 min hektar) təşkil etsə də, ölkədə istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının 90%-ə qədər bu torpaqlardan götürülür [13]. Araşdırma aparılan bu illər (1990-2018) ərzində əkin sahələrinin strukturunda da dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, 2018-ci ildə 1990-cı ilə nisbətən texniki bitkilər 43,6%, yemlik bitkilər isə 33,7% azalmışdır.

Cədvəl 4

Əkin sahələrinin strukturu

Göstəricinin adı	1990		2018		2018-ci il 1990-cı ilə nisbətən %-lə
	Min hektar	Yekuna görə %-lə	Min hektar	Yekuna görə %-lə	
Əkin sahəsinin cəmi	1462,5	100,0	1738,0	100,0	118,8
Dənli və dənli paxlalı bitkilər	583,4	39,0	1083,1	62,3	185,7
Texniki bitkilər	282,1	19,3	159,0	9,2	56,4
Kartof, tərəvəz və bostan bitkiləri	74,7	5,1	149,7	8,6	2 dəfə
Yemlik bitkilər	522,3	35,7	346,2	19,9	66,3

Mütəxəssislərin qənaətinə görə Azərbaycanda torpaqların tənəzzülə uğraması əsasən mal-qaranın öriş-otlaq sahələrində normadan artıq otarılması (artıq yüklənmə), meşələrin qırılması, floranın məhv edilməsi və torpaqların səmərəsiz istifadəsi və sənaye istehsalının təsiri nəticəsində baş verir. Bununla yanaşı, torpaqların və suvarma suyunun kimyəvi çirklənməsi, kənd təsərrüfatı bitkilərinin pestisidlər və aqrokimyəvi maddələrlə düzgün işlənilməməsi nəticəsində baş verən kimyəvi çirklənmə də bu qəbildən olan məsələlərdəndir.

Azərbaycanda rekultivasiya tədbirlərinin köməyi ilə Abşeron və Cənub-Şərqi Şirvanın neftlə çirklənmiş, Daşkəsənin dağ-mədən sənayesi ilə pozulmuş torpaqlar yenidən bərpa etmək zəruridir. Təkrar şoranlaşma, torpaq eroziyasının sürətli inkişafı və iqlimin qurşaqlaşması Azərbaycanda səhrələşmə prosesinin sürətlənməsinə səbəb olur. Azərbaycanın dağlıq sahələrində son illər eroziyanın qarşısını almaq üçün yarpaq və qobular bərkidilir, ağac və kolları əkilib, yamaclarda terraslar salınır. Torpaqların əkin dövriyyəsinə cəlb edilməsi, həmçinin aqrar sahənin inkişafı ilə bağlı torpaqların təyinatının dəyişdirilməsi istiqamətində də tədbirlər həyata keçirilir. Qeyd edilməlidir ki, boş və istifadəsiz qalan torpaqların yenidən əkin dövriyyəsinə qaytarılması

istiqlamətində təhlillər aparılır, bu sahədə yüksək nailiyyətlərin əldə edilməsi ilə bağlı işlər görülür. Belə ki, 50 rayon üzrə 1500-ə yaxın hüquqi və fiziki şəxs tərəfindən səmərəsiz istifadə olunan 255 min hektara yaxın kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar geri qaytarılaraq təkrar istifadəyə verilmişdir. Bununla da torpaq sahələrinin daha səmərəli şəkildə istifadəçiliyi üçün zəmin yaradılmışdır [2]. Belə ki, 152 min hektar torpağın təyinatı kənd təsərrüfatı məqsədilə dəyişdirilib. Həmin ərazi 28 Aqropark və 13 iri təsərrüfatın yaradılmasına imkan verib. Təyinatı dəyişdirilən torpaqlarda aqroparkların yaradılması ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı olan əsas məsələlərin həlli baxımından mühüm tədbirlərdəndir. 2017-ci il ərzində ümumilikdə 101 min hektar torpaq sahəsinin təyinatının dəyişdirilməsi də bu sahədə aparılan genişmiqyaslı işlərin nəticəsidir [2]. Təyinatı dəyişdirilən torpaq sahələrinin gəlirlilik potensialı artırılır. Bu işə ölkədə qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə öz töhfəsini verir.

Nəticə

1. Yay və qış otlaq sahələri Azərbaycanın torpaq fondunun son “ehtiyat qalası”dır. İndiki və gələcək nəsillər bu torpaqlardan səmərəli istifadə etməlidirlər.
2. Torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi idarəedilməz və xaotik xarakter almamalıdır.
3. Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların başqa məqsədlər üçün istifadəsinə qanunla icazə verilmir, qanunvericiliyin daha da təkmilləşdirilməsi vacibdir.
4. Torpaqların səmərəli istifadəsi Azərbaycanda əhalinin ərzaq təhlükəsizliyini həm indi, həm də gələcəkdə təmin etmək üçün axtarılan yolların başlıca istiqaməti olaraq qalmalıdır. Dünya ölkələrinin təcrübəsinə əsaslanaraq yarana biləcək problemlərin həlli istiqamətində lazımi tədbirlər həyata keçirilməlidir.
5. Yeni torpaqlar istifadə etmək praktiki cəhətdən mümkün deyil, dəfələrlə kultivasiya aparılması, uzunmüddətli torpaq eroziyası Azərbaycanın kənd təsərrüfatı torpaqlarının çoxunun bərəkətini azaltmışdır. Buna görə də yeni torpaqlardan istifadə və torpaqların konservasiya siyasətini inkişaf etdirmək lazımdır.
6. Növbəli əkin sisteminin tətbiq edilməsi praktikası daim diqqət mərkəzində olmalıdır.

Nizami Kazımov, Zülfüqar Məhərrəmov **Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların strukturunun statistik təhlili** **Xülasə**

Məqalədə 1991-2018-ci illər ərzində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlarının statistik təhlili verilmişdir. Torpaq fondundan elmi əsaslarla istifadə edilməsi istiqamətində təhlillər aparılmış, ölkədə kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların yenidən əkin dövriyyəsinə cəlb olunması məsələləri araşdırılmışdır. Göstərilir ki, Azərbaycanın torpaq ehtiyatlarına tükənməz mənbə kimi baxılmamalıdır. Torpaq ehtiyatları qıtdır və onun qorunması ölkəmizin indiki və gələcək təhlükəsizliyi üçün çox vacibdir. Məqalədə həmçinin torpaqların təyinatına uyğun səmərəli istifadə edilməsi istiqamətində təhlillər aparılmış və təkliflər irəli sürülmüşdür.

Низами Кязимов, Зульфугар Магеррамов **Статистический анализ структуры сельскохозяйственных земель** **Резюме**

В статье приведен статистический анализ сельскохозяйственных земель Азербайджана за период 1991-2018 гг. Проведен научно обоснованный анализ использования земельного фонда, а также исследованы вопросы привлечения сельскохозяйственных земель для обработки. Показано, что земельные резервы Азербайджана не должны рассматриваться как неисчерпаемый источник. Запасы земли ограничены и их защита имеет решающее значение для настоящей и будущей безопасности нашей страны. В статье также проанализированы и внесены предложения по эффективному использованию земель.

Nizami Kazimov, Zulfugar Magerramov
Statistical analysis of the structure of agricultural land
Summary

The article provides a statistical analysis of the agricultural lands of Azerbaijan for the period 1991-2018. The analysis of land use on a scientific basis was conducted, and the issues of attracting agricultural land for processing were also investigated. It is shown that, land reserves of Azerbaijan should not be considered as an inexhaustible source. Land reserves are limited, and their protection is crucial for the present and future security of our country. The article also analyzed and made proposals for the effective use of land.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin rəsmi internet saytı. <http://www.agro.gov.az>
2. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Əmlak Məsələləri Dövlət Xidmətinin məlumatları. Bakı-5 mart. AZƏRTAC.
3. https://az.wikipedia.org/wiki/Torpaq_fondunun_mülkiyyət_növləri
4. Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi-E-qanun: www.e-qanun.az/code/6
5. Azərbaycanın Kənd Təsərrüfatı. Statistik məcmuə-2018. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı-2018.
6. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti. gsaz.az/articles/view/81/Azarbaycan-torpaqlari.
7. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet saytı: <https://www.stat.gov.az>.
8. USAİD. 2007
9. A.H.Vəliyev. Torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadə. Azərbaycanın İqtisadi və Sosial Araşdırmalar Jurnalı. 2015 №3
10. Zal R. Land degradation and its impact on food And other resources (Food and Natural Resources) ed. Pimmen tel. D. San Diego, 1991.
11. Л.Г.Моисейкина, Е.С.Дарда. Статистический анализ структуры земель сельскохозяйственного назначения. Экономика. Статистика и Информатика 91. № 6, 2015.
12. Respublika qəzeti. 2014-3 iyul. səh. 6
13. Azərbaycan Meliorasiya və su təsərrüfatı Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin rəsmi saytı. www.mst.gov.az.
14. Дэвид Р. Монтгомери. Почва. Эрозия цивилизаций. ФАО, стр.434, 2015
15. “Torpaq islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu. 1996, 16 iyul.
16. Azərbaycanın Kənd Təsərrüfatı. Statistik məcmuə-2019. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı-2019.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 07.06.2019

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 11.06.2019

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 10.09.2019

DAYANIQLI İNKİŞAF MƏQSƏDLƏRİ VƏ SU QITLIĞI STATİSTİKASI

İlqar Vəliyev

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
Energetika və ətraf mühit statistikasi şöbəsinin sektor müdiri
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81,
e-poçt: ilgarv@azstat.org*

Açar sözlər: qlobal problemlər, su qıtlığı, su təhlükəsizliyi, su ehtiyatları, su təchizatı, şirin su ekosistemləri, təbii mənbələrdən suyun götürülməsi, su istehlakı, su itkiləri, suya ekoloji tələbat, ekoloji axım səviyyəsi, DİM-in 6.4.2-ci göstəricisi, su yükünün səviyyəsi, TRWR, TFWW, EFR.

Ключевые слова: глобальные проблемы, дефицит воды, водная безопасность, водные ресурсы, водоснабжение, пресноводные экосистемы, забор воды из природных источников, потребление воды, потери воды, экологические требования к воде, уровень экологического потока, показатель 6.4.2 по ЦУР, уровень водного стресса, TRWR, TFWW, EFR.

Keywords: global problems, water scarcity, water security, water resources, water supply, freshwater ecosystems, water withdrawal from natural sources, water consumption, water losses, environmental water requirements, environmental flow rate, SDG indicator 6.4.2 - Level of water stress, TRWR, TFWW, EFR.

Müasir dövrün ən ciddi qlobal problemlərindən biri su qıtlığı hesab olunur. Su qıtlığı dedikdə suya olan tələbatın, başqa sözlə, ayrı-ayrı coğrafi ərazilərdə insanların və iqtisadiyyatın, eləcə də şirin su ekosistemlərinin ehtiyaclarının ödənilməsi üçün tələb olunan suyun şirin su ehtiyatları tərəfindən qarşılınmaması nəzərdə tutulur. Ötən əsrin sonlarına qədər şirin su ehtiyatlarının coğrafi ərazilər üzrə qeyri-bərabər paylanması, dünya əhalisinin sayının artması, iqtisadiyyatın inkişafı, urbanizasiya, su mənbələrinin çirkləndirilməsi, sudan israfçılıqla istifadə, həyat standartlarının yüksəlməsi, istehlak tərzinin dəyişməsi və irriqasiyalaşmış kənd təsərrüfatının genişlənməsi su qıtlığının əsas səbəbləri hesab olunurdu [1]. Qlobal istiləşmə ilə bağlı mülahizələrin meydana çıxmasından və onun elmi cəhətdən hərtərəfli tədqiqindən sonra bu problem su qıtlığının ən başlıca səbəbləri sırasında göstərildi. Qlobal istiləşmə quraqlıq, qurult sularının azalması, meşəsizləşmə kimi proseslərlə müşayiət olunduğundan şirin su təklifinin azalmasında mühüm rol oynayır. Tədqiqatlarda bu nəticəyə gəlinmişdir ki, 2050-ci ilədək Yerin orta temperaturu 1,6⁰C-dən 6⁰C-yə qədər arta bilər. Temperaturun hər 1⁰C artması ilə dünya əhalisinin hər 7 faizinə düşən şirin su ehtiyatları 20 faizədək azalacaqdır [2].

Su qıtlığının yaxın gələcək üçün ən böyük qlobal risk olması və onun bəşəriyyətin həyatında yaradacağı çətinliklərlə bağlı beynəlxalq təşkilatlar, elmi-tədqiqat idarələri, alim və mütəxəssislər tərəfindən oxşar məzmunlu proqnozlar verilməkdədir. Hazırda dünyada təxminən 1,5 milyard nəfərin içməli su çatışmazlığından əziyyət çəkdiyi bildirilsə də [3], mövcud istehlak meyillərinin davam edəcəyi təqdirdə, 2025-ci ilə qədər dünya əhalisinin üçdə iki hissəsinin su qıtlığı ilə üzləşən ölkələrdə (Yaxın Şərqi, Şimali Afrika və Şərqi Asiya ölkələri) yaşayacağı [4], 2030-cu ildə suya olan tələbatın su təminatını 40% üstələyəcəyi [1] və su çatışmazlığı səbəbindən 500 milyondan çox sakinin qaçqın düşəcəyi [5], 2050-ci ildə 65 ölkədə 10 milyard nəfərə yaxın əhalinin su qıtlığı problemi ilə üz-üzə qalacağı [3] və s. proqnozlaşdırılır. BMT-nin son hesabatlarının birində göstərilir ki, dünyada şirin su qıtlığı 2000-ci ildə 230 milyard kubmetr olduğu halda, 2025-ci ildə bir neçə dəfə artaraq 1,3-2,0 trilyon kubmetr təşkil edəcək [6]. Su çatışmazlığı səbəbindən ölkələr arasında su müharibələrinin qaçılmaz olduğu da iddia edilməkdədir.

Su qıtlığının səviyyəsinin bu və ya digər aspektlərdən səciyyələndirilməsi üçün beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən şirin su ehtiyatları, suyun təbii mənbələrdən götürülməsi və istifadəsini əks etdirən statistik məlumatlar əsasında müxtəlif göstəricilər hesablanır. Ölkə ərazisinin 1 km²-nə və

adambaşına düşən illik şirin su ehtiyatları son illərədək qıtlığın səviyyəsinin qiymətləndirilməsində istifadə olunan əsas göstəricilər hesab olunurdu. 2000-2015-ci illəri əhatə edən Minilliyin İnkişaf Məqsədləri Bəyannaməsində [12] isə bu məqsədlə “istifadə olunan şirin su ehtiyatlarının xüsusi çəkisi” göstəricisinin (istifadə olunmuş şirin suyun miqdarının bərpa olunan şirin su ehtiyatlarına nisbəti) hesablanması nəzərdə tutulmuşdu [7].

Su qıtlığının səviyyəsinin ölçülməsi məsələsinə “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsindəki Gündəlik”də də xüsusi önəm verilmişdir. Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin (DİM) 6.4-cü hədəfi 2030-cu ilədək sudan istifadənin səmərəliliyini artırmaqla insanların, iqtisadiyyatın və ətraf mühitin suya olan tələbatının lazımi səviyyədə ödənilməsinə, su qıtlığından əziyyət çəkən insanların sayının əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmasına yönəlmişdir. Bu hədəf üzrə hesablanması təklif edilən “6.4.2 Su yükünün səviyyəsi: götürülmüş şirin suyun mövcud şirin su ehtiyatlarında xüsusi çəkisi” göstəricisi ölkə, region və dünya üzrə su qıtlığının səviyyəsinin qiymətləndirilməsində istifadə olunur [7].

“Su yükünün səviyyəsi” təbii mənbələrdən götürülən şirin suyun həcmnin suya ekoloji tələbat nəzərə alınmaqla ölkənin bərpa olunan şirin su ehtiyatlarının ümumi həcminə nisbətinin faiz ifadəsidir. Göstəricinin məqsədi insanlar, iqtisadiyyatın bütün sektorları tərəfindən ölkənin bərpa olunan şirin su ehtiyatlarına göstərilən təzyiği qiymətləndirməklə su qıtlığının səviyyəsini ölçmək, başqa sözlə, su ehtiyatlarının suya olan tələbatı qarşılamaq üçün nə dərəcədə istismar olunduğunu, eləcə də sudan dayanıqlı istifadə istiqamətində ortaya çıxan çətinlikləri müəyyənləşdirməkdir [7,8].

“Su yükünün səviyyəsi” göstəricisinin metodologiyası BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) tərəfindən hazırlanmışdır və BMT-nin Statistika Şöbəsinin (UNSD) rəsmi internet sahifəsində DİM üçün nəzərdə tutulmuş bölmədə yerləşdirilmişdir [8]. Bununla yanaşı, bəzi DİM göstəricilərinin metodologiyasının daha asan mənimsənilməsinə yardım məqsədilə adı çəkilən beynəlxalq təşkilat tərəfindən elektron təlim platforması yaradılmışdır ki [7], oraya “su yükünün səviyyəsi” göstəricisi ilə bağlı 3 elektron təlim kursu daxil edilmişdir. Eyni zamanda kursun materialları pdf formatında ölkələrdə göstəricinin hesablanmasına məsul olan orqanlara təqdim olunmuşdur.

Su yükünün səviyyəsi aşağıdakı düstur əsasında hesablanır:

$$WS = \frac{TFWW}{(TRWR - EFR)} \times 100$$

Burada,

TFWW – mənbədən götürülən şirin suyun həcmi;

TRWR – bərpa olunan şirin su ehtiyatlarının həcmi;

EFR – ekoloji axım səviyyəsi və ya suya olan ekoloji tələbatdır.

Mənbədən götürülən şirin suyun həcmi (TFWW) - çaylardan, göllərdən, yeraltı laylardan və s. mənbələrdən əhalinin və iqtisadiyyatın ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədilə götürülmüş şirin suyun ümumi həcmidir. TFWW məişət-içməli məqsədlərə, istehsal ehtiyaclarına, suvarma və kənd təsərrüfatının digər ehtiyaclarına, eləcə də sair məqsədlərə (otlaqların su təminatı, kanalda su səviyyəsinin saxlanması, su anbarlarının və nohurların doldurulması və s.) sərf edilmək üçün götürülsə də, onun bir hissəsi sızma, buxarlanma, qəzalar və s. səbəblərdən istifadə olunmadan itkiyə gedir.

Bərpa olunan şirin su ehtiyatlarının həcmi (TRWR) - il ərzində ölkə ərazisində mövcud olan yeraltı və yerüstü şirin su ehtiyatlarının (onların götürülməsi və istifadəsi imkanları nəzərə alınmadan) maksimal nəzəri (hesablama yolu ilə müəyyənləşdirilən) həcmidir. Yeraltı və yerüstü şirin su ehtiyatları müvafiq olaraq daxili (ölkə ərazisində formalaşan) və xarici (ölkə ərazisinə axıb gələn) su ehtiyatlarından ibarətdir. TRWR region üzrə hesablandıqda ikiqat uçotdan yayınmaq məqsədilə region ölkələrindən bir-birinin ərazisinə axıb gələn suyun miqdarı nəzərə alınmır və bu halda yalnız onların daxili su ehtiyatlarına dair məlumatlara istinad edilir. Həmçinin TRWR-in həcmnin hesablanması üçün FAO tərəfindən “Bərpa olunan şirin su ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi metodologiyası”ndan istifadə edilməsi təklif olunur [14].

Suya ekoloji tələbat və ya ekoloji axım səviyyəsi (EFR) - keyfiyyətindən asılı olmayaraq, şirin su ekosisteminin öz ehtiyaclarının ödənilməsi üçün tələb olunan su səviyyəsidir. Şirin su ekosistemləri öz mövcudluğunun qorunması, ekoloji proseslərin, komponentlərin və

biomüxtəlifliyin dəstəklənməsi üçün müəyyən miqdar suya ehtiyac duyurlar. Çaydakı (və ya göldəki) suyun böyük hissəsi, başqa sözlə, onun hətta öz ehtiyacları üçün lazım olan hissəsi insanlar tərəfindən istifadə etmək məqsədilə götürülsə, çaydakı (və ya göldəki) canlılar tələf olar, onun mövcudluğunu davam etdirməsi çətinləşər və ya o, quruyar ki, bu da mövcud problemlərə yenisinin əlavə olunması deməkdir. İnsanlar çayın və ya gölün suyundan istifadə edərkən yenə də öz mənafeləri naminə suyun bir hissəsini çayda və ya göldə saxlamalıdırlar ki, o, xəritədən silinməsin. Şirin su ekosisteminin ehtiyacları üçün saxlanılmalı olan bu hissə suya ekoloji tələbat və ya ekoloji axım səviyyəsini təşkil edir və onu “ekosistemin öz payı” da adlandırmaq olar. Su ekosisteminin qorunması üçün mühüm şərtlərdən biri suyun götürülməsi zamanı onun “payına” “əl uzadılmamasıdır”. Bu səbəbdən də “su yükünün səviyyəsi” hesablanarkən bərpa olunan şirin su ehtiyatlarının həcmindən “ekosistemin payı” çıxılır və bununla da kəsrin məxrəci yalnız təbiətin insanlara bəxş etməyə hazır olduğu şirin su ehtiyatlarının həcmi ilə ifadə olunur.

EFR-in qiyməti TRWR-ə nəzərən müəyyən edilir. Onun qiymətləndirilməsi üçün universal metod yoxdur və tətbiq olunan üsullar son dərəcə dəyişkəndir. Ayrı-ayrı şirin su hövzələri və ümumilikdə ölkə üzrə EFR-in kəmiyyəti, adətən, şirin su ehtiyatlarına nəzarət edən qurumlar tərəfindən müəyyənləşdirilir. FAO bu məqsədlə Beynəlxalq Su Resurslarını İdarəetmə İnstitutunun (IWMI) Ekoloji Axım Kalkulyatoruna istinad edilməsini tövsiyə edir [13]. IWMI-nin qiymətləndirməsinə əsasən EFR-in qiyməti ayrı-ayrı ölkələr üzrə iqlim və ekosistemlərlə əlaqəli olaraq TRWR-ə nəzərən 30-60% aralığında dəyişir [7].

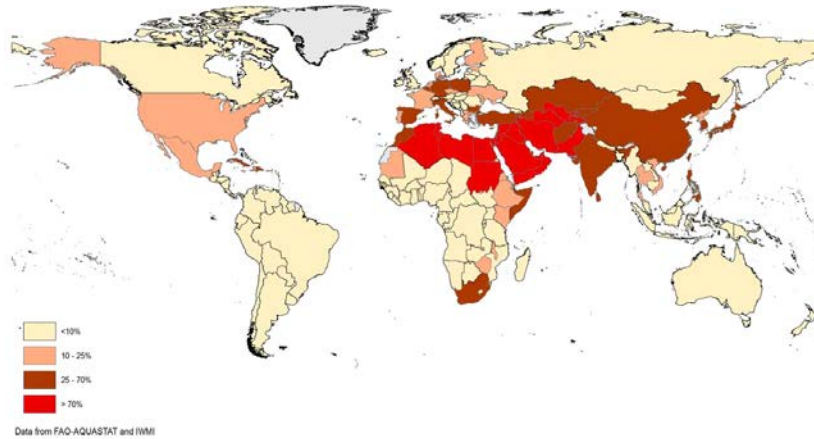
Su yükünün səviyyəsinin (WS) hesablanmasının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri budur ki, tətbiq olunan düsturda TRWR – EFR fərqi uzun dövr üçün sabit saxlanılır. Bu ilk növbədə ekoloji axım səviyyəsinin ilbəl deyil, bir əsr ərzində 3-5 dəfə dəyişməsi ilə əlaqədardır. Ekspertlərin qənaətinə görə, hər hansı bir şirin su ekosistemi üzrə ekoloji axım səviyyəsi təxminən 20-30 il ərzində sabit qalır. Göstərilənlər nəzərə alınaraq, WS-nin qiyməti hesablanarkən EFR üçün əvvəlki 20-30 illik dövrün məlumatları əsasında müəyyənləşdirilmiş sabit qiymətdən istifadə edilir. EFR TRWR-in hissəsi olduğundan və birbaşa ona nəzərən müəyyənləşdirildiyindən, TRWR-in də qiymətinin sabit saxlanması şərtidir və bu səbəbdən də TRWR-in müvafiq uzunmüddətli dövr üzrə orta qiyməti tətbiq olunur. Digər tərəfdən hesablamalarda TRWR-in faktiki illik qiymətlərinə istinad olunarsa, WS-nin qiyməti ildən-ilə kəskin artım və azalmalarla dəyişə bilər və bu halda alınmış nəticələr su qıtlığı sahəsindəki faktiki vəziyyəti düzgün səciyyələndirməz. Belə ki, su qıtlığı bir və ya iki il ərzində yaranmır, o, illər, bəlkə də onilliklər ərzində sona çatan prosesdir. Kəskin dəyişən rəqəmlər isə əndişələrə yol açmaqla yanlış qərarların verilməsinə səbəb ola bilər.

WS-nin qiymətinin aşağı olması su məsələsinin iqtisadi inkişaf və dayanıqlılığa xüsusi təhdid yaratmadığını göstərir. Bu, o deməkdir ki, şirin su ehtiyatlarına göstərilən təzyiğin səviyyəsi hələ aşağıdır, bütün sektorlar tərəfindən istifadə olunan şirin su ehtiyatlarının həcmi mövcud ehtiyatlarla müqayisədə azdır və bu səbəbdən də sudan istifadə səviyyəsinin ehtiyatların dayanıqlılığına və istifadəçilər arasında münaqişə və rəqabətə potensial təsiri nəzərəcarpacaq dərəcədə deyil. Göstəricinin yuxarı qiymət alması isə tamamilə əks nəticələr söyləməyə əsas verir: su ehtiyatlarına təzyiq artmışdır, onların dayanıqlılığına və iqtisadi inkişafa potensial təhlükə yaranmışdır, istifadəçilər arasında münaqişələr qaçılmazdır [7,8].

FAO-nun sənədlərində WS-nin qiymətinin 70%-dən aşağı olması təhlükəsiz hesab olunur. Qeyd olunan səviyyənin aşıldığı ölkələr isə ciddi qıtlıq yaşayan ölkələrə aid edirlər [7]. Bununla belə, bəzi ekspertlər su qıtlığı səviyyəsinin 3 əsas kateqoriyaya bölünməsinə təklif edirlər: aşağı (0-25%), yüksək (25-60%), çox yüksək (60%-dən yuxarı) [9].

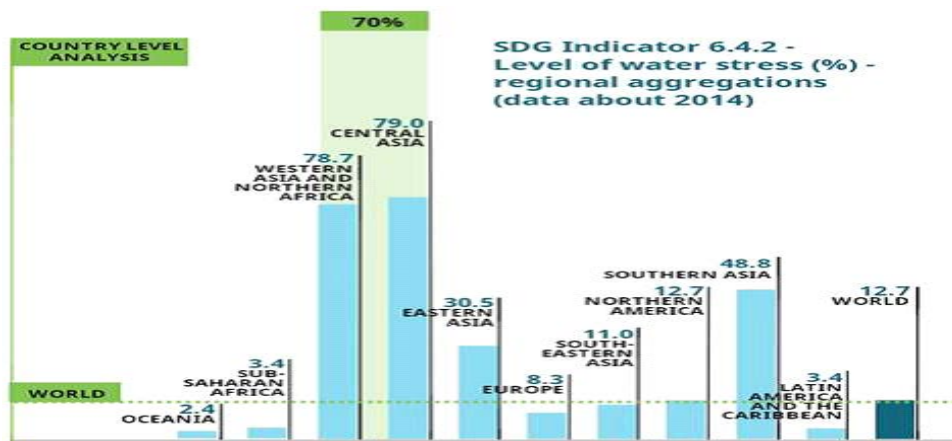
Yeri gəlmişkən, WS-nin qiyməti 100%-i keçə də bilər. Bu, əsasən, o halda baş verir ki, istifadə məqsədilə təbii mənbədən su götürülərkən məcburən şirin su ekosisteminin ehtiyacları üçün lazım olan hissəyə də “əl uzadılsın”. Belə vəziyyət son dərəcə təhlükəli hesab olunur. Suyu götürərkən ekoloji axım səviyyəsinin aşılması bütövlükdə su mənbəyinin (çayın, gölün) varlığına təhiddir. Bunlarla yanaşı, mənbədən götürülən suyun həcmində drenaj suların və təmizlənmiş çirkab suların birbaşa istifadəsi, duzlu və şirinləşdirilmiş dəniz suyu, bərpa olunmayan su (qrunt suları) daxil edilməklə, eləcə də götürülən yeraltı suların illik həcmi illik tükənmədən yüksək olduqda da WS-nin qiyməti 100%-dən yuxarı ola bilər.

Qeyd edək ki, FAO tərəfindən ötən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq müntəzəm surətdə ölkələrə göndərilən sorğu vərəqləri üzrə təqdim olunan cavablar əsasında suya dair geniş məlumat bazası formalaşdırılmışdır [10]. FAO-nun Qlobal İnformasiya Sistemi – AQUASTAT adlandırılan bu məlumat bazasında ayrı-ayrı ölkələr üzrə şirin su ehtiyatları, suyun götürülməsi və istifadəsi, ekoloji axım səviyyəsi və s. barədə məlumatlar yerləşdirilmişdir. Təşkilat tərəfindən AQUASTAT məlumatları, eləcə də ayrı-ayrı beynəlxalq təşkilatların və milli dövlət qurumlarının internet məlumat bazalarına istinad edilməklə suya dair müxtəlif göstəricilərin qiymətləri ilə bağlı hesablamalar aparılmaqdadır. Hətta IWMI ilə birlikdə su qıtlığının səviyyəsinə münasibətdə dünyanın xəritəsi də tərtib edilmişdir (şəkil 1).

Şəkil 1. Su yükünün səviyyəsinə görə dünya xəritəsi

Xəritədən göründüyü kimi, Şimali və Cənubi Amerika, Avstraliya, Rusiya və Şərqi Avropada, Saharadan cənubdakı Afrika ölkələrində (Cənubi Afrika Respublikası istisna olmaqla), eləcə də Okeaniya ölkələrində su qıtlığı hiss olunmur. Şimali Afrika, Qərbi Asiya və bəzi Mərkəzi Asiya ölkələrində su qıtlığının səviyyəsi təhlükə həddini – 70%-i keçmişdir. Bəzi Avropa ölkələri (İspaniya, İtaliya, Almaniya, Polşa və s.), eləcə də Azərbaycan, Türkiyə, Çin, Qazaxıstan, Hindistan, Yaponiya və s. ölkələr isə xəritədə qəhvəyi rəngdə verilmişdir. Bu ölkələrdə WS-nin qiyməti 25-70% aralığında dəyişir. Qeyd olunanlar şəkil 2-də də əksini tapmışdır.

Şəkil 2. Regionlar üzrə su yükünün səviyyəsi, faizlə

2014-cü ildə WS dünya üzrə 12,7% təşkil etmişdir. Göstəricinin qiyməti Şimali Amerika üzrə də eyni həddə olmuş, Mərkəzi və Qərbi Asiyada, eləcə də Şimali Afrikada isə təhlükə həddini aşmışdır. Ümumilikdə 22 ölkədə su qıtlığının səviyyəsi 70%-i, 15 ölkədə isə (Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Səudiyyə Ərəbistanı, Küveyt, Liviya, Qətər, Misir, İsrail, Pakistan, Suriya, Sudan, Əlcəzair, Bəhreyn, Yəmən, Türkmənistan, Özbəkistan) 100%-i keçmişdir [7,10].

Bu sahədə Azərbaycanda vəziyyət necədir? Ölkədə su qıtlığı təhlükəsi varmı? Rəsmi rəqəmlər əndişəyə əsas verirmi?

Qeyd edək ki, bir çox ölkələrdə suya dair məlumatların ayrı-ayrı təşkilatlar tərəfindən toplanılması həmin qurumlar arasında koordinasiyanın lazımı səviyyədə olmaması səbəbindən WS-nin qiymətinin müəyyənləşdirilməsində əsas çətinliklərdən hesab olunsa da, ölkəmizdə bu istiqamətdə hər hansı problem mövcud deyildir. Suyun təbii mənbələrdən götürülməsi və istifadəsinə dair məlumatlar Dövlət Statistika Komitəsinə Azərbaycan Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Açıq Səhmdar Cəmiyyəti tərəfindən “Sudan istifadəyə dair” 2-TG (su təsərrüfatı) №-li illik rəsmi statistika hesabatı əsasında, bərpa olunan şirin su ehtiyatları ilə bağlı məlumatlar isə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən təqdim olunur. Bununla belə, uzunmüddətli dövr üçün TRWR və EFR-in sabit qiymətlərinə dair milli səviyyədə məlumatlar mövcud olmadığından FAO-nun tövsiyələrinə uyğun olaraq hesablamalarda bu qurum tərəfindən müəyyənləşdirilmiş müvafiq qiymətlərdən istifadə edilir. FAO-nun qiymətləndirmələrinə əsasən 1960-1990-cı illər üçün Azərbaycanda TRWR-in orta qiyməti 34,68 km³, EFR-in qiyməti isə 12,03 km³ olmuşdur [10]. Bu, o deməkdir ki, növbəti 30 il üçün (1991-ci ildən başlayaraq 2020-ci ilədək) WS həmin qiymətlər əsasında hesablanı bilər.

Ölkə üzrə WS-nin qiyməti ilə bağlı tərəfimizdən aparılan hesablamalarda yuxarıda qeyd olunanlar nəzərə alınmış və 2005-2018-ci illəri əhatə edən dinamika sırası tərtib olunmuşdur (cədvəl 1).

Cədvəl 1

Azərbaycanda su ehtiyatları və ondan istifadəni səciyyələndirən məlumatlar, km³

Sıra №-si	Göstəricilər	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
1	Bərpa olunan şirin su ehtiyatları-cəmi ¹⁾	38.06	42.44	41.23	35.14	33.04	32.32	30.87	34.32	29.42	31.61
2	o cümlədən: yerüstü ehtiyatlar	29.39	33.77	32.56	26.47	24.37	23.65	22.2	25.65	20.75	22.94
3	yeraltı ehtiyatlar	8.67	8.67	8.67	8.67	8.67	8.67	8.67	8.67	8.67	8.67
4	Təbii mənbələrdən götürülən şirin su ²⁾	11.80	10.97	11.30	11.97	11.99	11.59	11.69	11.88	12.12	12.17
5	Nəql zamanı şirin suyun itkisi ²⁾	3.4	3.8	3.8	4.2	4.3	4.0	3.7	3.7	3.6	3.6
6	İtkilər, götürülən şirin suya nisbətən, faizlə (sət.5/sət.4 x 100)	29	35	34	35	36	35	32	31	30	30
7	Su istehlakı ³⁾	8.6	7.7	8.0	8.2	8.2	8.1	8.6	8.8	9.2	9.2
8	ondan: suvarma və kənd təsərrüfatının digər ehtiyacları üçün	5.7	5.5	5.7	5.8	5.7	5.6	6.1	6.3	6.6	6.7
9	Su yükünün səviyyəsi (WS), faizlə (sət.4/(34.68-12.03) x 100)	52.10	48.43	49.89	52.85	52.94	51.17	51.61	52.45	53.51	53.73

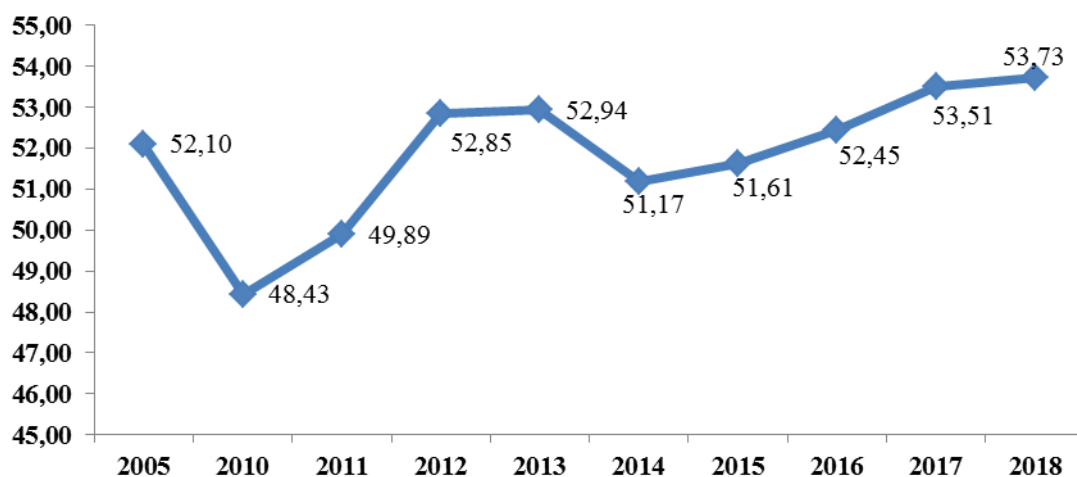
Beləliklə, 2010-2018-ci illərdə ölkədə “su yükünün səviyyəsi” nisbi artım meylli almaqla 48,43-53,73% aralığında dəyişmişdir (cədvəl 1). Bu göstərici region ölkələrindən Rusiyada 4,42% (2016), Belarusda 4,79% (2016), Gürcüstanda 5,94% (2008), Ukraynada 12,69% (2016), Moldovada 15,82% (2007), Qazaxıstanda 29,73% (2016), Türkiyədə 43,76% (2016), Qırğızıstanda 50,03% (2006), Ermənıstanda 59,33% (2012), Tacikıstanda 73,82% (2006), İranda 81,45% (2004), Türkmənıstanda 143,5% (2004), Özbəkıstanda 151,5% (2016) təşkil etmişdir [10].

¹⁾ Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumatlarına əsasən

²⁾ Azərbaycan Meliorasiya və Su Təsərrüfatı ASC-nin məlumatlarına əsasən

³⁾ Dəniz suyu nəzərə alınmaqla.

WS-nin dinamikası göstərir ki, Azərbaycanda mövcud şirin su ehtiyatlarına təzyiqliq orta səviyyədədir və yaxın gələcəkdə su qıtlığı ilə əlaqədar hər hansı təhlükə gözlənilmir. Göstəricinin 2018-ci ildə aldığı qiymətə nəzərən söyləyə bilərik ki, təhlükə həddinə (70%) çatmaq üçün təbii mənbələrdən hələ əlavə olaraq ildə 3,685 km³ su ((34,68-12,03)x70/100-12,17) götürmək limiti saxlanılmaqdadır. 2005-2018-ci illərdə TFWW üzrə ortaillik mütləq artım 0,0285 km³ ((12,17-11,80)/(14-1)) təşkil edir və riyazi yolla gəlinmiş nəticə bunu deməyə əsas verir ki, bütün digər şərtlər sabit qaldığı təqdirdə yuxarıda göstərilən limitin aşılması üçün təxminən 130 il (3,685/0,0285) tələb olunur. Lakin bu, qeyd olunduğu kimi, sadəcə riyazi nəticədir və burada digər amillər nəzərə alınmamışdır. Təbiətin mümkün “sürprizləri”ni (qlobal istiləşmə ilə əlaqədar), eləcə də dinamik iqtisadi inkişaf meylinin və demoqrafik artımın davam etməsini və s. göz önünə gətirdikdə həmin müddətin bir xeyli qısalacağı gözləniləndir.

Şəkil 3. Azərbaycanda su yükünün səviyyəsi (WS), faizlə

Bununla belə, bütün hallarda ehtiyacların tam qarşılınması şərti ilə WS-nin qiymətinin yaxın gələcək üçün sabit saxlanılması və ya daha kiçik artım meylinə nail olunması günün tələblərindəndir. Qeyd olunanlar mövcud su ehtiyatlarından səmərəli istifadə məsələsini ön plana çıxarır. Ehtiyatların səmərəli istifadəsi isə ilk növbədə nəql zamanı baş vermiş su itkilərinin həcmnin azaldılmasını tələb edir. Nəql zamanı itkilər dedikdə mənbədən götürülmüş suyun magistral su kəmərlərində istifadə ediləcəyi yerə çatanaqəd sızma, qəza və s. nəticəsində itirilməsi başa düşülür. İtkilər TFWW-nin həcmində müəyyən paya malik olduğundan onun həcmnin azalması WS-nin qiymətinin aşağı düşməsinə birbaşa təsir göstərir. Cədvəl 1-dən görüldüyü kimi, 2005-2018-ci illərdə ölkədə təbii mənbələrdən götürülmüş şirin suyun təxminən üçdə biri nəql zamanı itirilmişdir. 2017-ci və 2018-ci illərdə bu göstərici 30% və ya 3,6 km³ olmuşdur. İtkilərin heç olmasa yarıyaqəd azaldılması WS-nin qiymətinin bir neçə faiz düşməsi ilə nəticələnə bilər. Buradan bu qənaətə gəlinir ki, ölkəmizdə su itkilərinin səviyyəsinin yüksək olması WS-nin qiymətinin 50%-i aşmasına səbəb olan əsas faktorlardandır.

Müqayisə üçün su itkilərinin səviyyəsi 2017-ci ildə Qırğızıstanda 28%, Qazaxıstan və Rusiyada 12%, Moldovada 7%, Belarusda 4% təşkil etmişdir.

Su qıtlığı probleminin önlənməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillərdən biri də suvarmada damcı üsulunun tətbiqidir. Suriyada bir vaxtlar həyata keçirilmiş layihə əsasında damcı suvarmasına keçməklə fermerlər suya 30% qənaət etmiş, üstəlik 60% çox məhsul götürmüşlər [4]. Dünyada su istehlakının 85%-i kənd təsərrüfatının (suvarma və kənd təsərrüfatının digər ehtiyacları üçün) payına düşür [11]. Azərbaycanda bu göstərici 2018-ci ildə 72,8% və ya 6,7 km³ olmuşdur (cədvəl 1). Göstərilən təcrübənin ölkəmizdə tətbiqi su ehtiyatlarından qənaətlə istifadəyə yönəlmiş addım kimi müsbət nəticələr verə bilər.

Bunlarla yanaşı, ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən su qıtlığı ilə mübarizə məqsədilə quraq ərazilərdə süni meşələrin salınması, dəniz suyunun şirinləşdirilməsi və s. təklif olunur.

Bunu da qeyd edək ki, ölkəmizdə su təhlükəsizliyi məsələləri dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindəndir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin çoxsaylı sərəncamları, dövlət proqramları, ölkə və regional səviyyəli layihələr əsasında şəhər və qəsəbələrdə su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin tikintisi və yenidən qurulması, əhalinin içməli su ilə təchizatının yaxşılaşdırılması, ərəzilərin suvarma suyu ilə təminatı, su anbarlarının tikintisi, magistral su kəmərlərinin çəkilməsi istiqamətində mühüm işlər görülmüş və görülməkdədir. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi su ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması, onların qorunması və artırılması, su itkilərinin minimuma endirilməsi və bununla da, su qıtlığı riskinin aradan qaldırılmasında olduqca faydalıdır.

Nəticə

Beləliklə, aparılmış riyazi-statistik təhlil əsasında aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. 2010-2018-ci illərdə ölkədə “su yükünün səviyyəsi” (WS) nisbi artım meyli almaqla 48,43 - 53,73% aralığında dəyişmişdir.
2. “Su yükünün səviyyəsi”nə görə Azərbaycan region ölkələrindən Rusiya, Belarus, Gürcüstan, Ukrayna, Moldova, Qazaxıstan, Türkiyədən geri qalsa da, Ermənistan, Tacikistan, İran, Türkmənistan, Özbəkistanı qabaqlayır.
3. Azərbaycanda mövcud şirin su ehtiyatlarına təzyiqliq orta səviyyədədir və yaxın gələcəkdə su qıtlığı ilə əlaqədar hər hansı təhlükə gözlənilmir.
4. Su qıtlığı səviyyəsi ilə bağlı müəyyənləşdirilmiş təhlükə həddinə çatmaq üçün təbii mənbələrdən hələ əlavə olaraq ildə 3,685 km³ su götürmək limiti saxlanılmaqdadır (2018-ci ilin qiymətlərinə nəzərən).
5. Ölkəmizdə su itkilərinin səviyyəsinin yüksək olması WS-nin 50%-i aşmasına səbəb olan əsas amillərdəndir.

İlqar Vəliyev

Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri və su qıtlığı statistikasi

Xülasə

Məqalədə dövrümüzün ən aktual məsələlərindən olan su qıtlığı problemindən bəhs olunmuş, su qıtlığı səviyyəsinin qiymətləndirilməsi məqsədilə “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsindəki Gündəlik” üzrə hesablanması təklif edilən “6.4.2 Su yükünün səviyyəsi: götürülmüş şirin suyun mövcud şirin su ehtiyatlarında xüsusi çəkisi” göstəricisinin metodologiyası şərh edilmiş, rəsmi statistik məlumatlar əsasında hesablamalar aparmaqla 2005-2018-ci illər üzrə ölkədə “su yükü səviyyəsi”nin dinamikası tərtib olunmuş, göstəricinin qiymətinə təsir edən ayrı-ayrı amillər nəzərdən keçirilmiş, beynəlxalq müqayisələr aparılmışdır.

Ильгар Велиев

Цели Устойчивого Развития и статистика дефицита воды

Резюме

В статье дается информация об одном из наиболее актуальных вопросов современности - проблеме дефицита воды. С целью оценки уровня дефицита воды, описана методология расчета индикатора «Уровень водного стресса: забор пресной воды в процентном отношении к имеющимся запасам пресной воды» по «Преобразование нашего мира: повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года», на основе официальной статистики оценена динамика «водного стресса» в стране за 2005–2018 гг., проанализированы различные факторы, влияющие на значение индикатора, приведены международные сопоставления.

Ilgar Valiyev
Sustainable Development Goals and statistics of water scarcity
Summary

The article presented information about water scarcity, one of the most pressing issues of our time, for assessment of the level of water scarcity the methodology of calculation of indicator “6.4.2. Level of water stress: freshwater withdrawal as a proportion of available freshwater resources” on “Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development” was explained, dynamics of “Level of water stress” in the country for 2005-2018 was assessed based on official statistics, different factors affecting the level of the indicator reviewed were analyzed, international comparisons were made.

Ədəbiyyat

1. Su qıtlığı. https://az.wikipedia.org/wiki/Su_qıtlığı.
2. Дефицит воды – одна из величайших проблем нашего времени. <http://www.fao.org/zhc/detail-events/ru/c/880892/>.
3. Ə.Nəbibbəyli. Su diplomatiyası. <http://newtimes.az/az/reasons/1385/>.
4. Jenevyev Belmeyker, Tara MakAyzek, Sindi Druker, Larri Onq. The Epoch Times (ABŞ), 04.01.2017. Вәşəriyyət yeni fəlakət qarşısında: Su ehtiyatları sürətlə tükənir. <http://strateq.az/arashdirma/129461>.
5. К.Маркелов. Водные войны или водная экономика? <https://cyrillitsa.ru/foresight/18186-vodnye-vojjny-ili-vodnaya-ehkonomika.html>.
6. Дефицит пресной воды в странах мира. Справка. <https://ria.ru/20100322/215718166.html>.
7. SDG Indicator 6.4.2 – Level of water stress. www.fao.org/elearning.
8. Indicator 6.4.2: Level of water stress: freshwater withdrawal as a proportion of available freshwater resources. <https://unstats.un.org/sdgs/metadata/>.
9. Giorgi Kvinikadze. SDG Indicators 6.4.1 and 6.4.2. Awareness raising/training workshop “SDG Indicators under FAO Custodianship”. September 26-28. Baku.
10. <http://www.fao.org/nr/water/aquastat/data/query/index.html?lang=en>
11. Нехватка питьевой воды в мире. <https://nayada.dp.ua/news/problemny-pitevoj-vody>.
12. www.un.org/millenniumgoals/bkgd.shtml
13. <http://www.iwmi.cgiar.org/resources/models-and-software/environmental-flow-calculators/>
14. <http://www.fao.org/3/a-bc818e.pdf>.

Мәqалә redaksiyaya daxil olmuşdur: 29.08.2019

Тәkrar işlәнmәyә göndәrilmişdir: 09.09.2019

Çap üçün qәbul olunmuşdur: 04.11.2019

AZƏRBAYCANDA İNFLYASIYANIN SABİT SAXLANMASINDA İQTİSADİYYATIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ROLU

Orxan Əhmədov

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Qiymət statistikasının şöbəsinin baş məsləhətçisi

AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81

e-poçt: orkhan.ahmadov@stat.gov.az

Açar sözlər: istehlak qiymətləri indeksi, inflyasiya, deflyasiya, milli gəlir, antiinflyasiya siyasəti, devalvasiya, pulun alıcılıq qabiliyyəti, denominasiya, iqtisadi artım, tələb, təklif, işsizlik, məşğulluq, uçot dərəcəsi, büdcə kəsiri, dövlət büdcəsinin xərcləri, pul emissiyası, fiskal siyasət.

Ключевые слова: индекс потребительских цен, инфляция, дефляция, национальный доход, антиинфляционная политика, девальвация, покупательная способность денег, деноминация, экономический рост, спрос, предложение, безработица, занятость, учетная ставка, дефицит бюджета, расходы государственного бюджета, эмиссия денег, фискальная политика.

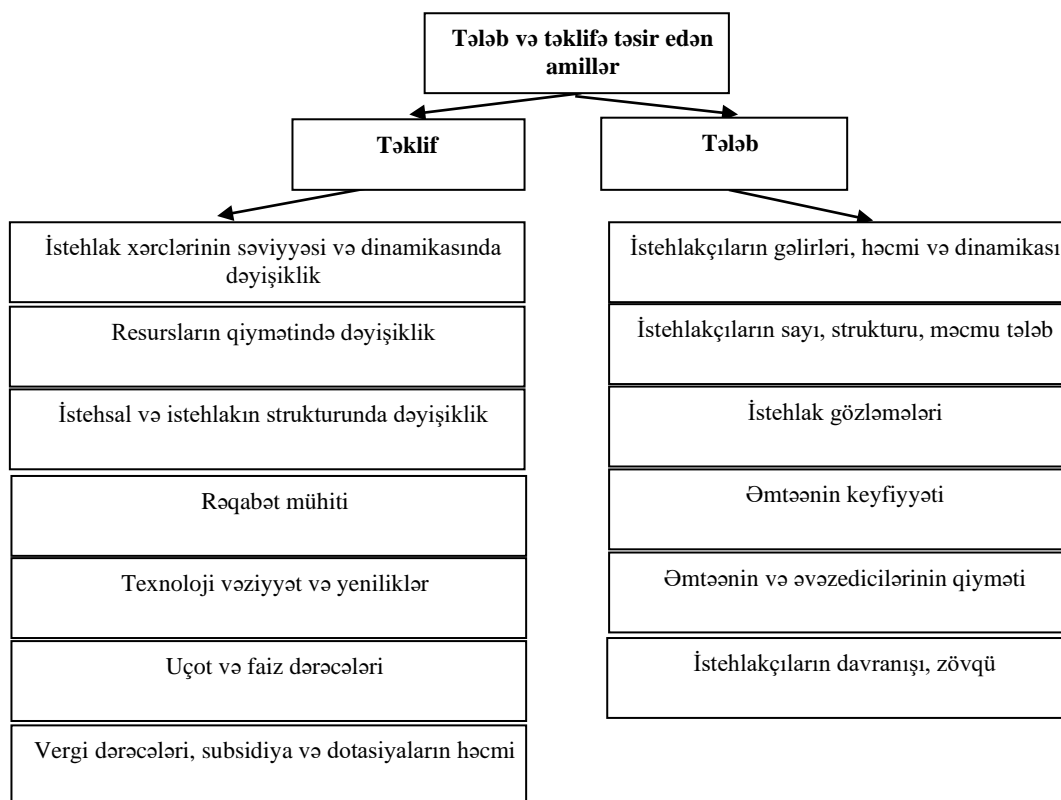
Keywords: consumer price index, inflation, deflation, national income, anti-inflation policy, devaluation, purchasing power of money, denomination, economic growth, demand, supply, unemployment, employment, accounting rate, the budget deficit, state budget expenditures, money emission, fiscal policy.

Müasir dövrdə həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə inflyasiyanın məqbul səviyyədə saxlanması əsas iqtisadi hədəflərdən biridir. İnflyasiya - qiymətlərin ümumi səviyyəsindəki daimi artımlar və bunun nəticəsi olaraq pulun mütəmadi şəkildə dəyərdən düşməsidir. MakKonnell və Buryuya görə, inflyasiya – qiymətlərin ümumi səviyyəsindəki yüksəlməsidir, lakin bu o demək deyildir ki, bütün əmtəə və xidmətlərin qiymətləri qalxmalıdır. İnflyasiya zamanı bir qisim əmtəələrin qiymətləri sabit qala, hətta müəyyən növ əmtəələrin qiymətləri aşağı düşə də bilər. Digər tərəfdən qiymətlərdəki birdəfəlik artım və ya sadəcə olaraq, bir neçə əmtəə və xidmətin qiymətindəki artım inflyasiya kimi başa düşülməməlidir. İnflyasiyanın baş verməsi üçün qiymətlərin ümumi səviyyəsindəki daimi yüksəlməsi vacib şərtədir. Beləliklə, inflyasiya kağız pulun hərəkəti ilə bağlı olaraq yaranan, ölkə iqtisadiyyatında məcmu tələb ilə məcmu təklif arasındakı uzunmüddətli tarazlığın birincinin xeyrinə pozulması ilə əlaqədar olaraq, qiymətlərin ümumi səviyyəsindəki yüksəlməsidir.

Yüksək inflyasiya, başqa sözlə, qiymətlərin ümumi səviyyəsindəki daimi yüksəlməsi maliyyə bazarlarının səmərəli fəaliyyət göstərməsinə, uzunmüddətli sosial-iqtisadi proqramların həyata keçirilməsinə mane olur, iqtisadi, o cümlədən investisiya qərarlarının qəbulunu çətinləşdirir, beynəlxalq bazarlarda ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olur, kapital bazarlarına çıxışı məhdudlaşdırır, gəlir bölgüsündə tarazlığın pozulmasına yol açır. İnflyasiyanın sürətlənərək hiper həddə çatması qədər onun aşağı düşüb deflyasiyaya çevrilməsi də iqtisadiyyat üçün olduqca təhlükəlidir. Belə ki, inflyasiyanın çox aşağı olması və ya olmaması istehsal həcmindəki aşağı düşməsinə, eləcə də milli valyutanın möhkəmlənməsi ilə ixracın azalmasına, idxalın isə əksinə artmasına gətirib çıxarır. İnflyasiyanın müəyyən həddə olması (bəzi iqtisadçılara görə 2-3%) bir çox halda iqtisadi inkişafa nəinki mane olur, əksinə onu hərəkətə gətirir, stimulyar yaradır. Bütün bunlar nəzərə alındıqda qiymət sabitliyinin bir cəmiyyətin sosial və iqtisadi rifahının təmin edilməsi baxımından nə qədər önəmli olduğu ortaya çıxır. Buna görə müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində bütün dünya ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycanın da iqtisadi, maliyyə siyasətinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri qiymətləri nisbətən sabit saxlamaqla onların kəskin bahalaşması kimi böyük problemlərin qarşısını almaqdan ibarətdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində inflyasiyanın qarşısının alınmasında büdcə kəsrinin azaldılması, sərbəst emissiya sisteminin

həyata keçirilməsi, müəssisələrin maliyyə sisteminin sağlamlaşdırılması, bank fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması, fond bazarının düzgün formalaşması, mütərəqqi vergi sisteminin tətbiqi, idxal edilmiş əmtəələrin satışının düzgün təşkili, ixracatın strukturunun təkmilləşdirilməsi, bir sıra əmtəələr üzrə pul vahidinin alıcılıq qabiliyyətinin artırılması, inflyasiyanın xarici amillərinin neytrallaşdırılması, pulun dəyərdən düşməsinə adekvat olaraq əhalinin gəlirlərinin kompensasiya edilməsi yollarının dəqiq seçilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

İnflyasiyaya qarşı aparılan tədbirlərin effektiv olması üçün ilk növbədə onu yaradan səbəblər dəqiq araşdırılmalı, həmin səbəblərin aradan qaldırılmasına yönəlmiş tədbirlər həyata keçirilməlidir. Belə ki, əvvəlcə tələb və təklif arasındakı fərq hesablanmalı, təklifin çatışmazlığı və tələbin artıqlığı səbəbləri müəyyənləşdirilməlidir. Daha sonra inflyasiyanın hansı növünün baş verdiyi araşdırılmalıdır. Tələb və təklif araşdırılarkən onlara təsir edən amillər və təsir dərəcəsi öyrənilir. Tələb və təklifə təsir edən əsas amilləri aşağıdakı şəkildə göstərilən qaydada qruplaşdırmaq olar:

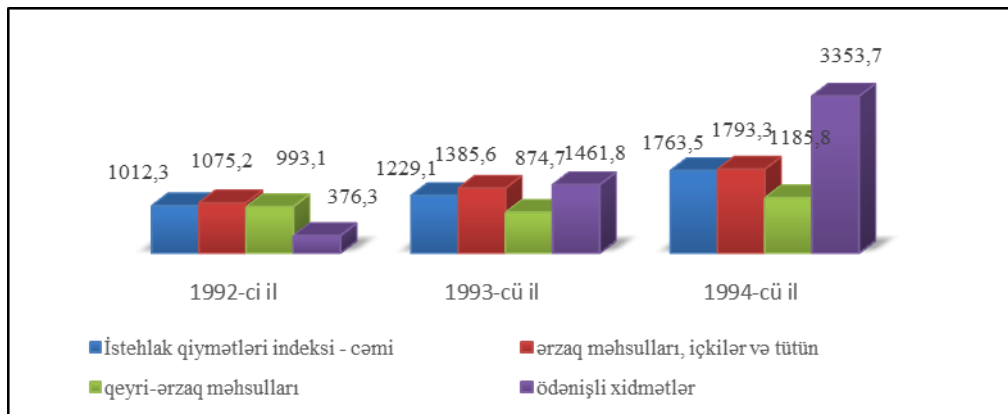

İqtisadiyyata zərər vura biləcək qiymət artımının dəqiq səbəbləri öyrənildikdən sonra inflyasiyanın artım sürətini aşağı salmaq, təsərrüfatda pul vəsaitləri ilə məhsul kütləsi arasındakı fərqi azaltmaq istiqamətində tədbirlər həyata keçirilir. Bunun üçün iqtisadiyyata birbaşa və dolaylı təsir üsullarından istifadə edilir. Belə ki, birbaşa üsullara pul kütləsinin və kreditlərin hökumət tərəfindən tənzimlənməsi, qiymətin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi, əməkhaqqının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi, ixrac və idxal kapitalının, daxili ticarətin, eləcə də valyuta məzənnəsinin dövlət tənzimlənməsi və s. aid edilir. Lakin bazar iqtisadiyyatlı ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda iqtisadiyyata fəal birbaşa müdaxilə yerinə dolaylı təsir vasitələrindən istifadə edilir. Bu zaman mərkəzi banklar tərəfindən bütövlükdə pul kütləsinin, kommərşiya banklarının hesabat və ssudalarının, açıq qiymətli kağızlar bazarında kommərşiya banklarının əsas ehtiyatlarının hərəkətinin tənzimlənməsi və sair vasitələrdən istifadə edilir. Hazırda müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində dünya ölkələri tərəfindən inflyasiyanın cilovlanması, istehsal və məşğulluğun artımı məqsədilə fiskal və pul-kredit siyasəti geniş şəkildə həyata keçirilir. Fiskal siyasət dövlət büdcəsi ilə iqtisadiyyatda tarazlığın yaradılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin məcmusudur. Bu zaman dövlət qiymət artımı baş verən istehsalın strateji sahələrində vergi dərəcələrini aşağı salır, yüksək inflyasiya dövründə xərcləri azaldır. Buna misal olaraq, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsində qiymət

artımının qarşısını almaq və ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə vergi güzəştlərinin tətbiqi və güzəştlı kreditlərin verilməsini göstərmək olar. Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılara bütçədən güzəştlı kreditlər verilir, 1999-cu ildən etibarən istehsalçılar torpaq vergisi istisna olmaqla Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş digər vergilərin ödənilməsindən azaddırlar. Pul-kredit siyasətində inflyasiyanı cilovlamaq məqsədilə pul təchizatı məhdudlaşdırılır, komməriya banklarının ehtiyatları açıq bazar əməliyyatı, ehtiyat nisbətının və uçot dərəcəsinin dəyişdirilməsi yolu ilə azaldılır. Belə ki, bu zaman açıq bazarda dövlət istiqrazlarının satışının həyata keçirilməsi, uçot dərəcəsinin və məcburi ehtiyat normalarının artırılması pul təklifini, onun dövriyyədə artım sürətini azaldır və nəticə olaraq inflyasiyanın aşağı salınmasına xidmət edir.

Tarix boyu bir çox dünya ölkələri inflyasiyaya qarşı mübarizədə böyük nailiyyətlər əldə etmişlər. Bu istiqamətdə əldə olunmuş təcrübənin öyrənilməsi günümüzə də öz əhəmiyyətini qorumaqdadır. Bu baxımdan, keçmiş SSRİ-yə daxil olan Baltikyanı ölkələrin təcrübəsi maraqlıdır. Müstəqillik əldə etdikdən sonra hər üç ölkədə yeni pul vahidi dövriyyəyə buraxıldı, bütçənin xərcləri kəskin aşağı salınmaqla yanaşı, bütçə kəsirini valyuta artıqlığından yaranan inflyasiyanın köməyi ilə maliyyələşdirmə aradan qaldırıldı, dövlət banklarında kreditlər məhdudlaşdırılaraq kreditləşmə komməriya bazası üzərinə köçürüldü. Nəticədə, inflyasiyanın artım sürətini kəskin şəkildə aşağı salınmasına nail olundu.

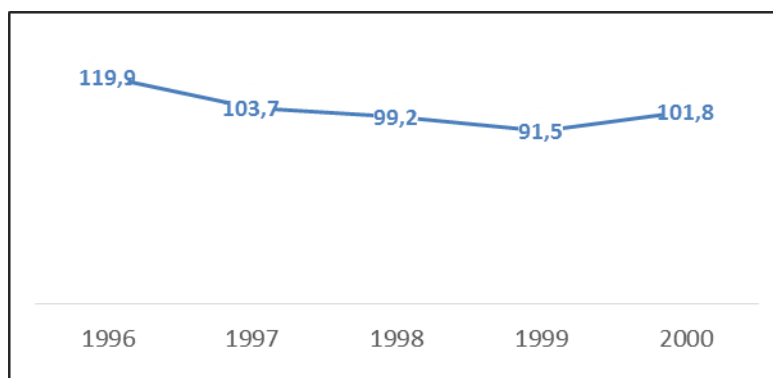
Ölkəmizdə isə müstəqilliyin ilk illərində inflyasiyanın aşağı salınması istiqamətində iqtisadiyyatın tənzimlənməsi, kəskin maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi qarşıda duran ən mühüm problemlərdən biri idi. 1994-cü ilə qədər ölkədə qiymətlərin ümumi səviyyəsi faizlə deyil, on dəfələrlə artmaqda, inflyasiya yüksək rəqəmlərlə müşayiət olunmaqda idi.

Şəkil 1. 1992-1994-cü illərdə istehlak qiymətləri indeksi (əvvəlki ilə nisbətən, faizlə) [1]

Sözügedən dövrdə yüksək qiymət artımı inflyasiyanın əsas göstəricisi olan istehlak qiymətləri indeksinin bütün komponentlərini (ərzaq, qeyri-ərzaq malları və əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər) əhatə edirdi. 1994-cü ildən başlayaraq isə tədavüldəki pul kütləsinin bütövlükdə həcmi aşağı salınması, həm uçot dərəcəsinin, həm də məcburi ehtiyat normalarının yüksəldilməsi sayəsində tələbin azalması və valyuta bazarlarında kredit emissiyasındakı qeyri-nizamlılığın aradan qaldırılmasında fəal tədbirlər həyata keçirilməyə başlandı. Bu dövrdə inflyasiyaya qarşı mübarizədə həll edilməsi vacib məsələlərdən biri də manatın xarici valyutalar qarşısında möhkəmlənməsinə nail olmaq idi. Çünki əks halda qiymətləri sabitləşdirmək uzunmüddətli dövr üçün mümkün olmayacaqdır. Bu məqsədlə ilk növbədə ixracın artırılması və ölkəyə davamlı olaraq valyuta axını təmin etmək vacib şərt idi. Bu baxımdan, 1994-cü il 20 sentyabr tarixində öz müstəsna əhəmiyyətinə görə tarixdə “Əsrin müqaviləsi” adını almış “Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” neft yataqlarının işlənilməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında müqavilə həlledici rol oynadı və bu müqavilə iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafına şərait yaratmaqla 21-ci əsrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının dinamik inkişafını müəyyən etdi. Müqavilə əsasında neftin hasil olunması və satışı Azərbaycanı dünyanın neft ixrac edən ölkəsinə çevirdi. Bu isə ölkəyə davamlı valyuta axınının təmin olunması və neft gəlirlərinin iqtisadiyyatın digər sahələrinə yönəltməklə ölkə iqtisadiyyatının bütünlüklə inkişafına zəmin yaratdı.

Milli valyutanın xarici valyutalar qarşısında möhkəmlənməsi digər kompleks tədbirlərlə yanaşı, inflyasiyanın aşağı salınmasında mühüm rol oynadı. Belə ki, 1996 və 1997-ci illərdən başlayaraq istehlak qiymətləri indeksi əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşmüş (müvafiq olaraq 119,9 və 103,7%), 1998 və 1999-cu illərdə isə deflyasiya (müvafiq olaraq 99,2 və 91,5%) baş vermişdir [1].

Şəkil 2. 1996-2000-ci illərdə istehlak qiymətləri indeksi (əvvəlki ilə nisbətən, faizlə) [1]

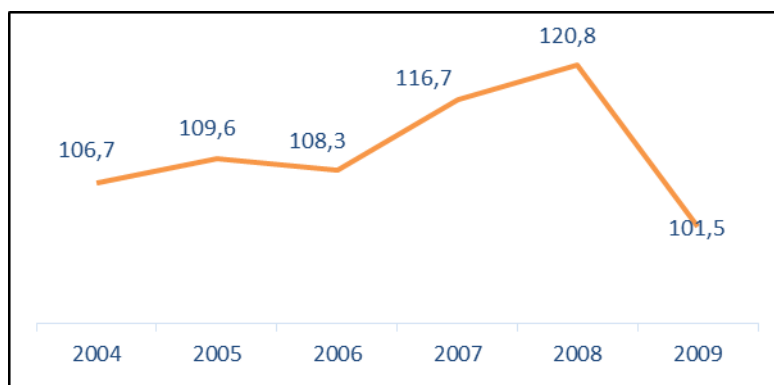
Sonrakı dövrlərdə də iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin əsas hədəflərindən biri inflyasiyanın məqbul səviyyədə saxlanması olmuşdur. İnflyasiya ilə mübarizədə mühüm işlər görülmüş, antiinflyasiya tədbirləri aparılmışdır. İqtisadiyyatın bazar ehtiyaclarına tam uyğunlaşdırılması və mövcud inhisarların tənzimlənməsi, istehsal, bölgü və xidmətlər sektorunda rəqabətin stimullaşdırılması, azad bazar qiymətlərindən istifadə zamanı material və maliyyə ehtiyatlarının güzəştli bölüşdürülməsi, enerji qiymətlərinin tənzimlənməsi, nəqliyyat və kommunal xidmətlərin, sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin artırılmasının aradan qaldırılması, vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi, idxalı əvəzləyən sənayenin inkişafına dəstək verilməsi, dünyanın qabaqcıl ölkələrinin təcrübəsi əsasında valyuta və maliyyə bazarlarının tənzimlənməsi, eləcə də valyuta məzənnəsinin formalaşması mexanizminin təkmilləşdirilməsi, idxal və ixracın strukturunun balanslaşdırılması əsas prioritet məsələlərdir. Qeyd olunan məsələlərin həlli üçün ilk növbədə təkmil hüquqi bazanın yaradılması vacib əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan, 2003-cü ildə qəbul olunmuş “Tənzimlənən qiymətlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu xüsusilə əhəmiyyətlidir. Təbii inhisar, dövlət inhisarı və inhisarçı subyektlərin məhsullarına (mallarına, işlərinə, xidmətlərinə), habelə Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları ilə qiymətləri dövlət tənzimlənməsinə aid edilmiş digər məhsullara (mallara, işlərə, xidmətlərə) tətbiq edilən tənzimlənən qiymətlər aşağıdakı məqsədləri daşıyır:

- iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin intensiv inkişafına investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması;
- inhisarçılıq hallarının məhdudlaşdırılması və qarşısının alınması, istehlakçıların və istehsalçıların maraqlarının uzlaşdırılması;
- təbii inhisar subyektlərinin qiymətlərinin tənzimlənməsində ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına səmərəli təsirin təmin olunması;
- dövlətin iqtisadi maraqlarına uyğun ölkənin təbii sərvətlərindən istifadənin səmərəliliyinin təmin olunması;
- qiymət amilinin istiqamətləndirici, həvəsləndirici və məhdudlaşdırıcı təsirindən istifadə edilməsi.
- inflyasiyanın qarşısının alınması, yarana biləcək iqtisadi və sosial böhranlara yol verilməməsi və s.

Bu dövrdə həmçinin manatın denominasiyası həyata keçirildi. Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən 2005-ci il 7 fevral tarixində “Azərbaycan Respublikasında pul nişanlarının nominal dəyərinin və qiymətlər miqyasının dəyişdirilməsi (denominasiyası) haqqında” imzalanmış Fərmana uyğun olaraq, 2006-cı il 1 yanvar tarixindən 5000 köhnə manat 1 yeni manata bərabər olmuşdur.

“Azərbaycan Respublikasında antiinflasiya tədbirlərinin gücləndirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il 31 may tarixli Fərmanı makroiqtisadi sabitliyi qoruyub saxlamaq, maliyyə ehtiyatlarını səfərbər etmək və onlardan istifadənin səmərəliliyini artırmaq, mövcud əlverişli işgüzar mühiti və investisiya fəallığını, habelə həyata keçirilən islahatların sosial əhəmiyyətini və əhalinin gəlirlərini inflyasiya təzyiqindən qorumaq istiqamətində mühüm addım oldu. Dövlət başçısının antiinflasiya tədbirlərinin gücləndirilməsi ilə bağlı fərmanında qoyulan vəzifələrin həyata keçirilməsi nəticəsində qiymət artımına olan təzyiqlərə baxmayaraq, inflyasiyanın birrəqəmli səviyyədə saxlanması mümkün olmuşdur. Belə ki, 2005-ci ildə istehlak qiymətləri indeksi 109,6%, 2006-cı ildə isə 108,3% təşkil etmişdir [1].

Müasir dövrdə Azərbaycan dövləti qlobal iqtisadiyyata aktiv inteqrasiya olunur və dünya iqtisadiyyatında özünəməxsus yer tutur. Ona görə də dünya iqtisadiyyatında baş verən proseslər Azərbaycan iqtisadiyyatına bu və ya digər formada təsir edir. 2007-2009-cu illərdə baş vermiş qlobal maliyyə böhranı bir çox özlətlərin maliyyə həyatına sarsıdıcı zərbə vurmuş və dünya maliyyə sisteminin qeyri-sabitliyini artırmışdır. Bu dövrdə böhranla bərabər qlobal birjalarda neftin qiymətinin düşməsi Azərbaycandakı pozitiv iqtisadi templərə baxmayaraq, müəyyən iqtisadi çətinliklər yaratmışdır.

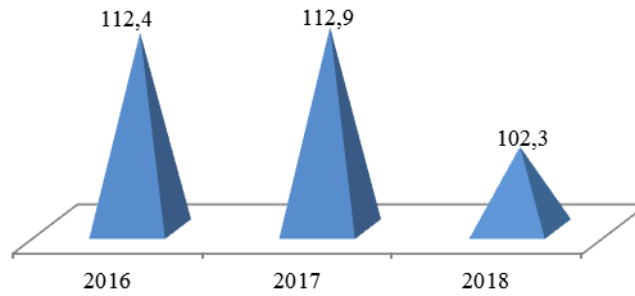

Şəkil 3. 2004-2009-cu illərdə istehlak qiymətləri indeksi (əvvəlki ilə nisbətən, faizlə) [1]

Lakin ölkədə yaradılmış yüksək iqtisadi-maliyyə potensialı və bu potensialdan effektiv istifadə olunması qlobal böhranla effektiv mübarizə siyasətinin həyata keçirilməsinə və ortaya çıxmış risklərin vaxtında neytrallaşdırılmasına imkan vermişdir. Nəticədə, ölkə iqtisadiyyatı qlobal böhrana yüksək dayanıqlılıq nümayiş etdirərək artım dinamikasını və əldə olunmuş sosial inkişaf səviyyəsini qoruya bilmişdir. 2009-cu il ərzində Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının antiböhran proqramı makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinin qorunmasına və iqtisadi artımın dəstəklənməsinə yönəldilmiş və təbii ki, yenə də qiymətlərin səviyyəsinin sabit saxlanması diqqət mərkəzində olan məsələlərdən biri olmuşdur. Uçot faiz dərəcələri 8 faizə qədər aşağı salınmaqla yanaşı, xarici öhdəliklərə qarşı tətbiq edilən normativ də aradan qaldırılmışdır. Həyata keçirilən antiinflasiya tədbirləri 2009-cu ildə qiymətlərin artım tempinin əvvəlki illə müqayisədə 19,3% bəndi aşağı (istehlak qiymətləri indeksi 101,5% təşkil etmişdir) düşməsinə gətirib çıxarmışdır [1]. Bu dövrdə inflyasiyanın aşağı düşməsi öz növbəsində əhalinin real gəlirlərinin artımına, qeyri-neft sektorunun beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin qorunmasına müsbət təsir göstərmişdir.

2015-ci ildə dünya bazarında neftin qiymətinin yenidən ucuzlaşması ölkənin valyuta ehtiyatlarının azalmasına təsir göstərmiş, bu isə manatın möhkəm valyutalara qarşı məzənnəsinin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Aşağı neft qiymətləri səbəbindən cari hesablar balansında yaranmış gərginlik manatın məzənnəsinə təzyiqi artırmış və 2015-ci ildə milli valyuta iki dəfə devalvasiyaya uğramışdır. 2016 və 2017-ci illərdə əvvəlki ilə nisbətən qiymətlərin səviyyəsi müvafiq olaraq 12,4% və 12,9% artmışdır. İnflyasiya dinamikasında artım əsasən məzənnə amili ilə əlaqədar olaraq daha çox idxal qiymətləri hesabına baş vermişdir. 2016-cı ildə Mərkəzi Bank inflyasiyanı azaltmaq və milli valyutaya olan etimadı gücləndirmək, habelə manat depozitlərinin artmasını təşviq etmək üçün “faiz dəhlizi”nin parametrlərinə zəruri dəyişikliklər etmişdir. Uçot dərəcəsi inflyasiyaya uyğunlaşdırılaraq mərhələlərlə 3%-dən 15%-ə, faiz dəhlizinin aşağı həddi 0,1%-dən 12%-ə, yuxarı

həddi isə 5%-dən 18%-ə yüksəldilmişdir. Bu dövrdə məzənnə sisteminə üzən və idarə edilə bilən rejim tətbiq edilmişdir. 2016 və 2017-ci illərdə neft qiymətlərinin kəskin azalması və ticarət tərəfdaşı ölkələrində iqtisadi böhran nəticəsində ölkədə iqtisadi artım sürətinin yavaşlaması, qeyri-neft sektoru üzrə büdcə kəsiri və valyuta ehtiyatlarının azalması, inflyasiyanın artım tempinin yüksəlməsi Azərbaycanda yeni iqtisadi inkişaf yanaşmasına keçid zərurəti yaratdı və iqtisadiyyatın daha da şaxələndirilməsini, qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının artırılmasını, davamlı iqtisadi inkişaf əsasında iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyini, sosial rifahın daha da artırılmasının təmin olunmasını, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatında mövqeyinin daha da gücləndirilməsini prioritet məsələyə çevirdi. Bu məsələlərin həlli üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli 1897 nömrəli Sərəncamı ilə “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri” təsdiq edilmiş və Sərəncama uyğun olaraq milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın on bir əsas sektoru üzrə strateji yol xəritələri hazırlanmışdır. “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”ndə 4 hədəfdən birincisində qiymət sabitliyinin təmin edilməsi pul siyasətinin əsas məqsədi kimi qarşıya qoyulmuş və qeyd olunmuşdur ki, qiymət sabitliyinin təmin edilməsi ölkədə makroiqtisadi sabitliyi möhkəmləndirməklə qarşıya qoyulmuş strateji hədəflərin reallaşdırılmasına əhəmiyyətli töhfə verəcəkdir. Qeyd olunan strateji yol xəritəsini əldə rəhbər tutaraq, qiymət sabitliyinin təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər milli valyutanın məzənnəsinin tədricən sabitləşməsinə, inflyasiyaya təzyiqlərin azalmasına gətirib çıxarmış və nəticədə, 2018-ci ildə qiymətlərin artım tempi 2017-ci illə müqayisədə 10,6% bəndi aşağı düşmüş və istehlak qiymətləri indeksi 102,3% təşkil etmişdir.

Şəkil 4. 2016-2018-ci illərdə istehlak qiymətləri indeksi (əvvəlki ilə nisbətən, faizlə) [1]

2019-cu il ərzində də ölkədə makroiqtisadi sabitlik möhkəmlənmiş, iqtisadi aktivlik üzrə müsbət dinamika qorunmuş, inflyasiya təkrəqəmli səviyyədə saxlanmışdır. Belə ki, 2019-cu ilin yanvar-sentyabr aylarında istehlak məhsulları və xidmətlərin qiymətləri əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2,6%, o cümlədən ərzaq məhsulları üzrə 3,5%, qeyri-ərzaq məhsulları üzrə 1,3%, əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər üzrə isə 2,4% artmışdır.

Göründüyü kimi, Azərbaycan inflyasiyaya qarşı mübarizədə təcrübəyə malik olmaqla bu sahədə böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. İqtisadi artım tempinə görə dünyada qabaqcıl yer tutan Azərbaycan bu artımın qorunub saxlanması üçün inflyasiyanı daim nəzarətdə saxlayır. Bunun üçün maliyyə institutları, xüsusən də bankların sağlamlaşdırılması, maliyyə institutlarının likvidlik və kapitallaşma problemlərinin həll edilməsi, qeyri-ışlək aktivlərin restrukturizasiyası üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi, maliyyə sistemi daha mütərəqqi risklərin idarə edilməsi proseslərinə istiqamətləndirilməsi, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, özəl sektorun investisiya qoyuluşlarının təşviqi, yüksək texnoloji inkişafa və iqtisadiyyatın optimal strukturuna əsaslanan güclü rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat qurmaq nəzərdə tutulur.

Nəticə

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir ölkənin iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətlərindən biri inflyasiyanın qarşısının alınması və onun mənfi nəticələrindən qorunmaq

təşkil edir. İnflyasiyanı idarə etmək üçün kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi vacib şərtlərdəndir. Bu baxımdan, Azərbaycanda xeyli işlər görülmüş, geniş təcrübə və böyük uğurlar əldə olunmuşdur. Hazırda Azərbaycanda iqtisadiyyatın daha da şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının artırılması, davamlı iqtisadi inkişaf əsasında iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyini, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatında mövqeyinin daha da gücləndirilməsi əsas prioritet məsələlərdir. Bu istiqamətdə atılan addımlar, görülmüş işlər neftdən asılılığı tamamilə aradan qaldıracaq, ölkəyə qeyri-neft sektoru üzrə ixracdan valyuta axınını gücləndirəcək, uzunmüddətli dövrdə qiymətlərin sabit saxlanmasına şərait yaradacaqdır.

Orxan Əhmədov

Azərbaycanda inflyasiyanın sabit saxlanmasında iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin rolu **Xülasə**

Məqalədə inflyasiya və onun iqtisadiyyata neqativ təsirləri, antiinflyasiya tədbirlərinin nəzəri və praktiki tərəfləri, Azərbaycanda inflyasiyanın qarşısının alınması məqsədilə həyata keçirilən tədbirlər, yaradılmış hüquqi baza və bu istiqamətdə əldə olunmuş nailiyyətlər qeyd olunmuşdur. Qlobal iqtisadi böhranların Azərbaycanda qiymətlərin dinamikasına təsiri və bu təsirin aradan qaldırılması üçün həll yolları araşdırılmışdır. Göstərilmişdir ki, qiymət sabitliyinin təmin edilməsi ölkədə makroiqtisadi sabitliyi möhkəmləndirməklə qarşıya qoyulmuş strateji hədəflərin reallaşdırılmasına zəmin yaradacaqdır. Bunun üçün iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətlərindən biri kimi qiymətlərin sabit saxlanması daim diqqət mərkəzində saxlanmalı və inflyasiya ilə bağlı təhlükələrin qarşısı vaxtında alınmalıdır.

Орхан Ахмедов

Роль государственного регулирования экономики в поддержании инфляции в **Азербайджане** **Резюме**

В статье рассматриваются вопросы, связанные с инфляцией и её негативным воздействием на экономику, теоретическими и практическими аспектами антиинфляционных мер, а также дана информация о предпринятых мерах для снижения уровня инфляции в Азербайджане, созданной в этой сфере юридической базе и достижениях. Наряду с вышеуказанным, в статье исследовано влияние глобальных экономических кризисов на динамику цен в Азербайджане и рассмотрены меры по их предотвращению. В статье подчёркивается, что стабильный уровень цен обеспечивает макроэкономическую стабильность в стране и, тем самым, способствует достижению стратегических целей. Для достижения этих целей поддержание стабильного уровня цен, как одного из основных направлений государственного регулирования экономики, должно быть постоянно в центре внимания и должны предприниматься своевременные меры для предотвращения инфляционных рисков.

Orkhan Ahmadov

The role of state regulation of the economy in stabilizing inflation in Azerbaijan **Summary**

The article highlights the inflation and its negative impact on the economy, the theoretical and practical aspects of anti-inflation measures, the measures taken to prevent inflation in Azerbaijan, the legal framework and the progress made in this area. The impact of the global economic crises on the price dynamics in Azerbaijan and ways to address this impact have been explored. It has been shown that ensuring price stability will help to achieve the strategic objectives set by strengthening macroeconomic stability in the country. For this purpose, the maintenance of stable prices as one of the main directions of the state regulation of the economy should always be in the focus of attention and timely prevention of inflation risks.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanca qiymətlər. Statistik məcmuə-2019. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı-2019.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet saytı: <http://www.stat.gov.az/>
3. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının rəsmi internet saytı: <https://www.cbar.az>
4. T.S.Vəliyev. İqtisadi nəzəriyyə. Bakı-1999.
5. F.Rəsulov, Q.İbadoğlu. “İqtisadiyyatın əsasları”. Bakı-2004.
6. T.Quliyev. “İnflyasiyanın anatomiyası”. Bakı-2006.
7. Qriqori Menkyu. Ekonomiksin əsasları. 2007.
8. A.Şəkəraliyev. “Dövlətin iqtisadi siyasəti: Reallıqlar və Perspektivlər”. Bakı-2009
9. Elçin Süleymanov, Ayaz Zeynalov. “Qlobal Maliyyə Böhranının Azərbaycan İqtisadiyyatına təsiri”. (SSRN Electronic Journal), 2009.
10. “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 2016-cı il 6 dekabr.
11. “Tənzimlənən qiymətlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <http://www.e-qanun.az/framework/2335>. Bakı-2003.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 02.10.2019

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 08.10.2019

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 06.11.2019

AZƏRBAYCANDA AQRAR VƏ ƏRZAQ MƏHSULLARI BAZARININ FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFININ ƏSAS MEYİLLƏRİ

Aytən Şükürova

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti

İnformatika və ümumi texniki fənlər kafedrasının baş müəllimi, dissertant

AZ 1106, Bakı şəhəri, Nəcəf Nərimanov küçəsi 93

e-poçt: shukurovaayten@mail.ru

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, aqrar-sənaye kompleksi, ümumi məhsul, əmtəlik məhsul, aqrar bazar, bazar infrastrukturunu, ərzaq bazarı, məhsulun reallaşdırılması, satış, aqropark, dövlət tədarükü, logistika.

Ключевые слова: сельское хозяйство, агропромышленный комплекс, валовая продукция, товарная продукция, аграрный рынок, рыночная инфраструктура, продовольственный рынок, реализация продукции, сбыт, агропарк, госзакупки, логистика.

Keywords: agriculture, agro-industrial complex, gross product, commercial product, agrarian market, market infrastructure, food market, product realization, sale, agrarian park, government purchase, logistics.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” ölkənin kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı strateji və uzunmüddətli baxış və hədəfləri müəyyən etmişdir.

Son zamanlar iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi məqsədilə aqrar sektorun inkişafı dövlətin əsas prioritetlərindən birinə çevrilmişdir.

Kənd təsərrüfatı ölkə iqtisadiyyatının mühüm tərkib hissəsi kimi, makroiqtisadi sabitliyin saxlanılması, qeyri-neft sektorunun və regionlarının inkişaf etdirilməsi, ən başlıcası isə ölkə əhalisinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Aqrar sektorun başlıca vəzifəsi – kənd təsərrüfatı istehsalının və onun iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinin dayanıqlı inkişafı əsasında ölkə əhalisinin qida məhsullarına, sənayenin isə xammala tələbatının ödənilməsindən ibarətdir.

Odur ki, aqrar bazarın vəziyyətini müəyyən edərkən əvvəlcə ümumi və əmtəlik məhsul, aqrar bazarın infrastrukturunu və onun inkişaf meyillərinin ardıcıl olaraq təhlili çox zəruridir.

Məlum olduğu kimi, kənd təsərrüfatı Azərbaycan iqtisadiyyatının mühüm sahələrindən biridir. O, ölkə əhalisi üçün qida məhsulları, emal sənayesi üçün xammal istehsal edir və cəmiyyətin digər ehtiyaclarını ödəyir. Aqrar sahə alimlərinin fikrincə, əhalinin istehlak mallarına tələbinin təxminən 75%-i kənd təsərrüfatının hesabına təmin edilir [8, səh.2]. 2018-ci ildə ölkəmizdə Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) quruluşunda kənd təsərrüfatının (meşə və balıqçılıq təsərrüfatları daxil olmaqla) payı 5,3% olmuşdur.

Aqrar sahənin fəaliyyətinin son nəticəsini qiymətləndirmək üçün əsas meyar kimi, ümumi məhsul göstəricisindən istifadə edilir. Azərbaycanın iqtisadçı alimi prof. H.Xəlilov rus iqtisadçı alimlərin fikrini ümumiləşdirərək hesab edir ki, kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu müəyyən dövr ərzində aqrar sahədə istehsal olunan bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının bütün həcmi özündə əks etdirir [6, səh.40]. Sahənin ümumi məhsulunun tərkibinə istehsal olunmuş taxıl, kartof, tərəvəz, ət, süd, yun kimi əsas məhsullarla yanaşı, heyvandarlıqda doğulmuş balalar və mal-qaranın çəki artımı dəyəri və s. də daxildir. Emaldan keçmiş kənd təsərrüfatı məhsulları sahənin ümumi məhsuluna daxil edilmir [7, səh.380].

Sahə mütəxəssislərinin elmi araşdırmalarına görə, kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu təyinatından asılı olaraq, iki hissəyə - birincisi, bilavasitə kənd təsərrüfatında istehsal məqsədləri üçün istehlak edilən məhsula və ikincisi, reallaşdırma üçün istifadə edilən məhsula bölünür. Burada

hər iki hissəyə aid olan məhsullar ümumi məhsulu, sonuncu isə öz növbəsində reallaşdırılan məhsul kimi əmtəəlik məhsulu təşkil edir.

Rus iqtisadçı alimləri prof. N.Kovalenko və prof. İ.Minakov elmi araşdırmalarında kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun kənd təsərrüfatı müəssisələrinin ümumi məhsulundan fərqli olduğunu göstərirlər. Mütəxəssis alimlərin fikrincə, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin ümumi məhsulunun tərkibinə kənd təsərrüfatı ilə yanaşı, xəzlik heyvan yetişdirmə, balıqçılıq, yardımçı sahələr, sənaye istehsalı, həmçinin yerinə yetirilmiş iş və xidmətdən gəlirlər daxildir. Beləliklə, *kənd təsərrüfatı müəssisələrinin ümumi məhsulu anlayışı kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu anlayışından xeyli genişdir*. Bütünlükdə ölkə üzrə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun quruluşunda heyvandarlığın payı 60%-ə yaxın, əkinçilikdə isə təxminən 40% təşkil edir. Eyni zamanda *kənd təsərrüfatı müəssisələrinin ümumi məhsulunun strukturunda kənd təsərrüfatı məhsulunun xüsusi çəkisi 87% təşkil edir*. Digər hissə isə yardımçı müəssisələrin meşəçilik, xəzlik heyvan yetişdirmə məhsullarının, işlərin və xidmətin payına düşür [4, səh.74].

Hesablamalara görə, Azərbaycanda 2018-ci ildə 2010-cu illə müqayisədə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun həcmi bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə (faktiki qiymətlərlə) 3132,3 milyon manat və ya 1,8 dəfə, kənd təsərrüfatı müəssisələri üzrə 468,3 milyon manat və ya 3,4 dəfə, fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları üzrə isə 2664 milyon manat və ya 1,7 dəfə artmışdır.

2010-cu ildə ölkənin Ümumi Daxili Məhsulunda kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun payı 9,1%, 2015-ci ildə 10,4% və 2018-ci ildə 8,8% təşkil etmişdir [2]. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin (DSK) rəsmi məlumatları əsasında apardığımız araşdırmalara və hesablamalara görə, kənd təsərrüfatı müəssisələri üzrə ümumi məhsulun yekuna görə quruluşu 2018-ci ildə 9,4%, o cümlədən bitkiçilik məhsulları üzrə 8,2% və heyvandarlıq məhsulları üzrə 10,4%, fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatı üzrə isə uyğun olaraq 90,6; 91,8 və 89,6% olmuşdur. Göründüyü kimi, 2010-cu illə müqayisədə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun quruluşunda fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatının sayı və payı xeyli azalmış və nəticədə, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin payı 4,8%, o cümlədən bitkiçilikdə 4,9%, heyvandarlıqda 4,3% artmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, aqrar məhsullar bazarının formalaşmasında kənd təsərrüfatı məhsullarının ayrı-ayrı növlərinin istehsalı, əmtəəlik məhsul və onun səviyyəsinin müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Əgər 2005-2010-cu illərdə orta hesabla ildə 2282,9 min ton dənli və paxlalılar istehsal olunmuşdursa, 2015-2018-ci illərdə bu göstərici 3075,6 min ton və ya baza dövrə nisbətən 134,7%, uyğun olaraq ət istehsalı orta hesabla ildə 221,0 min ton və 310,9 min ton və ya 140,7% çox təşkil etmişdir [2, səh. 54,57,62,128,173]. Məlum olduğu kimi, kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun bir qismi məhsul istehsalçıların özündə toxum üçün, bir qismi isə mal-qara və quş yemi üçün istifadə edilir.

Müasir şəraitdə rəqabətqabiliyyətli aqrar məhsul bazarının formalaşması mühüm vəzifə kimi qarşıda durur. Bunun üçün aqrar bazarın və istehsalın sürətli inkişafını təmin etmək məqsədilə bəzi zəruri problemlər həll edilməlidir. Bu, o deməkdir ki, aqrar bazar həm ölkə daxilində, həm də digər dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətdə aqrobiznes üçün kənd təsərrüfatı məhsulları, ərzaq malları, istehsal vasitələri, xidmət və innovasiyaların sərbəst hərəkətini həyata keçirməlidir.

Bununla yanaşı, aqrar məhsul bazarı mülkiyyət formalarına və məhsul istehsalçıların sərbəst hərəkətinin təsiri altında formalaşmalıdır.

Aqrar bazar əhalinin kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbatının ödənilməsinə və idxaləvəzləyici məhsullarla bağlı məsələlərin həllinə qadirdir. Rus iqtisadçı alimi, prof. Y.A.Savitski aqrar bazarı təşkilatı-iqtisadi münasibətlər və aqrar məhsulların istehsalı və istehlakçılara satışı üzrə institutların formalaşması sistemi kimi müəyyən edir [10, səh.21]. Digər mütəxəssislərin - N.N.Vorobyovun fikrincə, aqrar bazar kənd təsərrüfatı xammalı, hazır məhsul və ərzaq malları bazarını özündə birləşdirir.

Aqrar bazar subyektinə tələb və təklif kateqoriyasını müəyyən edən alıcılar və satıcılar aiddir. Onun obyektinə isə istehsal edilən məhsul, təkrar istehsal prosesinin bütün mərhələsində yerinə yetirilən iş və göstərilən xidmətdən, həmçinin istehsal amillərindən (torpaq, əsas fond və s.) ibarətdir.

Aqrar bazarın strukturu öz tərkibinə ixtisaslaşmış bazarları (taxıl, ət və ət məhsulları, süd və süd məhsulları və s. bazarları), bazar infrastrukturunun (əmtəə birjası, hərrac, yarmarka, vasitəçi firma və s.) və tənzimləmənin iqtisadi mexanizmini (tələb, təklif, rəqabət, qiymət dövlət siyasəti) daxil edir. Ümumiyyətlə, aqrar bazar ölkənin vahid bazarının tərkib hissəsi kimi kənd təsərrüfatı və emal sənayesi məhsullarının reallaşdırıldığı bazarı və dörd ixtisaslaşdırılmış bazarlar sistemi, həmçinin öz növbəsində torpaq, iş qüvvəsi, kənd təsərrüfatı üçün istehsal vasitələri, maliyyə, kənd təsərrüfatı xammalı və ərzaq, informasiya və innovasiya bazarların birləşdirir.

İqtisadi ədəbiyyatlardan və sahə mütəxəssislərinin elmi araşdırmalarından məlum olduğu kimi, aqrar bazar özündə üç sektoru-kənd təsərrüfatı məhsulları bazarını, kənd təsərrüfatı xammalı bazarını və ərzaq bazarını birləşdirir.

Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında təzə halda istehlak olunan məhsulların (məsələn, üzüm, tərəvəz və s.) satışı həyata keçirilir. Bununla yanaşı, bazarlar ixtisaslaşmış (meyvə-giləmeyvə, tərəvəz və s.) və bir çox kənd təsərrüfatı məhsul növlərinin reallaşdırıldığı universal bazarlar ola bilər.

Kənd təsərrüfatı xammalı bazarında sənaye emalı üçün nəzərdə tutulan məhsullar (şərabçılıq üçün üzüm) reallaşdırılır.

Ərzaq bazarı kənd təsərrüfatı emalından və digər xammaldan alınan yeyinti məhsullarının satışı ilə əlaqədar bütün iqtisadi münasibətləri əhatə edir. Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən aqrar bazarın formalaşmasında aqroparkların və yeni yaradılmaqda olan kənd təsərrüfatı kooperativlərinin rolu böyükdür.

Aqroparklar kənd təsərrüfatı məhsullarının intensiv istehsal olunmasına, daşınmasına, saxlanmasına və eyni zamanda onun satışının təşkil edilməsində mühüm rol oynayır. Bu məhsullar tez xarab olan məhsul olduğuna görə, onların satışı prosesi sürətli olmalıdır.

Aqropark kənd təsərrüfatı istehsalının son məhsuladək davamını, yəni aqrar məhsulun istehsalı, emalı, qablaşdırılması, ondan son məhsulun alınması zəncirinin bütün həlqələrinin bir ərazidə qurulmasını nəzərdə tutur. Aqroparkın digər təsərrüfatçılıq formasından daha üstün cəhəti onun istehsal-emal-logistika-marketing və satış qapalı zəncirə malik olmasıdır.

Azərbaycanda ilk aqroparklar Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin "Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların sürətlənməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında" 2014-cü il 16 aprel tarixli Fərmanına əsasən yaradılmağa başlanmışdır. Ölkədə ilk aqroparkın təməli 2015-ci ilin 15 noyabrında Şəmkirdə qoyulmuşdur.

İqtisadiyyat Nazirliyinin məlumatına əsasən hazırda dövlətin dəstəyi ilə ölkənin 33 rayonu üzrə 257 min hektar ərazidə dəyəri 2,2 mlrd. manat olan 51 aqropark və iri fermer təsərrüfatı, o cümlədən 15 rayonda 39,6 min hektar ərazidə 17 müasir cins heyvandarlıq və 29 rayonda 217,4 min hektar ərazidə 34 iri bitkiçilik təsərrüfatlarının yaradılması nəzərdə tutulur. Artıq 17 aqropark fəaliyyət göstərir və 2019-cu ildə daha 10 aqroparkın istifadəyə verilməsi gözlənilir [14]. Bütün bunlar ölkədə aqrar məhsullar bazarının formalaşması və onun inkişaf meyillərinin dinamikliyi ilə xarakterizə olunur.

Aqroparklar, eyni zamanda əmtəəlik məhsulun artımına, istehsal, daşıma və saxlama vaxtı itkilərin azalmasına imkan verəcəkdir ki, bu da daha səmərəli reallaşdırma kanallarının seçilməsini zəruri edir.

Azərbaycanın icmal ərzaq balansı göstəricilərinə görə, 2018-ci ildə ölkədə bitkiçilik məhsulları ehtiyatlarının həcmi 10807,8 min ton olmuşdur ki, onlardan da 7219,5 min tonu və ya 66,8%-i həmin ilin məhsul istehsalının payına düşür [12, səh.11].

Ehtiyatların və ya ümumi məhsulun 433,2 min tonu və ya 3,9%-i bilavasitə kənd təsərrüfatında istehsal məqsədləri üçün istehlak edilən toxum üçün, 1508 min tonu və ya 14,0%-i mal-qara və quş yemi üçün ayrılmışdır. Həmin ildə əmtəəlik məhsulun 2608,6 min tonu və ya 24,1%-i sənaye ehtiyacları üçün (ərzaq məhsulları istehsalı) emal müəssisələrinə, 2491,4 min tonu və ya 23,1%-i emal edilmədən ərzaq məhsulu kimi pərakəndə və topdan ticarət vasitəsilə 678,2 min tonu və ya 6,3%-i ixrac üçün xarici bazarda reallaşdırmaq məqsədi ilə istifadə edilmişdir [12, səh.11].

2018-ci ildə heyvandarlıq məhsullarının ehtiyatlarının ümumi həcmində (yumurta daxil edilmədən) məhsul istehsalı 2518,4 min ton və ya 85,0% təşkil etmişdir. Həmin məhsulların 2879,4 min tonu və ya 97,1%-ni reallaşdırmaq məqsədilə sənaye ehtiyacları üçün emal sənayesi müəssisələrinə və ticarət şəbəkəsi vasitəsilə ərzaq məhsulu kimi emal edilmədən istifadə edilmişdir.

Sənaye emalından keçmiş 5038,6 min ton əsas növ ərzaq ehtiyatlarının 984,4 min tonu və ya 19,5%-i sənaye ehtiyacları üçün, 2860,3 min tonu və ya 56,8%-i ərzaq məhsulu kimi bazarda reallaşdırılmış və 107,5 min tonu və ya 2,1%-i ixrac edilmişdir.

Azərbaycanın icmal ərzaq balansına əsasən 2018-ci ildə ölkədə istehsal edilən və mövcud olan 10807,8 min ton bitkiçilik məhsulları ehtiyatından 474,5 min tonu və ya 4,4%-i, 2964,5 min ton heyvandarlıq məhsulları ehtiyatından 13,7 min tonu və ya 0,5%-i, 5038,6 min ton sənaye emalından keçmiş əsas növ ərzaq məhsullarının isə 51,9 min tonu və ya 1 faizə qədəri daşıma, saxlama və s. vaxtı itirilmişdir [12, səh.11,12]. Beləliklə, hesablamalara görə təkcə 2018-ci ildə ölkədə 1881,9 min ton bitkiçilik, heyvandarlıq və sənaye emalından keçmiş əsas növ ərzaq məhsullarının təqribən 2,9%-i itirilmişdir. Buna baxmayaraq, ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin dövlət səviyyəsində dəstəklənməsi, müasir aqroparkların, ixtisaslaşmış yükdaşıma nəqliyyat vasitələrinin, qablaşdırma texniki avadanlıqlar və logistika mərkəzlərinin yaradılması nəticəsində dənli və dənli paxlalıların daşınma, saxlanma və emal prosesində itkisi 2013-cü ildəki 300 min tondan 2018-ci ildə 264,7 min tonadək və ya təxminən 4,7%-dək, buğda uyğun olaraq 271,3 min tondan 232,5 min tonadək və ya 6%, kartof 64,3 min tondan 62,0 min tonadək və ya 3,7%-dək, süd və süd məhsulları 53,5 min tondan 10,3 min tonadək və ya 0,4% azalmışdır [12, səh.11,12].

Müasir mərhələdə aqrar məhsullar bazarının qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

- əhalinin ərzaqla dayanıqlı və sabit təminatı;
- kənd təsərrüfatı istehsalının əmək tutumunu ardıcıl olaraq aşağı salmaq;
- ölkənin milli gəlirinə töhfəni artırmaq;
- torpağın münbitliyini yüksəltmək, təbii mühitdə ekoloji tarazlığı qorumaq;
- əmək kollektivlərinin zehni potensialını təkmilləşdirmək;
- kənd əməkçilərinin əmək və məişət şəraitini yaxşılaşdırmaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, aqrar məhsul bazarına qismən də ərzaq bazarına, yardım dövlətin mühüm vəzifələrindən biridir. Bütün inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatını dövlət xeyli dərəcədə müdafiə edir və ona köməklik göstərir. İqtisadiyyatın bu sahəsi bazara və rəqabətə ən az uyğunlaşan sahədir. Dövlət ərzaq bazarlarında sağlam rəqabət mühiti formalaşdırmalı, bu sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin rəqabətqabiliyyətliliyinin gücləndirilməsinə ciddi dəstək olmalıdır [9, səh.125].

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, inkişaf etmiş ölkələrdə aqrar sektor bazar qanunları ilə işləmir, o, əsasən, dövlət tərəfindən tənzim olunur və ona vergi yardımı kimi əhəmiyyətli dərəcədə birbaşa və dolayısı yolla dotasiya ayrılır, proteksionist siyasət aparılır və müxtəlif spesifik vasitələrdən istifadə edilir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə aqrar proteksionizmini dövlət tənzimlənməsinin başlıca vasitəsi kimi yayılması, onun zəruriliyi, dünya kənd təsərrüfatında uzun illər ərzində təşəkkül tapmış inkişaf təcrübəsi ilə sübuta yetirilmişdir [1, səh.403].

Aqrar bazarda kənd təsərrüfatı müəssisələri alınmış məhsulları sərbəst reallaşdırır. Ticarət sferasının bazar xidmətindən imtina edilməsi həmin regionda uyğun təşkilatın olmaması ilə şərtlənə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, ölkənin aqrar bazar iştirakçıları həm də kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçılarıdır. Onlar aqrar məhsulların topdan alıcıları, yeyinti sənaye müəssisələri, emal edilən məhsulun topdan ticarət kanalı ilə irəlilədilməsini təşkil edən müəssisələr, pərakəndə və topdan ticarət vasitəçi istehlakçılar, sığorta, maliyyə və digər xidmət şirkətləri, firma və banklarıdır.

Aqrar məhsullar bazarının tənzimlənməsi həmin məhsulların rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi və məhsul istehsalçılarının gəlirinin artırılması məqsədilə həyata keçirilir.

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, Azərbaycanda aqrar məhsul bazarının formalaşması və reallaşdırılması fəaliyyətinin problemlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- məhsul satışının kommersionlaşması;

- kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında balans metodu, onun tənzimlənməsi və monitorinqi imkanlarından tam istifadə edilməməsi;
- aqrar bazar infrastrukturunun inkişafının tələb olunan səviyyədə olmaması məhsul ixracının həcmi azaldır və öz növbəsində istehsal səviyyəsinə proporsional təsir edir;
- iqtisadi və siyasi qeyri-sabitlik ölkənin ərzaq təminatının zəifləməsinə səbəb olur.

Beləliklə, ölkədə aqrar məhsullar bazarının formalaşması onun inkişaf meyilləri və reallaşdırılması sistemi, əsasən, əhalinin kənd təsərrüfatı məhsullarına və ərzağa olan tələbinin ödənilməsi vəziyyəti, kənd əhalisinin xüsusi çəkisi, əkin sahəsi və s. ilə xarakterizə olunur.

Bunun üçün Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2014-cü il 06 iyun tarixli 182 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Minimum istehlak səbəti üzrə əsas növ ərzaq məhsullarının orta hesabla bütün əhalinin hər nəfəri üçün illik istehlak normaları”, adambaşına əsas növ bitkiçilik, heyvandarlıq və ərzaq məhsullarının istehsalı və istehlakı göstəriciləri təhlil edilməlidir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin (ARDSK) məlumatına əsasən 2018-ci ildə ölkədə kənd əhalisinin xüsusi çəkisi 47,2%, adambaşına düşən kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi 0,48 ha, əkin yeri isə 0,21 ha təşkil etmişdir. Ölkədə iqtisadi fəal əhalinin tərkibində məşğul əhalinin 36,3%-i kənd, meşə və balıqçılıq təsərrüfatında çalışanların payına düşür [2, səh.51,53].

Hesablamalara əsasən əhalinin əsas növ kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi və adambaşına düşən istehlakın həcmi 2018-ci ildə 2015-ci illə müqayisədə xeyli artmışdır. Bunu aşağıdakı cədvəldən görmək olar (cədvəl 1) [12, səh.73-83].

Cədvəl 1

Azərbaycanda əhalinin əsas növ kənd təsərrüfatı məhsulları və ərzaq ilə özünütəminatmə səviyyəsi

Göstəricilər	Adambaşına düşən illik istehlak normaları, kq	Özünütəminatmə səviyyəsi, faiz			Adambaşına düşən illik istehlak, kq		
		2015	2016	2018	2015	2016	2018
Çörək və çörək məhsulları, (una çevrilməklə)	126,1	99,99	99,99	99,99	124,2	124,1	124,4
Dənlilər – cəmi	-	64,5	63,8	74,1	9,8	9,9	9,8
Paxlalılar	-	69,3	68,4	72,0	3,3	3,0	3,9
Un (bütün növləri)	-	95,1	96,1	95,9	58,2	72,7	73,4
Makaron məmulatları	-	53,2	51,1	28,7	2,8	1,6	1,5
Kartof	50,6	89,1	85,5	90,8	71,6	74,9	73,5
Bitki yağları	9,8	60,5	36,9	34,3	12,6	15,9	15,1
Tərəvəz və bostan məhsulları	97,0	102,5	103,9	115,0	154,0	140,1	145,0
o cümlədən:							
bütün növ tərəvəz	-	103,4	105,4	115,2	110,4	105,1	112,9
bostan məhsulları	-	100,0	100,2	99,7	43,6	41,3	35,3
Meyvə və giləmeyvə	46,0	113,7	116,4	123,2	72,7	70,4	74,2
Ət və ət məhsulları	31,5	94,7	87,9	82,7	33,5	35,5	39,8
Süd və süd məhsulları (südə çevrilməklə)	232,3	84,3	87,7	86,7	246,2	236,2	240,2
Kərə yağı	6,7	69,2	75,6	71,3	4,4	3,4	3,3
Balıq və balıq məhsulları	7,7	77,6	82,3	83,1	7,0	7,6	7,4
Üzüm	-	93,1	89,2	92,5	9,9	8,8	10,2
Yumurta, ədəd	153	99,7	98,8	102,5	154	156	153
Şəkər	17,4	192,9	114,4	81,7	21,7	24,4	25,3

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin məhsullarının reallaşdırılması sistemində ölkənin əsas ərzaq məhsulları ilə özünütəminatmə və idxaldan asılılıq səviyyəsinin müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, DSK-nın məlumatına əsasən ölkəmizin əsas bitkiçilik məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi 2018-ci ildə 2013-cü ilə nisbətən bəzi məhsullar üzrə fərqli olmuşdur. Belə ki, 2018-ci ildə ölkəmizdə sənaye emalından keçmiş bütün növ un məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi 95,9% və adambaşına düşən illik istehlak 73,4 kq, kartofla təminat 90,8% və adambaşına illik istehlak 73,5 kq, uyğun olaraq bütün növ tərəvəz 115,2% və 112,9 kq, meyvə və giləmeyvə 123,2% və 74,2 kq, ət və ət məhsulları 82,7% və 39,8 kq, süd və süd məhsulları 86,7% və 240,2 kq, balıq və balıq məhsulları üzrə 83,1% və 7,4 kq, yumurta üzrə isə 101,5% və 153 ədəd olmuşdur [12, səh.73].

Cədvəldən göründüyü kimi, 2018-ci ildə 2015-ci ilə nisbətən adambaşına düşən illik çörək və çörək məhsulları istehlakı 0,2%, un 26,1%, kartof 2,7%, ət və ət məhsulları 18,8%, balıq və balıq məhsulları 5,7% və s. artmışdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, kənd təsərrüfatının inkişafında ASK istehsalının əsas mərhələləri içərisində son məhsulun qiymət səviyyəsi və reallaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçı qiymətləri indeksi (əvvəlki ilə nisbətən faizlə) 2010-cu ildə 104,2%, 2015-ci ildə 101,2% və 2018-ci ildə 102,0%, o cümlədən bitkiçilik məhsulları üzrə uyğun olaraq 104,5%, 97,2% və 97,8%, heyvandarlıq məhsulları üzrə isə 104,4%, 101,0% və 104,6% təşkil etmişdir [16, səh.421,422].

Bu həmin məhsulların bazara göndərilməsinin artımına səbəb olmuşdur. Görülən tədbirlər ət, süd, balıq və digər məhsulların xeyli artımını təmin etmişdir. Belə ki, əgər 2015-ci ildə adambaşına ildə ət və ət məhsulları istehsalı 31 kq təşkil edirdisə, bu 2018-ci ildə 33 kq və ya 6,5%, süd və süd məhsulları müqayisə edilən dövrdə 202 kq və 212 kq və ya 4,9%, balıq və balıq məhsulları 5,4 kq və 6,3 kq və ya 16,7% artmışdır [2, səh.104].

Ərzaq təhlükəsizliyi ölkənin müvafiq resurslarla təminatını, daxili və xarici şəraitdən asılı olmayaraq tibbi cəhətdən əsaslandırılmış normalardan aşağı olmayan qida məhsullarına əhalinin tələbatının ödənilməsi imkanları və təminatını özündə əks etdirir [7, səh. 54].

Aqrar və ərzaq məhsullarının reallaşdırılmasının ən geniş yayılmış ənənəvi bölgü kanalı topdan və pərakəndə ticarətdir. Məhsulların pərakəndə ticarət şəbəkəsi vasitəsilə əhaliyə satışı 2010-cu ildəki 8577,1 milyon manatdan 2018-ci ildə 18638,4 milyon manata yüksəlmiş və ya 1,9 dəfə, əhalinin hər bir nəfərinə düşən ərzaq məhsullarının reallaşdırılması isə 960,1 milyon manatdan 1898,1 milyon manata çatmış və ya 2,0 dəfə artmışdır [15].

DSK-nın məlumatları əsasında araşdırdığımız hesablamalara görə, əgər 2010-cu ildə aqrar və ərzaq məhsullarının pərakəndə satışının quruluşunda meyvələrin xüsusi çəkisi 15,3%, kartof 1,9%, tərəvəz 19,3%, ət (quş ətindən başqa) 9,5%, çörək-bulka məhsulları 5,7%, süd və süd məhsulları 2,4%, yumurta 1,7%, un 2,0% və s. təşkil edirdisə, bu 2018-ci ildə ət, süd və un məhsulları istisna olmaqla bütün digər məhsullar üzrə xeyli azalmışdır [16, səh.335].

Müqayisə edilən dövrdə həmin məhsulların aqrar istehlak bazarında satışının səviyyəsi meyvə üzrə 75,6%, tərəvəz üzrə 21,4%, emal edilmiş meyvə və tərəvəz üzrə 1,9 dəfə, ət üzrə 2,5 dəfə, süd və süd məhsulları üzrə 3,1 dəfə, un üzrə 2,3 dəfə, yarma və paxlalılar üzrə 2,2 dəfə və s. artmışdır (cədvəl 2) [15, səh.34,35,41,48].

Cədvəl 2

Aqrar və ərzaq məhsullarının pərakəndə ticarət şəbəkəsi vasitəsilə reallaşdırılması, milyon manat

Məhsullar	2005		2010		2015		2016		2018	
	Cəmi	Xüsusi çəkisi %	Cəmi	Xüsusi çəkisi %	Cəmi	Xüsusi çəkisi %	Cəmi	Xüsusi çəkisi %	Cəmi	Xüsusi çəkisi %
Aqrar və ərzaq məhsullarının satışı; cəmi o cümlədən	3068,4	100,0	8577,1	100,0	12871,2	100,0	15077,4	100,0	18638,4	100,0
Meyvələr	503,2	16,40	1312,5	15,30	1571,1	12,21	1748,2	11,60	2304,9	12,37
Kartof	94,8	3,09	163,4	1,90	132,1	1,03	119,1	0,79	135,4	0,73

Tərəvəz	465,4	15,17	1652,3	19,26	1315,6	10,22	1413,0	9,37	2005,4	10,76
Emal edilmiş meyvə və tərəvəz	6,1	0,20	15,0	0,18	20,9	0,16	25,2	0,17	28,1	0,15
Ət (quş ətindən başqa)	343,1	11,18	815,1	9,50	1386,5	10,77	1498,5	9,94	2064,9	11,08
Çörək-bulka məhsulları	234,4	7,61	492,6	5,74	615,9	4,79	689,3	4,57	812,7	4,36
Süd və süd məhsulları	49,5	1,44	206,7	2,41	441,4	3,43	510,0	3,38	638,9	3,43
Yumurta	39,2	1,28	148,8	1,74	215,9	1,68	291,8	1,94	315,1	1,69
Un	80,2	2,62	169,9	1,98	287,1	2,23	355,0	2,35	394,0	2,11
Yarma və paxlaları	49,7	1,60	86,7	1,01	137,3	1,07	175,3	1,16	187,3	1,00
Sair ərzaq məhsulları	113,6	3,70	472,6	5,51	975,1	7,58	1302,4	8,54	1552,6	8,33
Kənd təsərrüfatı xammal	1,0	0,03	3,3	0,04	6,4	0,05	7,9	0,05	8,9	0,05
Makaron	30,3	0,99	78,1	0,91	147,1	1,14	185,2	1,23	199,1	1,07
Digər qalan məhsullar	1058,5	34,5	2960,1	34,5	5625,2	43,7	6756,1	44,8	7991,1	42,9
Əhalinin hər nəfərinə düşən ərzaq məhsulları satışı, manat	366,1	-	960,1	-	1350,7	-	1564,4	-	1898,1	-

2018-ci ildə 2010-cu ilə nisbətən ölkəmizdə əsas kənd təsərrüfatı məhsulu kimi ildə adambaşına taxıl istehsalı 51,0%, tərəvəz 16,5%, ət 22,2%, süd 23,3%, yumurta 29,5%, balıq isə 23,5% artmışdır [2, səh.104].

Həmin dövrdə ölkəmizin pərakəndə ticarət müəssisə və təşkilatları tərəfindən əsas bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının, o cümlədən kartofun reallaşdırılması 135,4 milyon manat və ya 2010-cu il səviyyəsindən 17,1% aşağı, tərəvəz 2005,4 milyon manat və ya 21,4%, ət 2069,4 milyon manat və ya 2,5 dəfə, süd və süd məhsulları 638,9 milyon manat və ya 3,1 dəfə çox olmuşdur.

2018-ci ildə aqrar və ərzaq məhsullarının topdan ticarət vasitəsilə reallaşdırılan həcmi 13552,8 milyon manat və ya 2015-ci ilə nisbətən 19,6%, əhalinin hər nəfərinə düşən satışın həcmi isə 960 manatdan 1898,1 manata yüksəlmiş və ya müqayisə edilən dövrdə 2,0 dəfə artmışdır.

Son illər aqrar sahədə aparılan islahatlar və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə sağlamlaşdırılması istiqamətində dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində ölkənin aqrar sektorunda böyük irəliləyişlər baş vermişdir. Buna baxmayaraq, kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçılarının qiymət indeksi 2010-cu ildəki 104,2 faizdən 2018-ci ildə 102,0%-ə və ya bitkiçilik məhsulları üzrə uyğun olaraq 104,5 və 97,8%, heyvandarlıq məhsulları üzrə isə 104,4 və 104,6% olmuşdur [15, səh. 418,423,424].

Son illərdə müxtəlif bölgü kanalları vasitəsilə reallaşdırılan aqrar məhsulların həcmnin artımı və səmərəliliyinin yüksəlməsi onu deməyə əsas verir ki, bu ilk növbədə kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarına qiymətin səviyyəsi və nisbəti ilə müəyyən edilir. Kənd təsərrüfatında və sahələrdə qiymətin dinamikası bir çox hallarda aqrar məhsulların istehsalı və reallaşdırılması həcmnin artırılmasına imkan vermir. Məhz buna görə də sahəyə dövlət dəstəyi maddi-texniki resursların qiymətinin artım sürətinə nəzarəti təmin etməlidir.

Bazar şəraitində kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırılmasının əsas kanalları həm də müqavilə əsasında dövlət ehtiyacları üçün dövlətə satışdan və müəssisənin özünün sərbəst satışından ibarətdir.

Aqrar və ərzaq məhsulları bazarının formalaşması və inkişaf meylini həm də məhsulların reallaşdırılması kanallarının fəaliyyəti ilə qiymətləndirmək lazımdır.

Məlum olduğu kimi, ölkəmizdə kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçılarının məhsullarının xeyli hissəsi həm də birbaşa istehsalçı - istehlakçı kanalı vasitəsilə dövlət ehtiyacları üçün müqavilə şərtləri ilə aidiyyatı dövlət qurumlarına satılır. Bu işdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 14 dekabr tarixli Fərmanı ilə Kənd təsərrüfatı Nazirliyinin (KTN) tabeliyində yaradılmış “Aqrar Tədarük və Təchizat” (ATT) ASC və Fövqəladə Hallar Nazirliyinin (FHN) Dövlət Material Ehtiyatları Agentliyinin (DMEA) “Dövlət Taxıl Fondu”nun (DTF) xüsusi rolu vardır.

ATT ASC dövlət sifarişi ilə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalçılardan və satıcılardan mərkəzləşdirilmiş qaydada satın alınmasını və ixracını, habelə tədarük edilərək satılan təşkilatların müraciətləri əsasında onlara təqdim edilməsini həyata keçirir. Bundan əvvəl isə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 11 aprel tarixli 1944 nömrəli Sərəncamı ilə “Ərzaq məhsullarının tədarüku və təchizatı” ASC yaradılmışdı. Məqsəd dövlət qurumlarının ərzaq tələbatının mərkəzləşmiş qaydada yerli məhsullar hesabına təmin olunması idi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu qurum Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 14 dekabr tarixli Fərmanı ilə ləğv olunmuş və onun bütün səlahiyyətləri “ATT” ASC-yə verilmişdir.

ASC-nin məlumatına əsasən 2017-ci ilin 7 ayı ərzində yerli məhsul istehsalçılarından müqavilə əsasında dövlət ehtiyacları üçün 7 min tona yaxın və ya 4263,2 min manatlıq tərəvəz, 1,3 min ton və ya 1178,4 min manatlıq meyvə və giləmeyvə faktiki qiymətlərlə tədarük edilərək dövlət vəsaiti hesabına satılan təşkilatlara satılmışdır. Həmin dövrdə yerli məhsul istehsalçılarından tədarük edilən 38,2 min ton və ya 42629 min manatlıq tərəvəz və 4,7 min ton və ya 1131,8 min manatlıq meyvə və giləmeyvə tədarük edilərək xarici bazara ixrac olunmuşdur. Ümumilikdə, tərəvəz, meyvə və giləmeyvənin yerli istehsalçılardan dövlət ehtiyatları üçün ilkin satınalması 51,1 min ton və ya 59388 min manat təşkil etmişdir [5, səh.12].

Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyinin (FHN) Dövlət Material Ehtiyatları Agentliyi (DMEA) Dövlət Taxıl Fondu (DTF) İdarəsinin məlumatına əsasən ölkənin buğdaya olan illik tələbatı 1 milyon 800 min tondur. 2017-ci ildə DTF dövlət ehtiyacları üçün fermerlərdən bir tonun qiyməti təqribən 270-280 manat olmaqla 58 min, 2018-ci ildə isə 1 tonun qiyməti 300 manat olmaqla daha çox ton buğda satın almışdır [11, səh.12]. DTF-nin ehtiyacları 750 min tondur. 2015-ci ildə malgöndərənlərdən (yerli və idxal) 360 min tona yaxın yüksəkkeyfiyyətli ərzaqlıq buğda tədarük edilmişdir. Yerli buğda istehsalçılarından bu həcmdə ərzaq buğdası almaq mümkün olmadığı üçün fondun ehtiyatı həm də idxal hesabına formalaşmışdır. Beləliklə, göründüyü kimi, ölkədə aqrar məhsul bazarının formalaşması və inkişaf meyilləri kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının səmərəli reallaşdırma kanallarının seçilməsindən, o cümlədən topdan ticarət, pərakəndə ticarət birbaşa müqavilə əsasında dövlət satınalması tədarüku sistemindən xeyli dərəcədə asılıdır.

Nəticə

Azərbaycanda aqrar və ərzaq məhsulları bazarının formalaşması və inkişafı meyillərini zəngin və etibarlı, ilkin və təkrar statistik informasiya mənbələri əsasında təhlil edərək kənd təsərrüfatının inkişafı, əhalinin ərzaq məhsullarına və sənayenin xammala tələbinin ödənilmə səviyyəsi, aqrar bazarın sektorları və reallaşdırmanın səmərəli kanalları müəyyən edilmişdir. Son dörd il ərzində əsas aqrar və ərzaq məhsullarının pərakəndə ticarət vasitəsilə reallaşdırılması 44,8% topdan ticarət kanalı ilə 19,6%, dövlət ehtiyacları üçün yerli istehsalçılardan satınalma isə 4,5% yüksəlmişdir. Nəticədə, məhsulların səmərəli reallaşdırılması kanallarının seçilməsi və aqrar bazarın dinamik inkişafı əsasən təmin edilmişdir.

Aytən Şükürova

Azərbaycanda aqrar və ərzaq məhsulları bazarının formalaşması və inkişafının əsas meyilləri

Xülasə

Məqalədə aqrar və ərzaq məhsullarının formalaşması onu zəruri edən şərtlər, əmtəlik məhsul, satış və ərzaq bazarının inkişafının əsas meyilləri təhlil edilmişdir. Ölkə əhalisinin kənd təsərrüfatı məhsulları və ərzaqla özünütəminatmə səviyyəsi, istehsal və istehlakın həcmi, həmçinin

həmin məhsulların səmərəli reallaşdırılması kanallarının seçilməsinin rolu elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. Məqalədə həmçinin zəngin statistik məlumatlar və praktiki təhlillər əsasında aqrar bazarın marketing nöqtəyi-nəzərdən tərkibi və quruluşu, satış siyasəti, istehsalçı qiyməti, ödənilən tələbin səviyyəsi, transaksional məsrəflər və s. məsələlər ətrafı tədqiq edilərək konkret təkliflər irəli sürülmüşdür.

Айтен Шукюрова

**Формирование и основные тенденции развития рынка аграрной
и продовольственной продукции в Азербайджане**

Резюме

В статье проанализированы вопросы формирования аграрной и продовольственной продукции, а также необходимые для этого условия, товарной продукции, сбыта и основных тенденций развития аграрного рынка. Научно обоснованы уровень самообеспеченности населения страны сельскохозяйственной и продовольственной продукцией, объём производства и потребления, а также выбор эффективных каналов реализации продукции. В статье также на основе различных статистических данных и результатов практического анализа с маркетинговой точки зрения исследованы вопросы состава и структуры аграрного рынка, политики сбыта, цен производителей, уровня удовлетворенного спроса, транзакционных затрат и т.д. и выдвинуты конкретные предложения.

Aytan Shukurova

**Formation and main trends of development of agrarian
and food products in Azerbaijan**

Summary

Formation of agrarian and food products and its essential conditions, commercial product, sale and main trends of development of agrarian market have been analyzed in the article. The level of self-sufficiency of the country population in agricultural and food products, volume of production and consumption, and also the selection of effective channel of product realization have been scientifically rationalized in the article. The article also investigated and proposed specific results based on rich statistics and practical analyzes of the composition and structure of the agrarian market of marketing point of view, sales policy, producer price, level of satisfied demand, transaction costs, and other issues.

Ədəbiyyat

1. B.Ataşov. Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri. (Nəzəriyyə və praktika) Kooperasiya nəşriyyatı. Monoqrafiya. Bakı-2017.
2. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı–2018. Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı-2018
3. azert.az >xeber/oten-il-08.06.2018
4. Vikidalka.ru>4-3153 html.
5. “Ərzaq məhsullarının tədarükü və təchizatı” ASC. Tədarük və təchizat. Bülleten № 1, 2017. ww.tədarük.gov.az.
6. H.A.Xəlilov. Aqrar İqtisadiyyatda sistem transformasiyaları və modernləşdirmə şərait. Bakı-2005
7. İ.H.İbrahimov. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı. Monoqrafiya Bakı-2016.
8. Н.Я.Коваленко.Экономика сельского хозяйства. М., Колос -2010.
9. E.Quliyev. Qlobal ərzaq təhlükəsizliyi: reallıqlar, çağırışlar və perspektivlər. Kooperasiya nəşriyyatı. Bakı-2018.
10. Z.Məmmədov. “APA Ekonomiks” musahibə 13.01.2016.
11. Г.В.Савицкая. Анализ хозяйственной деятельности сельхозпредприятий./5-ое издание, перераб. и доп.М.; ИНФРА, М.2009
12. Azərbaycan ərzaq balansları-2018. Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı-2018.

13. Azərbaycanın statistik göstəriciləri-2018. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı-2018
14. Ş.Mustafayev. İqtisadiyyat Nazirliyinin Kollegiya iclasında çıxışı. 22.01.2019. az.trend.az/trends/32154.
15. Azərbaycanda ticarət-2018. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı-2018.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 16.07.2019
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 22.07.2019
Çap üçün qəbul olunmuşdur: 02.10.2019

UOT: 330.341.4; 330.342;338.33

DOI: 10.338.70/1012-1211-2019-4-2555

SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFININ BİZNES MÜHİTİNƏ TƏSİRİ

Aygün Hacıyeva

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Statistika işlərinin əlaqələndirilməsi və strateji planlaşdırma şöbəsinin aparıcı məsləhətçisi

AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81

e-poçt: aygunh@azstat.org

Açar sözlər: iqtisadiyyat, iqtisadi islahat, sahibkarlıq, vergi, biznes mühiti, sahibkarlıq subyektləri, hüquqi və fiziki şəxslər.

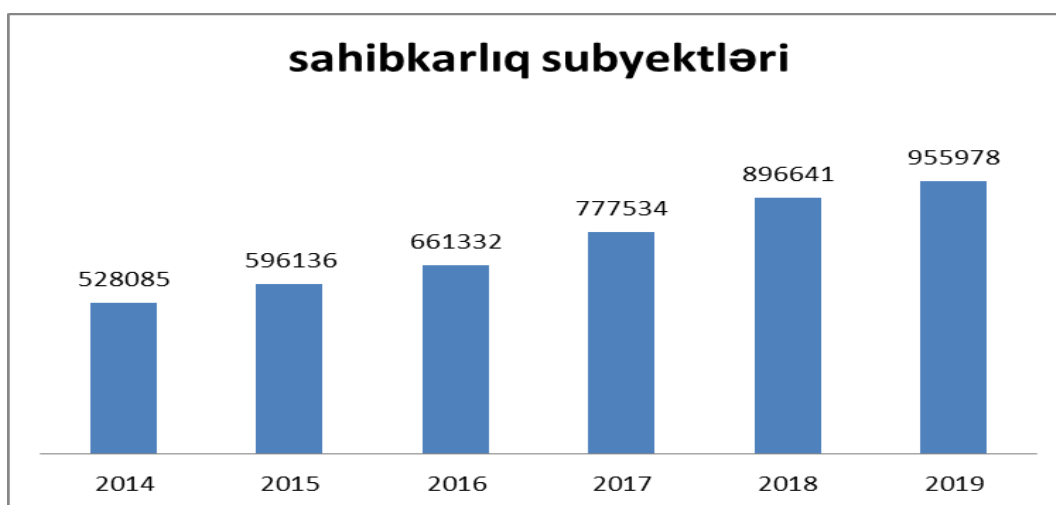
Ключевые слова: экономика, экономическая реформа, предпринимательство, налог, бизнес-среда, субъекты предпринимательства, юридические и физические лица.

Keywords: economy, economic reform, entrepreneurship, tax, business environment, business entities, legal and natural entities.

Sahibkarlıq və biznes mühitinin cari vəziyyəti

İnkışaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində qlobal iqtisadi böhran nəticəsində meydana çıxan mənfi təsirlərin aradan qaldırılmasının mümkün olduğu bir zamanda Azərbaycanda son beş il ərzində sahibkarlığa göstərilən dövlət dəstəyi gücləndirilmiş, makroiqtisadi sabitlik qorunmaqla qeyri-neft sektorunun və regionların inkışafı sürətlənmiş, özəl sektorun fəaliyyəti üçün geniş imkanlar yaradılmış, daha əlverişli investisiya mühitinin yaradılması istiqamətində tədbirlər davam etdirilmişdir. Ölkədə sahibkarlığın inkışaf etdirilməsi, bu sahədə qarşıya çıxan maneələrin aradan qaldırılması, sahibkarların sərbəst işləmələri üçün əlverişli şəraitin yaradılması və ölkənin biznes mühitinin yaxşılaşdırılması dövlətin əldə etdiyi ən böyük uğurlardan biridir. Əsas hədəf iqtisadi səmərəlilik və sosial ədalət prinsiplərini rəhbər tutaraq milli iqtisadiyyatın rəqabətqabliyyətliliyinin yüksəldilməsi, ölkədə əldə olunmuş dinamik sosial-iqtisadi inkışafın davamlılığını təmin etməkdən ibarətdir.

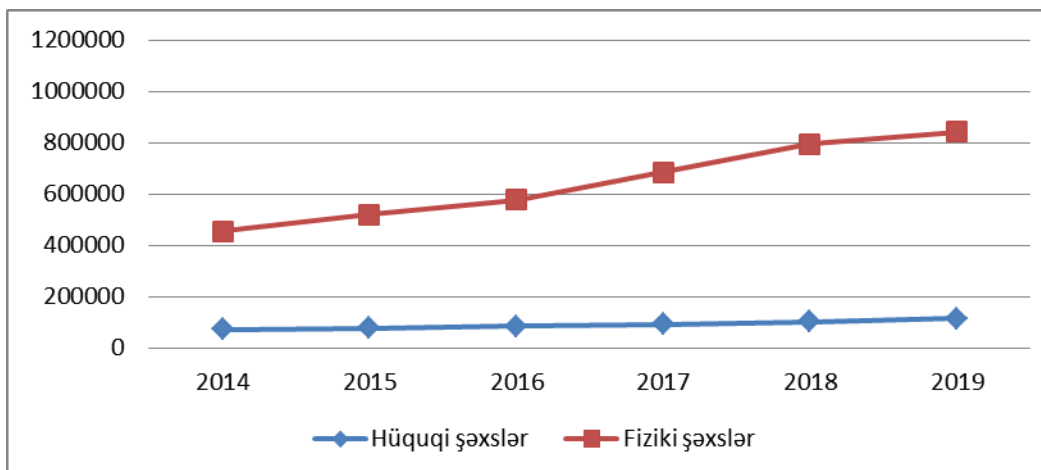
Məlumdur ki, sahibkarlığın inkışafının müasir vəziyyəti statistik göstəricilər əsasında təhlil edilir. Statistikaya nəzər salsaq, görürük ki, Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların sayı getdikcə artmaqda davam edir. Belə ki, əgər 2014-cü ildə Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərin sayı 528055 vahid idisə, 2019-cu ilin 1 yanvar tarixinə sahibkarlıq subyektlərinin sayı 955 mini keçmişdir [1].

Şəkil 1. Sahibkarlıq subyektlərinin artım dinamikası

Artım dinamikasından da aydın görünür ki, son beş ildə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların sayında 80%-dən çox artım olmuşdur.

2014-cü ildə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi şəxslərin sayı 73088-ə və 2019-cu ilin 1 yanvar tarixinə 113701-ə bərabər olmuş, fiziki şəxslərin sayı isə 454997-dən 842277-yə qədər yüksəlmişdir.

Şəkil 2. Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslərin artım dinamikası

2019-cu ilin yanvarın 1-i vəziyyətinə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan statistik vahidlərin fəaliyyət növləri üzrə bölgüsünü aşağıdakı cədvəldən (cədvəl 1) görmək olar:

Cədvəl 1

2019-cu ilin yanvarın 1-i vəziyyətinə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan statistik vahidlərin fəaliyyət növləri üzrə bölgüsü

Fəaliyyət növləri	01.01.2019-cu il vəziyyətinə sahibkarlıq subyektlərinin sayı
Cəmi	955978
o cümlədən:	
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	231688
Mədəncixarma sənayesi	1597
Emal sənayesi	24955
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	347
Su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı	688
Tikinti	19297
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	239494
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	94506
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	41148
İnformasiya və rabitə	9941
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	3483
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	14377
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	22345
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	8877
Təhsil	8108
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	4135
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	12802
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	199298
Ev təsərrüfatlarının fəaliyyəti; fərdi istehlak üçün ev təsərrüfatlarının istehsal etdiyi mal və xidmətlərə dair fəaliyyət	18892

**2019-cu ilin yanvarın 1-i vəziyyətinə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan
hüquqi şəxslərin fəaliyyət növlərinə görə bölgüsü**

Hərflər işarəsi	Fəaliyyət növünün adı	01.01.2019-cu il vəziyyətinə müəssisə və təşkilatların sayı	
		Cəmi	o cümlədən kommersiya təşkilatları
	Cəmi	130323	113701
	o cümlədən:		
A	Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	10775	10036
B	Mədəncixarma sənayesi	867	866
C	Emal sənayesi	6979	6967
D	Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	315	280
E	Su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı	528	406
F	Tikinti	12697	12635
G	Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	34421	34404
H	Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	2639	2614
İ	Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	2176	2163
J	İnformasiya və rabitə	3318	3249
K	Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	1718	1663
L	Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	1801	1684
M	Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	8737	8102
N	İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	5739	5578
O	Dövlət idarəetməsi və müdafiə, sosial təminat	4843	0
P	Təhsil	4058	1940
Q	Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	1939	1415
R	İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	1951	1442
S	Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	24726	18257
U	Toxunulmazlıq hüququ olan təşkilatların fəaliyyəti	96	0

**2019-cu ilin yanvarın 1-i vəziyyətinə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan
fiziki şəxslərin fəaliyyət növlərinə görə bölgüsü**

Fəaliyyət növləri	01.01.2019-cu il vəziyyətinə fərdi sahibkarların sayı	Ümumi sayə görə, %-lə
Cəmi	842277	100,0
o cümlədən:		
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	221652	26,3
Mədəncixarma sənayesi	731	0,1
Emal sənayesi	17988	2,1
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	67	0,0
Su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı	282	0,0
Tikinti	6662	0,8
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	205090	24,4
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	91892	10,9
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	38985	4,6
İnformasiya və rabitə	6692	0,8
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	1820	0,2
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	12693	1,5
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	14243	1,7
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	3299	0,4
Təhsil	6168	0,7
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	2720	0,3
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	11360	1,4
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	181041	21,5
Ev təsərrüfatlarının fəaliyyəti; fərdi istehlak üçün ev təsərrüfatlarının istehsal etdiyi mal və xidmətlərə dair fəaliyyət	18892	2,3

Dövlət-sahibkar münasibətlərinin inkişafı istiqamətində atılmış mühüm addımlar nəticəsində sənaye, nəqliyyat, turizm, kənd təsərrüfatı sahələrində böyük uğurlar əldə edilmişdir. Xarici investisiyaların qorunması istiqamətində kompleks tədbirlər həyata keçirilmiş, sənaye parkları və məhəllələrində aqroparklar və texnoparklarda nəinki yerli biznes, eləcə də xarici sərmayələr üçün əlverişli biznes mühiti və infrastruktur imkanları yaradılmışdır. 2019-cu ilin yanvar ayında ölkə başçısı “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrasının yekunlarına həsr olunan konfransda çıxışı zamanı sənayeləşmə prosesinin uğurla getdiyini, sənaye parklarının fəaliyyətə başlamasının geniş vüsət aldığını, 67 sənaye parkından 40-nin fəaliyyət göstərdiyini qeyd etmişdi [7].

Dünya turizm bazarına inteqrasiya istiqamətində Azərbaycanda turizm sektorunun *beynəlxalq səviyyəyə uyğun inkişaf etməsi, turizm şirkətlərinin və mehmanxanaların sayının getdikcə artması ilə yanaşı*, biznes mühitinin sadələşdirilməsi turizmlə məşğul olan sahibkarların stimullaşdırılmasında əhəmiyyətli rola malikdir. Bakı şəhərində, eləcə də Azərbaycanın regionlarında müxtəlif kateqoriyalı mehmanxanaların, o cümlədən Şamaxı Safari Ekoparkının, Tufandağ və Şahdağ Qış-Yay turizm komplekslərinin, yüzlərlə mehmanxanaların, məşhur dünya brendlərinin beşulduzlu hotellərinin və onlarca digər turizm obyektlərinin tikilərək yerli və xarici turistlərin istifadəsinə verilməsi Azərbaycan turizminin inkişafının göstəricisidir.

Nəqliyyat infrastrukturunun inkişafına da böyükhəcmli investisiyalar yönəldilmiş və genişmiqyaslı layihələr həyata keçirilmişdir. Avtomobil və dəmir yolu xətlərinin, o cümlədən Gürcüstan, Rusiya və İran istiqamətində ölkə ərazisindən keçən magistral yolların beynəlxalq standartlara uyğun yenidən qurulması, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun tikilib istifadəyə verilməsi, Bakı, Gəncə, Lənkəran və Qəbələ beynəlxalq hava limanlarının, Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının tikintisi, Şərqi-Qərbi və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafı istiqamətində görülən tədbirlər Azərbaycanın nəqliyyat infrastrukturunun inkişafında mühüm rol oynamaqla yanaşı, ölkəmizin tranzit potensialını daha da gücləndirmişdir.

Təbii ki, görülən hər bir iş Azərbaycanda biznes mühitinin yaxşılaşmasına təkan verir. Ölkə Prezidenti İlham Əliyev aprelin 26-da Pekində keçirilən 2-ci “Bir kəmə, bir yol” Beynəlxalq Əməkdaşlıq Forumunda Azərbaycanın biznes mühitinin uğurlu inkişafı haqqında fəxarət hissi ilə qeyd etmişdir ki, “Azərbaycandakı biznes mühiti dünyada olan ən qabaqcıl biznes mühitlərindən biridir” [8]. Qloballaşan dünyada o dövlətlər dinamik və sabit inkişaf edir ki, onlar gələcəyi nəzərdə tutan düşünülmüş strategiyaya malikdir. Bu gün tam cəsarətlə demək olar ki, Azərbaycan məhz belə dövlətlərdəndir. Son 11 ildə sosial-iqtisadi həyatda baş verən irimiqyaslı kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri Azərbaycanın iqtisadi qüdrətini daha da artırmış, qloballaşan dünyanın nüfuzlu dövlətlərindən birinə çevirmişdir. İqtisadi inkişafın artım sürətinə görə, Azərbaycan dünyada lider mövqeyə çıxmışdır ki, hazırda da onu qoruyub saxlamaqdadır.

Ölkədə gözləntilər

Sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinin dövlət siyasəti prinsipinə uyğun olaraq, son illər biznes mühitinin davamlı olaraq yaxşılaşdırılması və sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi sahəsində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilmiş, bir sıra dövlət proqramları qəbul edilmişdir. Ölkədə pambıqçılıq məhsullarına tələbatın ödənilməsi, pambıq məhsullarının ixracının artırılması və bu sahənin inkişafı, əhalinin kənd yerlərində məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi və pambıqçılığa dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi məqsədilə “Azərbaycan Respublikasında pambıqçılığın inkişafına dair 2017-2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı”, tütün istehsalı, tütün emalı müəssisələrinin fəaliyyətinin genişləndirilməsi, tütünçülük məhsullarının ixracının artırılması məqsədilə “Azərbaycan Respublikasında tütünçülüyn inkişafına dair 2017-2021-ci illər üçün Dövlət Proqramı”, baramaçılığın və ipəkçiliyin inkişafı ilə bağlı “Azərbaycan Respublikasında baramaçılığın və ipəkçiliyin inkişafına dair 2018-2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı”, çəltik emalı sənayesinin inkişafı ilə bağlı “Azərbaycan Respublikasında çəltikçiliyin inkişafına dair 2018-2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı”, ölkədə quru çaya olan tələbatın, əsasən, yerli məhsul hesabına ödənilməsi məqsədilə “Azərbaycan Respublikasında çayçılığın inkişafına dair 2018-2027-ci illər üçün Dövlət Proqramı” və kənd təsərrüfatının digər sahələri ilə bağlı mühüm dövlət proqramları qəbul edilmişdir [3]. Sahibkarlığın inkişafı sahəsində imzalanmış bu sənədlər biznes mühitinin yaxşılaşdırılması

istiqamətində keyfiyyətə yeni mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur. Dövlət maliyyə mexanizminin daha da təkmilləşdirilməsi iş adamlarının özünənam hissini artırmaqla yanaşı, ölkədə, xüsusilə regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin daha geniş vüsət almasına, yeni sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətə başlamasına təkan verir. Aparılmış uğurlu islahatlar, dövlət proqramlarının, infrastruktur layihələrinin uğurlu icrası Azərbaycanı dünya ölkələri arasında nüfuzlu və etibarlı tərəfdaş kimi tanıtmış və dünyanın aparıcı iqtisadi mərkəzləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Belə ki, 2018-ci ilin oktyabrında Dünya Bankının yaydığı “Doing Business 2019” hesabatında ən çox islahat aparan ölkə elan olunmaqla Azərbaycan dünyanın 10 ən islahatçı dövlətləri siyahısına daxil edilmiş, 2017-ci illə müqayisədə 32 pillə irəliləməklə 190 ölkə arasında 25-ci yerdə qərarlaşan Azərbaycanın Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələri arasında lider ölkə olması qeyd edilmişdir [7]. Hesabatda həmçinin Azərbaycanın mövqeyinin daha da yaxşılaşması ölkəyə investisiya axınının artmasına müsbət təsir göstərdiyi qeyd edilmişdir. Azərbaycan haqqında qeyd edilənlər bir daha onu göstərir ki, ölkəmizin mövqeyinin getdikcə yaxşılaşması görülən genişmiqyaslı işlərin məntiqi nəticəsidir.

Problemlər və bu sahədə atılan addımlar

Heç kəsə sirr deyil ki, Azərbaycanda sahibkarlıq sahəsində illər öncə maliyyə, vergi, lisenziya, qeydiyyat məsələləri və s kimi müxtəlif problemlər olmuşdur ki, bu da sahibkarların haqlı narazılığına gətirib çıxarırdı. Lakin zaman keçdikcə dövlət tərəfindən bu sahədə islahatlar aparılmış və sahibkarlara dövlət dəstəyi mexanizmi təkmilləşdirilmişdir. Məlumdur ki, sahibkarlıq fəaliyyətinə başlamağın ilkin mərhələsi onun qeydiyyatıdır. Əvvəllər sahibkarın biznesə başlaması üçün uzun prosedurlardan keçməsi tələb olunurdu ki, bu da bəzən aylarla uzanaraq həm vaxt itkisinə, həm də sahibkarın işə başlamasının gecikdirilməsinə gətirib çıxarırdı. Aparılan iqtisadi siyasət nəticəsində “Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin fəaliyyətinin “bir pəncərə” prinsipi üzrə təşkilinin təmin edilməsi tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 25 oktyabr tarixli 2458 nömrəli Sərəncamına əsasən vahid Dövlət qeydiyyatı orqanı kimi Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi (Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti) müəyyən edilmişdir [1]. Belə ki, 2008-ci il 1 yanvar tarixindən “Bir pəncərə” sistemi tətbiq edilmiş, müasir elektron xidmətlərdən istifadə etməklə əlavə vaxt itkisinə son qoyularaq Azərbaycanda biznesə başlama prosedurları 15-dən 1-ə, sərf olunan vaxt isə 30 gündən 3 günədək azaldılmışdır ki, bununda nəticəsində qeydiyyatdan keçən hüquqi şəxslərin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Digər tərəfdən sahibkarları daim narahat edən vergi məsələsi də dövlət tərəfindən nəzarətə götürülmüş, sahibkarların fəaliyyətinə yerli-yersiz müdaxilələrin, yoxlamaların qanunla nəzərdə tutulmuş vaxtdan uzun müddətə aparılmasının və bu sahədə digər neqativ halların aradan qaldırılması üçün ciddi addımlar atılmışdır. Sahibkarlıq subyektlərində aparılan yoxlamalar 2021-ci ilədək dayandırılmış, lisenziya tələb olunan fəaliyyət növlərinin sayı 59-dan 37-yə endirilmiş, müddətsiz lisenziyalar müəyyən edilmiş, dövlət rüsumunun məbləği paytaxtda 2 dəfə, regionlarda isə 4 dəfə azaldılmışdır. Hüquqi şəxslər və sahibkarlar mənfəət və gəlir vergisindən 50 faiz, həmçinin əmlak və torpaq vergisindən, idxal etdikləri texnika, texnoloji avadanlıq, qurğular üzrə ƏDV-dən və idxal rüsumlarından 7 il müddətinə azad olunmuşlar. Bütün bunlarla yanaşı, dövlətin güzəşt və dəstəyindən bəhrələnen sahibkarlar da üzərinə düşən məsuliyyəti dərk etməli, Azərbaycanın iqtisadi inkişafının sürətlənməsi və biznes mühitinin yaxşılaşması üçün vergiləri vaxtında və tam ödəməli, qaçaqmalçılığa yol verməməli, ölkə iqtisadiyyatına ziyan vurmamalıdır. Dövlətin sahibkardan başlıca tələbi də bundan ibarətdir. Dövlət-sahibkar münasibətinin yaxşılaşması ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişaf etməsi, yeni iş yerlərinin açılması, əhalinin rifah halının yüksəlməsi, ölkədə sabitliyin daha da möhkəmlənməsi üçün böyük töhfələr verəcəkdir.

Biznes mühitində tədbirlər planı

İqtisadiyyatın neftdən asılılığını minimuma endirmək, rəqabətqabiliyyətli milli iqtisadiyyata çevirmək, biznes və investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması istiqamətində tədbirləri davam etdirmək dövlətin əsas strateji hədəflərindən biridir. Həmin hədəfə çatmaq məqsədilə dövlət tərəfindən mütəmadi olaraq dövlət-sahibkar münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi, biznes və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, sahibkarlıq fəaliyyətinə qanunsuz müdaxilələrin və süni maneələrin aradan qaldırılması, sahibkarlara dövlət dəstəyinin gücləndərilməsi, ən yüksək

beynəlxalq standartlara uyğun elektron dövlət xidmətlərinin göstərilməsi sahəsində tədbirlər həyata keçirilmişdir. Sahibkarlıq sahəsində nail olunmuş sürətli inkişafın davamlılığını təmin etmək, eyni zamanda daha çox yerli və xarici investorları cəlb etmək, sahibkarlar arasında rəqabət qabiliyyətini möhkəmləndirmək, beynəlxalq reytinglərdə Azərbaycanın mövqeyini daha da yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 13 iyul 2016-cı il tarixində “Azərbaycan Respublikasında biznes mühitinin əlverişliliyinin artırılması və beynəlxalq reytinglərdə ölkəmizin mövqeyinin daha da yaxşılaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” və “Biznes mühiti və beynəlxalq reytinglər üzrə Komissiyanın yaradılması haqqında” Sərəncam imzalanmışdır [4]. Komissiyanın yaradılması və müvafiq Tədbirlər Planının təsdiqlənməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanda biznes mühitinin əlverişliliyinin artırılması və beynəlxalq reytinglərdə ölkəmizin mövqeyinin daha da yaxşılaşdırılması istiqamətində Komissiya ardıcıl işlər görür.

Nəticə

Sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və biznes mühitinin yaxşılaşdırılması üçün görüləcək tədbirləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- ölkədə sahibkarlığın inkişafı üçün normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlərin davam etdirilməsi;
- sahibkarlığın inkişafı sahəsində əldə edilmiş uğurların möhkəmləndirilməsi üçün sahibkarlığa dövlət dəstəyi siyasətinin davam etdirilməsi;
- sahibkarlığın maliyyə təminatının təkmilləşdirilməsi, dövlətin sahibkarlığa maliyyə yardımından əlavə, alternativ maliyyə mənbələrinin təkmilləşdirilməsi üçün lazımı tədbirlərin görülməsi;
- sahibkarlığın inkişafı sahəsində təşkilati tədbirlərin miqyasının genişləndirilməsi.

Aygün Hacıyeva

Sahibkarlığın inkişafının biznes mühitinə təsiri

Xülasə

Məqalədə statistik göstəricilər əsasında sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərin sayı, dövlət-sahibkar münasibətləri, sahibkarlıq və biznes mühitinin cari vəziyyəti, ölkədə gözləntilər, sahibkarlıq sahəsində qarşıya çıxan problemlər, sahibkarlığın inkişafı üçün dövlətin apardığı uğurlu iqtisadi islahatlar, əldə edilmiş nailiyyətlər, sahibkarlığın inkişafının biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasında rolu barəsində qısa məlumat verilmişdir. Məqalədə həmçinin ölkədə biznes və investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, dövlət-sahibkar münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi, ən yüksək beynəlxalq standartlara uyğun elektron dövlət xidmətlərinin göstərilməsi, daha çox yerli və xarici investorların cəlb olunması, sahibkarlar arasında rəqabət qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi sahəsində görülmüş tədbirlər, qəbul edilmiş bir sıra dövlət proqramları barədə məlumat da öz əksini tapmışdır.

Айгюнь Гаджиева

Влияние развития предпринимательства на бизнес-среду

Резюме

В статье, на основе статистических показателей, дается краткая информация о числе субъектов, занятых предпринимательской деятельностью, взаимоотношениях государства и предпринимателя, текущем состоянии предпринимательства и бизнес-среды, ожидаемых результатах в стране, проблемах в области предпринимательства, успешных экономических реформах государства, направленных на развитие предпринимательства, достижениях, роли развития предпринимательства в улучшении бизнес-среды. В статье также отражена информация о предпринятых мерах и ряде государственных программ в сферах улучшения бизнес и инвестиционной среды в стране, развития отношений между государством и предпринимателем, оказания электронных государственных услуг в соответствии с самыми

высокими международными стандартами, большего привлечения местных и иностранных инвесторов и повышение конкурентоспособности предпринимателей.

Aygun Hajiyeva

Impact of the development of entrepreneurship on business environment

Summary

Article presents short information based on statistical indicators on the number of subjects engaged in entrepreneurship activity, the government and entrepreneur relations, current status of the entrepreneurship and business environment, expectations in the country, problems in the sphere of entrepreneurship, successful economic reforms of the government for development of the entrepreneurship, achievements, and the role of the development of entrepreneurship in improvement of business environment. The article also contains information about further improvement of the business and investment climate, development of the state-entrepreneur relations, provision of the e-government services in accordance with the highest international standards, involvement of more local and foreign investors, measures taken, certain State Programmes adopted in the field of strengthening competitiveness among entrepreneurs in the country.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet saytı: www.president.az
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet saytı: www.stat.gov.az
3. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin rəsmi internet saytı: www.economy.gov.az
4. “Azərbaycan Respublikasında biznes mühitinin əlverişliliyinin artırılması və beynəlxalq reytinglərdə ölkəmizin mövqeyinin daha da yaxşılaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 13 iyul 2016-cı il.
5. K.A.Şahbazov. “Biznesin təşkili və idarədilməsi”. İqtisad Universiteti nəşriyyatı. Bakı-2011
6. “Üç nöqtə” qəzetinin rəsmi saytı: www.ucnoqta.az/news
7. “Azertac” İnformasiya agentliyinin rəsmi internet saytı: www.azertag.az
8. “Azadinform” İnformasiya agentliyinin rəsmi internet saytı: www.azadinform.az

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 29.08.2019

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 03.09.2019

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 30.10.2019

UOT: 338

DOI: 10.338.70/1012-1211-2019-4-2556

STATİSTİKANIN RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYALARA TRANSFORMASIYASI

Saleh Mövlamov

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Elmi-Tədqiqat və Statistik İnnovasiyalar Mərkəzinin

Elmi araşdırmalar və statistik tədqiqatlar şöbəsinin aparıcı iqtisadçısı, i.ü.f.d

AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81

e-poçt: movlamov@azstat.org

Açar sözlər: rəqəmsal texnologiya, statistikanın restrukturizasiyası, irihəcmli məlumatlar, regional statistik tədqiqatlar, hesabdən ekonometriyaya, regional məlumat bankları, statistik metodlar.

Ключевые слова: цифровые технологии, реструктуризация статистики, большие данные, региональные статистические обследования, от арифметики до эконометрики, региональные банки данных, статистические методы.

Keywords: digital technology, restructuring of statistics, big data, regional statistical studies, from arithmetic to econometrics, regional data banks, statistical methods.

Rəqəmsal texnologiyalara transformasiya cəmiyyətdə, iqtisadiyyatda inqilabi çevrilişə səbəb olmuş, istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılması, robotlaşdırılması və distant (məsafədən idarə oluna bilən) müəssisələrinin yaradılmasına, istehsalçı və istehlakçı arasında virtual əlaqələrin intensiv inkişafına imkan yaratmışdır. Rəqəmsal texnologiyaların ticarətdə tətbiqinə parlaq nümunə Amerikanın “Amazon” kompaniyasıdır ki, bu kompaniya “onlayn” real vaxt rejimində ticarət dövryyəsinə görə dünyada birinci yerdədir.

İnsan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinin rəqəmsallaşdırılması məlumatların həcmnin, tipinin və işlənmə metodlarının radikal dəyişməsinə, rəqəmsal texnologiyalara transformasiyasına ehtiyac yaratmışdır. Rəqəmsal texnologiyalar, əsasən, onlayn texnologiyalar, irihəcmli məlumatlar (big data), süni intellekt, məlumatların mərkəzləşdirilmiş toplanması və qeyri-mərkəzləşdirilmiş işlənməsi (blokceyn) bölmələrindən ibarətdir.

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi dedikdə ilk növbədə ictimai həyatın bütün sahələrində qurğuların, məişət cihazlarının, kosmik aparatların, sosial şəbəkələrin və texnoloji proseslərin məlumatlarının statistik metodlar və modellər vasitəsi ilə işlənməsi (generasiyası) başa düşülür. Bu texnologiyaların tətbiqi zamanı məlumat mənbəyinin spektri genişlənir, obyektin, hadisələrin və proseslərin kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikalarına dair məlumatlar operativ, insan müdaxiləsi olmadan daimi olaraq yenilənir, məlumatların tipi (mətn, səs, görünüş və digər formatda) və həcmi kəskin artır. Yeni tipli məlumatlarla müşahidələrin aparılması statistik tədqiqatın keyfiyyətinə, eyni zamanda metodologiyasına, texnologiyasına köklü təsir edir.

Rəqəmsal texnologiyalara transformasiya, mürəkkəb qlobal proseslərin nəticələrinin qiymətləndirilməsində statistikanın rolunu və funksiyasını nəzərəcərpacaq dərəcədə dəyişdirir. Rəqəmsal iqtisadiyyat mürəkkəb proseslərin tənzimlənməsi üçün makro, mezo və mikro səviyyədə obyektiv, kompleks məlumatlara tələbi artırmaqdadır. Eyni zamanda irihəcmli məlumatların əsasında tərtib edilmiş statistik modellər vasitəsi ilə tədqiqatın nəticəsinin qiymətləndirilməsi müasir statistik metod hesab edilir.

Ənənəvi statistikadan fərqli olaraq statistik modellər vasitəsi ilə hadisə və proseslərin səbəb və nəticə əlaqələrinin öyrənilməsi, proqnozlaşdırılması statistikanın qarşısında duran aktual problemlərdəndir.

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi statistik göstəricilərin hesablanması üsulunu dəyişdirir, hesabdən ekonometriyaya keçid baş verir. Müayinə nəticələrinin yekunlaşdırılması, qiymətləndirilməsi, göstəricilərin çoxamillli statistik təhlili və sintezi ekonometrik metodlar vasitəsi ilə yerinə yetirilir. İrihəcmli məlumatların real vaxt rejimində (onlayn) işlənməsi yeni proqram təminatı vasitəsilə yerinə yetirilir.

Mövcud məlumatların keyfiyyətinin, operativliyinin və dolğunluğunun adekvat metod, meyarları üzrə yoxlanması, qərarların qəbulunda məlumatın etibarlığının səviyyəsinin müəyyən edilməsi problem olaraq qalmaqdadır. Bu problemi həll etmək üçün dünyada irihəcmli məlumatlardan istifadə edilir. İrihəcmli məlumatlar, eyni zamanda sosial, iqtisadi proqnozların hazırlanmasında əhəmiyyətli rol oynayır [6].

Statistik məlumatların istehsalı və yayılması üzrə köklü islahatların aparılmasına baxmayaraq, statistik xidmətə mənfi təsir göstərən aşağıdakı problemlər mövcuddur:

- statistik fəaliyyətin idarələrarası razılaşdırılmaması;
- müxtəlif idarəetmə orqanları tərəfindən təqdim edilən məlumatların uyğunsuzluğu;
- vahid metodoloji nəzarətin olmaması;
- statistik fəaliyyətin təşkili zamanı ilk növbədə idarəetmə orqanlarının sifarişlərinə üstünlük verilməsi;
- elmi-tədqiqat, biznes, vətəndaş cəmiyyəti, əhəlinin müxtəlif qrupları üçün aktual, əhatəli informasiyanın qıtlığı;
- idarəetmə və analitik məqsədlər üçün ilkin informasiyanın əldə edilməsində məhdudiyətlərin olması;
- statistika orqanlarında tədqiqat işlərinin zəifliyi;
- statistika orqanlarında analitik işlərin yerinə yetirilməsi üçün səlahiyyətin olmaması;
- rəqəmsal texnologiyaların potensialından (onlayn platformasından) statistik məlumatların yayılması üçün kifayət dərəcədə istifadə edilməməsi;
- əhəlinin, kütləvi informasiya vasitələrinin, idarəedicilərin, marketinq və menecerlərin statistika üzrə savadının aşağı olması;
- statistik informasiyaya inamın aşağı olması;
- ekspertlərin, inzibatçıların, vətəndaşların, mütəxəssislərin informasiya tələbinin tam ödənilməməsi;
- məlumatların ziddiyyətli olması;
- aktual məlumatların gecikmə ilə təqdim edilməsi.

Sadalanın problemləri aradan qaldırmaq üçün statistikanın restrukturizasiyası, yəni təkmilləşdirilməsi üçün kompleks tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bu tədbirlər statistik işlərin strateji planlaşdırılmasına, istifadəçilər ilə səmərəli fəaliyyət mexanizminin formalaşmasına, statistik və inzibati məlumatların inteqrasiyasına, məlumatların toplanması, işlənməsi və yayılması üzrə infrastukturun yenidən təşkilinə, yeni metodoloji bazanın yaradılmasına, statistik təhlil və tədqiqatın intellektuallaşdırılmasına yönəlməlidir.

Hazırda statistika xidməti struktur və funksional transformasiya ilə üzləşmişdir. Bu transformasiya prosesinə inzibati və statistik məlumatların inteqrasiyası, alternativ mənbələrdən irihəcmli məlumatların toplanması, statistik modellər vasitəsi ilə mikroməlumatlardan istifadə etməklə demoqrafik, sosial, iqtisadi, ekoloji proseslərin qiymətləndirilməsi, statistik tədqiqatların genişləndirilməsi, strateji kommunikasiyaların qurulması, rəqəmsal texnologiyalardan istifadə və s. daxildir.

Rusiya hökuməti Dövlət Statistikasının Federal Xidmətinin (Rosstat) bazasında “*Məlumatların İdarəedilməsinin Milli Sistemi*”nin (MİMS) yaradılmasına dair qərar vermişdir [1]. Bu sistem Rusiya Federasiyasının “*rəqəmsal iqtisadiyyata*” transformasiyası üçün dövlətin, cəmiyyətin və biznesin operativ informasiyaya olan tələbatını ödəmək üçün analitik platforma hesab edilir və bütün istifadəçilərin informasiya tələbatı *vahid pəncərə* prinsipi üzrə ödənilməsi nəzərdə tutulur.

Bu sahədə maraqlı təcrübə Avropa İttifaqının milli statistika xidmətlərində də mövcuddur. Milli statistika xidmətlərinin biznes, cəmiyyət, dövlət və digər istifadəçiləri ilə aktiv qarşılıqlı informasiya əlaqəsi mövcuddur və onların xidməti fəaliyyəti Avrostat tərəfindən əlaqələndirilir.

Böyük Britaniyada *infrastruktur* üzrə milli komissiyasının hesabatında rəsmi statistik məlumatların istehsalı və yayılması sistemi ölkənin idarəetmə infrastrukturunun vacib elementi, səmərəli, rəqabətqabliyyətli informasiya xidmətləri, yüksəkkeyfiyyətli statistik məlumatlar *ictimai rifah* hesab edilir. Bütün bunlar statistikanın yeni modelinin yaradılması üçün ciddi təkan hesab edilir.

Böyük Britaniyada statistika xidmətinin rəqəmsal texnologiyalara transformasiyası üzrə dövlət proqramı hazırlanmış və bu proqramda rəsmi statistik nəşrlərin hazırlanması üçün yeni yanaşma nəzərdə tutulmuşdur. Statistik məlumatların istehsalı və yayılması proseslərinin transformasiyası istifadəçilər tərəfindən məlumatların əldə edilməsinin ənənəvi üsullarından fərqlənir. Yəni rəsmi informasiya resurslarında statistik göstəricilər avtomatik onlayn rejimində formalaşır. Bu texnologiyanın hazırlanması üçün **R və Python** proqramlaşdırma dilindən istifadə edilir. Statistik göstəricilərin onlayn rejimində avtomatik formalaşdırılması statistik istehsal prosesinə çəkilən vaxt, maddi və maliyyə xərclərinin azalmasına səbəb olur, respondentlərin informasiya yükü azalır. İstifadəçilər üçün (alimlər, analitiklər və digər) lazım olan göstəricinin hazırlanması xüsusi proqramlar vasitəsi ilə “onlayn” real vaxt rejimində avtomatik olaraq həyata keçirilir.

Xarici ölkələrin milli statistika xidmətlərində xüsusi tədqiqat və analitik mərkəzlər mövcuddur ki, həmin mərkəzlər istifadəçilərin (sifarişçilərin) analitik informasiyaya olan tələbatını ödəmək üçün məlumatların istehsalı və yayılması ilə yanaşı, təhlil və tədqiqat xidmətlərini yerinə yetirirlər.

Statistikanın rəqəmsal texnologiyaya transformasiyasına zərurət:

- Müasir dünyada internet ictimai həyatımızın bütün sahələrini əhatə edir. Biznes və dövlət qurumlarının, təhsil, səhiyyə və digər sahələrin rəqəmsal texnologiyalardan istifadəsi bütövlükdə cəmiyyətin, ölkənin inkişaf səviyyəsini xarakterizə edir;
- Rəqəmsal texnologiyalardan istifadə, onun cəmiyyətə və iqtisadiyata təsirinin ölçülməsi statistikanın prioritet məsələlərindən birinə çevrilmişdir;
- Qlobal proseslər göstərir ki, yaxın gələcəkdə beynəlxalq təhlil və müqayisələr rəqəmsal texnologiyalarla aparılacaqdır;
- Beynəlxalq təşkilatların, hökumətin və digər istifadəçilərin keyfiyyətli statistik göstəricilərə olan tələbatını rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etməklə ödəmək mümkündür.

Rəqəmsal texnologiyaya transformasiya elmin son nailiyyətlərinə, mikroməlumatlara, müasir onlayn informasiya texnologiyalarına əsaslanır.

Statistik vahidlərdən mikroməlumatlar statistik müşahidələr vasitəsi ilə toplanır. Statistik müşahidələrin müxtəlif növləri mövcuddur. Onlardan kompleks müşahidələr xarakterinə görə statistik hesabatdan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Kompleks statistik müşahidələrə misal olaraq, əhali, kənd təsərrüfatı, iqtisadi siyahıyaalma və s. göstərmək olar.

Siyahıyaalma məlumatlarından istifadə edərək statistik reyestrlər yaradılır. Reyestrlərdən istifadə edərək sənaye, nəqliyyat, tikinti, əmək, kənd təsərrüfatı, ticarət, turizm, miqrasiya, qiymət, demoqrafiya, sosial statistika sahələri üzrə seçmə statistik tədqiqatlar yerinə yetirilir. Son illərdə seçmə statistik tədqiqatların əhatə dairəsi genişlənərək əsas müşahidə metoduna çevrilmişdir.

Hazırda aparılan statistik müşahidələr tematik (ekoloji, iqtisadi, sosial və demoqrafik) olduğu üçün göstəricilərin müqayisəli təhlilinin aparılması mümkün deyildir. Çünki ayrı-ayrı mənbələrdən götürülmüş statistik göstəricilər müşahidə obyektinə və zamana görə həmcins olmur, reprezentativlik təmin edilmir.

Qeyd edilməlidir ki, əhali, kənd təsərrüfatı, iqtisadi siyahıyaalmalar və s. məlumatlar məkan (ölkə, şəhər, rayon, kənd, müşahidə vahidi) məlumatları olduğuna görə onların istifadəçilərə (qərar qəbul edənlərə, hüquqi və fiziki şəxslərə və s.) mikro formatda çatdırılması texnoloji və hüquqi nöqtəyi-nəzərdən problem olaraq qalır. Hazırda həmin mikroməlumatlar istifadəçilərə

abstrakt (yekunlaşdırılmış və qruplaşdırılmış) formatda təqdim edilir. Ona görə də belə məlumatların keyfiyyətinə nəzarət etmək mümkün olmur.

Siyahıyaalınma məlumatları - Coğrafi informasiya sistemləri (GIS-Geographical Information System); Rəqəmsal geoinformasiya sistemləri (Digital geographical files); Coğrafi statistik məlumatlar (geographical statistical data); Şəhər, kənd, qəsəbə, metropolit və qeyri-metropolit ərazilərin qiymətləndirilməsində coğrafi yanaşma (Examination of geographic concepts used by various countries for rural, urban, metropolitan and non metropolitan areas); Kiçik ərazilərin qiymətləndirilməsi (Estimation of small areas) üçün əsas mikroməlumat mənbəyidir.

İstehsal olunmuş statistik məlumatların keyfiyyət göstəricilərinin müəyyən edilməsi üçün irihəcmli məlumatların işlənməsi (göstəricilərin riyazi-statistik xarakteristikalarının - orta kəmiyyət, dispersiya, standart kənarlaşma, variasiya əmsalı, dayanıqlılıq əmsalı, orta kəmiyyətin xətası və s.) zəruridir. İrihəcmli məlumatlar müxtəlif formatda, tipdə olur və müxtəlif mənbələrdən formalaşır. Məlumatların bir hissəsi müəyyən struktura malik olsa da, digər hissəsinin strukturu olmur. Strukturlu və struktursuz irihəcmli məlumatların işlənməsi üçün yanaşmalar, metodlar və instrumentlər müxtəlif olur.

Hesablama şəbəkəsinin müxtəlif qovşaqlarına paylanmış, daimi olaraq həcmi artan məlumatların işlənməsi, insanın qavraya biləcəyi hala gətirilməsi konsepsiyası ənənəvi məlumat bazalarının işlənməsi konsepsiyasına alternativ olub “ağıllı” (intellektual, məlumatlı) biznes fəaliyyətinin təşkili üçün (yeni üsullarla formalaşması üçün) əsas istiqamət hesab edilir.

Qeyd edilməlidir ki, 2018-2025-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Rəsmi Statistikanın İnkişafına dair Dövlət Proqramında “İrihəcmli məlumatların (Big data) rəsmi statistik məqsədlər üçün istifadəsi sahəsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi” (5.5.6) nəzərdə tutulmuşdur.

İrihəcmli məlumatlar anlayışını 2008-ci ildə ilk dəfə “Nature” jurnalının redaktoru Klifford Linç işlətməmişdir. Müəllif həmin jurnalın xüsusi buraxılışında “İrihəcmli məlumatları işləyən texnologiyalar gələcəyə necə təsir edə bilər?” məqaləsində artan həcmdə müxtəlif məlumatların işlənmə perspektivlərini göstərmişdir. “Böyük neft”, “böyük filiz”, kəmiyyətdən keyfiyyətə keçid metaforları məqalədə istifadə edilmişdir.

Bu anlayış ilk dəfə 2009-cu ildən akademik, eyni zamanda işgüzar mühitə daxil olmuş, 2010-cu ildən irihəcmli məlumatların işlənməsi probleminin həllinə başlanmışdır.

2011-ci ildən informasiya texnologiyaları ilə məşğul olan nəhəng firmalar, o cümlədən IBM, Oracle, Microsoft, Hewlett-Packard, EMC “İrihəcmli” məlumatların işlənməsi texnologiyaları sahəsində tədqiqatlar aparmışlar, irihəcmli məlumatların işlənməsi informasiya infrastrukturunda vacib sahə (virtualizasiyadan sonra enerjiyə qənaət, monitorinqdən daha əhəmiyyətli) olması qeyd edilmişdir.

Geniş mənada irihəcmli məlumatların işlənməsi dedikdə böyükhəcmli məlumat massivlərinin işlənməsinə imkan verən texnologiya, problemin həlli üçün mövcud bütün məlumatların transformasiyası və tədqiqi başa düşülür.

İrihəcmli məlumatları xarakterizə etmək üçün sözün geniş mənasında üç “VVV”: həcm (*volume* - fiziki həcm); sürət (*velocity*-məlumatların işlənməsi və nəticələrin əldə edilməsinin yüksək sürəti); müxtəliflik (*variety*-müxtəlif strukturlu və ya yarımstrukturlu məlumatların eyni vaxtda işlənilməsi imkanları) xarakteristikalarından istifadə edilir.

“VVV” simvollar dəstinə sonralar dördüncü “V” (*veracity*-etibarlılıq), beşinci “V” (*viability* – yaşama qabiliyyəti), altıncı “V” (*value*-dəyər), yeddinci “V” (*visualization*) əlavə edildi. Dördüncü “V” iqtisadi nöqteyi-nəzərdən “dəyər” kimi interpretasiya olunur. Bütün hallarda bu əlamətlər böyük məlumatların ancaq fiziki həcmi deyil, eyni zamanda məlumatların işlənməsi və təhlilinin mürəkkəbliyini xarakterizə edir. İrihəcmli məlumatların işlənməsi texnologiyasının təşkili üçün *NoSQL*, *MapReduce*, *Hadoop*, *R* proqram və aparat təminatından istifadə edilir.

İnformasiya texnologiyası nöqteyi-nəzərdən irihəcmli məlumatların işlənməsinə qeyri-müəyyən strukturlu məlumatların paralel işlənməsi metod və instrumentləri də aid edilmişdir. **NoSQL** kateqoriyalı məlumat bazalarının idarəedilməsi sistemləri, **MapReduce** alqoritmləri, **Hadoop** layihələrini həyata keçirən proqram sistemləri və kitabxanaları bura daxildir.

İrihəcmli məlumatların işlənməsi texnologiyasının istehsal, səhiyyə, ticarət, dövlət idarəçiliyi, fərdi resursların qeydiyyatını aparan sahələrə tətbiqi böyük dəyişikliyə səbəb olacağı proqnozlaşdırılır.

2013-cü ildən “İrihəcmli məlumatlar” akademik fənn kimi ali təhsil proqramlarında “məlumat elmi”, “məlumat injinerinqi”, “hesablama elmi” (Data Science, Computing Science, Data Engineering) fənlərində öyrənilməyə başlanmışdır.

İrihəcmli məlumatların klassik mənbəyi kimi internet, sosial media, həmçinin müəssisə və təşkilatın daxili informasiyası (əvvəllər saxlanılmayan, təhlil edilməyən və emal edilmiş informasiya mühiti) tibbi və bioinformatika, astronomik müşahidələr və s. hesab edilir.

İrihəcmli məlumatların əmələgəlmə mənbələrinə misal olaraq ölçmə qurğularından daimi daxil olan məlumatlar, radiotexnikli identifikatorların hadisələri, sosial şəbəkələrdən məlumat axını, meteoroloji məlumatlar, yerin məsafədən görünüşü, peyk rabitə abonentlərinin yerləşməsi haqqında məlumatlar, audio və video qeydiyyat qurğularının məlumatlarını göstərmək olar.

İrihəcmli məlumatların bu mənbələrindən ilk dəfə elmi-tədqiqat sahələrində, kommersiya sektorunda və dövlət idarəetmə sferasında geniş istifadə edilməyə başlanmışdır.

İrihəcmli məlumatların işlənməsi üçün metodoloji təminat: İrihəcmli məlumatların işlənməsi, təhlili üçün aşağıdakı metod və üsulları göstərmək olar:

- Məlumatların hasilatı metodu (Data Mining) assosiativ qaydalarla öyrənmə (association rule learning), təsnifləşdirmə (əvvəllər tətbiq edilən prinsiplərə əsasən yeni məlumatların kateqoriyalara aid edilməsi metodu), klaster təhlili, reqressiya təhlili;
- kraucoping - qeyri-müəyyən və bir qrup şəxslərin cəlb edilməsi yolu ilə məlumatların kateqoriyalara aid edilməsi və zənginləşdirilməsi;
- məlumatların qarışdırılması və inteqrasiyası (data fusion and integration) - dərin təhlil aparmaq üçün müxtəlif mənbədən olan və müxtəlif növ məlumatların inteqrasiyasına imkan verən kompleks üsullar. Belə kompleks üsullara misal olaraq, siqnalların rəqəmsal və təbii dilin işlənməsini (tonal təhlil) göstərmək olar;
- maşınla öyrənmə, buraya müəllimlə və müəllimsiz öyrənmə daxildir. Bu metoda statistik təhlil və yaxud baza modelləri əsasında tərtib edilmiş kompleks proqnozlar üçün maşınla öyrənmə daxildir (constituent models, statistik mexanika);
- süni neyron şəbəkəsi, şəbəkə analizi, optimizasiya, genetik alqoritm;
- obrazların dərk edilməsi;
- analitik proqnozlar;
- imitasiya modelləri;
- məkan modelləri (Spasial analysis) - topoloji, geometrik və coğrafi informasiya sistemlərindən istifadə üçün metodlar;
- statistik təhlil, nümunə testlərin aparılması və dinamik sıraların təhlili metodları;
- analitik məlumatların vizualizasiyası - ilkin məlumatlar əsasında interaktiv animasiyalardan istifadə etməklə informasiyanın şəkil, diaqram kimi təqdim edilməsi.

İrihəcmli məlumatların işlənməsi üçün texnoloji təminat: SQL proqramlaşdırma dili ilə dəstəklənən **NoSQL, MapReduce, Hadoop, R** sistemləri vasitəsi ilə yüzlərlə və minlərlə hesablama qovşaqlarında paylanmış məlumatların işlənmə texnologiyaları.

İrihəcmli məlumatların işlənməsi üçün aparat təminatı: İrihəcmli məlumatların işlənməsi üçün bir çox aparat kompleksləri mövcuddur: onlardan “Aster MapReduce appliance” (Teradata korporasiyası), “Oracle Big Data appliance”, “Greenplum appliance” (EMC korporasiyası) aparat komplekslərini misal göstərmək olar. Bu aparat kompleksləri məlumat mərkəzlərinə (telekommunikasiya şkaflı kimi) quraşdırılır. Bu komplekslər serverlər klasterindən və paralel işləmə üçün idarəedici proqramlardan ibarətdir.

Rezident hesablamalar üçün aparat təminatına ilk növbədə operativ yaddaşda məlumat bazaları üçün, operativ yaddaş məlumatlarının analizi üçün aparat kompleksləri (SAP kompaniyasının aparat konfigurasiyası) və Exalytics (Timesten və çoxölçülü Essbase relyasion sistemlərinin əsasında yaradılmış Oracle kompaniyasının kompleksi), həmçinin irihəcmli məlumat

layihələri aid edilir. Məlumatlar paralel emal edilməyən hallarda, bir qovşağın operativ yaddaşı bir neçə terabayt ilə məhdudlaşır.

İrihəcmli məlumatların işlənməsi layihələrinə relyasion məlumat bazalarının idarə edilməsinin ənənəvi sistemləri (Netezza, Teradata, Exadata aparat-proqram kompleksləri) aid edilir. Bu sistemlər terabayt və eksabayt həcmli strukturlu informasiyanı səmərəli işləmək imkanına malikdir. Həmçinin irihəcmli strukturlaşmış məlumatların sürətli axtarışı və təhlili məsələlərini həll etmək mümkündür. İlk dəfə irihəcmli məlumatları paralel rejimdə işləyən aparat proqram komplekslərini Britton Lee kompaniyası istehsal etmişdir.

Nəticə

Dövlət, cəmiyyət və iqtisadi (biznes) subyektlərin aktual informasiyaya olan tələblərinin ödənilməsi üçün statistikanın rəqəmsal texnologiyalara transformasiyası dövrün tələbidir. Bu tələbləri lazımi səviyyədə ödəmək üçün statistika sisteminin bazasında ərazi tədqiqat mərkəzlərinin (məlumat banklarının) yaradılmasına ehtiyac vardır. Həmin mərkəzlərin əsas funksiyası vahid pəncərə prinsipinə və vahid metodologiyaya əsaslanaraq, statistik məlumatların toplanmasına nəzarət, məlumatların keyfiyyətinin ekspert qiymətləndirilməsi, məlumat bankının yaradılması, məlumat xidmətinin təşkili və s. olmalıdır.

Ərazi tədqiqat mərkəzləri regionun maliyyə, qeyri-maliyyə, real, ev təsərrüfatı, aqrar, sənaye, xidmət və s. sektorları üzrə kompleks tədqiqatlar aparmalı, sahənin inkişaf trendlərini müəyyənləşdirməli, sahibkarlara tövsiyələr hazırlamalı, regionun inkişafına dair məlumat bazaları formalaşdırılmalıdır. Tədqiqat mərkəzlərinin iqtisadi səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün informasiya bazarının marketing xidməti genişləndirilməlidir.

Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, statistikanın restrukturizasiyası idarəetmə infrastrukturunun inkişafının strateji istiqaməti hesab edilir. Bunun üçün zəruri hüquqi-normativ sənədlər hazırlanmalı, biznesin dəstəklənməsi və sahibkarlığın inkişafı üçün regional tədqiqat mərkəzləri yaradılmalı, həmin mərkəzlərin statistik tədqiqat sahəsində xidmətləri genişləndirilməli və s. kompleks tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Saleh Mövlamov

Statistikanın rəqəmsal texnologiyalara transformasiyası

Xülasə

Məqalədə milli statistika sisteminin dövlət, ictimaiyyət və biznesin informasiya tələbatının lazımi səviyyədə ödənilməsi üçün statistikanın rəqəmsal texnologiyalara transformasiyası məsələləri, bunun üçün kompleks təşkilatı, hüquqi, metodoloji, texniki, proqram və digər tədbirlərin həyata keçirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır.

Rəqəmsal texnologiyaların mahiyyəti, onun yaranmasına tələblər, bu tələblərin ödənilməsi üçün texniki və proqram təminatı, eyni zamanda irihəcmli məlumatların işlənməsi texnologiyası, regional məlumat banklarının yaradılmasına zərurət tədqiq olunmuşdur.

Rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edərək regional səviyyədə kompleks statistik tədqiqatların aparılması, inkişaf trendlərinin müəyyənləşdirilməsi, sahibkarlara tövsiyələrin hazırlanması, regionun hərtərəfli inkişafına dair məlumat bazalarının formalaşdırılması, keyfiyyətli informasiya məsləhət xidmətinin göstərilməsi statistikanın restrukturizasiyasının strateji istiqaməti olduğu vurğulanmışdır.

Салех Мовламов

Трансформация статистики в цифровые технологии

Резюме

В статье обосновывается необходимость проведения комплексных организационных, правовых, методологических и других мер по трансформации национальной статистической системы в цифровые технологии для удовлетворения информационных потребностей государственных, общественных и деловых кругов.

Изучены сущность цифровых технологий, требования к их созданию, технические и программные средства для удовлетворения этих требований, а также технология обработки данных и необходимость создания региональных банков данных.

Было подчеркнуто, что стратегическим направлением реструктуризации статистики является проведение комплексных статистических исследований на региональном уровне с использованием цифровых технологий, определение тенденций развития региона, подготовка рекомендаций для предпринимателей, формирование баз данных по комплексному развитию региона и предоставление качественных информационных консультационных услуг.

Saleh Movlamov
Transformation of statistics into digital technology
Summary

The article substantiates the need for integrated organizational, legal, methodological and other measures to transform the national statistical system into digital technologies to meet the information needs of the state, public and business circles.

The essence of digital technologies, requirements for their creation, hardware and software to meet these requirements, as well as data processing technology and the need to create regional data banks have been studied.

It was stressed that the strategic direction of statistical restructuring is to conduct comprehensive statistical research at the regional level using digital technologies, identify development trends in the region, prepare recommendations for entrepreneurs, create databases on the integrated development of the region and provide high-quality information and advisory services.

Ədəbiyyat

1. Л.Мореттини, Д.Перани, Д.Сирилли. Концентрация интеллектуальной деятельности в Италии: анализ на локальном уровне //Форсайт. Т. 7. № 2. стр. 28–39. 2013
2. Г.К.Оксенойт. Цифровая повестка, большие данные и официальная статистика//Вопросы статистики. №25 (1). стр. 3–16. ООН (2014) Основополагающие принципы официальной статистики. Резолюция Генеральной Ассамблеи 68/261 от 29.01.2014. <[https://unstats.un.org/unsd/dnss/hb/R-fundamental%20principles_A4 WEB.pdf](https://unstats.un.org/unsd/dnss/hb/R-fundamental%20principles_A4_WEB.pdf)> (дата обращения: 29.03.2018).
3. Д.А.Плеханов. (2017) Большие данные и официальная статистика: обзор международной практики внедрения новых источников данных // Вопросы статистики. № 12. С. 49–60.
4. А.Е.Суринов. Цифровая экономика: вызовы для российской статистики: доклад Руководителя Росстата на расширенной коллегии Росстата. 27.02.2018. http://www.gks.ru/free_doc/new_site/rosstat/college/doc127022018.pdf (дата обращения: 16.03.2018).
5. L.L.Sabbadini. (2011) The Development of Official Social Statistics in Italy with a Life Quality Approach//Social Indicators Research. No. 102 (1). p. 39-46.
6. Jared Dean. Big Data, Data Mining and Machine Learning. Value Creation for Business Leaders Wiley, 2014

Мəqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 31.07.2019

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 06.08.2019

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 28.08.2019

TRAINING PORTAL OF DIGITAL STATISTICS

Namig Namazov

*Deputy branch manager of department of Scientific and statistical research of
Centre of Scientific Research and Statistical Innovations of
State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan
AZ 1136, Baku, Inshaatchilar Avenue 81
e-mail: namiqnamaz@gmail.com*

Açar sözlər: statistika, rəqəmsal statistika, təlim portalı, python, django, html, css, veb sayt, informasiya texnologiyaları.

Ключевые слова: статистика, цифровая статистика, обучающий портал, python, django, html, css, сайт, информационные технологии.

Keywords: statistics, digital statistics, training portal, python, django, html, css, website, information technologies.

Introduction

Radical changes in information technology are characterized by the fourth industrial revolution. If the first industrial revolution involves the mechanization of production by the discovery of the steam engine, second industrial revolution involves the mass production of electricity, the third industrial revolution involves the intensive use of electronics, computerization for the automation of production and information technology, the fourth industrial revolution ("Industry 4.0") characterizes digitalization, integration of technologies, elimination of boundaries between physical, biological and digital spheres. Self-driving cars, 3D printing, advanced robotics, new materials, gene editing, Internet of Things, microchip implant (human), artificial intelligence in management, tax collection through blockchain are the results of the fourth industrial revolution.

Development trends of statistics – Digital statistics

The Fourth Industrial Revolution is quantitatively and qualitatively different from the human development priorities in terms of its scale, volume and complexity. As a result, there has been a technological breakthrough, including artificial intelligence, robotics, nanotechnology, biotechnology and so on.

The Fourth Industrial Revolution provides humanity with the opportunity to live longer, healthier and more active. The development of information technology also helps increase the productivity of marketing and management.

High technology involves the creation of a digital economy based on modern cyber-physics systems that cover competitive production, transport, service and biological systems. Digital technologies include the following processes [1]:

- 1) modern production equipment, robotics and automation of production,
- 2) production of real-time (online) data,
- 3) cloud technologies,
- 4) big data analytics,
- 5) artificial intelligence.

These processes are implemented in some way on the basis of modern information and communication technologies (ICT). Organization of digital statistics is impossible without modern ICTs. Digital statistics characterize digital management, in turn, the level of digital economy development.

Digital statistics is considered to be a more progressive form of collecting, processing, analyzing and providing users with complete, accurate, scientifically justified information about the country's demographic, environmental, economic, social status.

Digital statistics ensures the building of a management system that meets the requirements of information security, which makes it important to improve official statistics and transformation to digital technology. The basis of this system is the digital platform. The main objective of this platform is to minimize the information burden on respondents, facilitate the process of collecting information for business and the population. The tools that allow statistical data to be disseminated should be flexible and user-friendly for all categories of users and must meet their growing demand for information. Digital statistical infrastructure, provides as follows [2]:

- providing users with online information;
- production and use of analytical indicators for public administration purposes in accordance with the needs of the information market;
- integration of statistical, accounting, banking, tax and other information resources into a single information space;
- statistical information for the management of economic, social processes; access to census and statistical surveys, administrative and alternative sources of information.

It should be noted that it is impossible to set up a digital economy without transferring statistical data to digital technology and without bringing it to a qualitatively new stage. As a result of digitizing the process of collecting, processing, analyzing and disseminating statistical data, unified information space will be created. Digitalization of statistics makes the public life easier. Creating an unified registry of indicators based on a single system of regulatory information and metadata may serve as an example.

Significant reduction of the burden of information through the transition to digital formats with interaction with contractors and the government gives significant economic benefits. Collecting data from statistical units through a single-window system ensures integration of accounting information systems.

At present, statistical data is collected from statistical units. Transformation of various types of economy, including statistical activity into digital technologies leads to principled changes. First of all, these changes refer to official statistics. Because the sharp increase in the data available in various sources (tax, customs authorities, postal systems, social networks, etc.) increases the requirements for the creation, updating and analysis of big data. Modern statistical analysis methods are based on microdata, not aggregated statistical data (average indicators, etc.). Thus, transition to a digital economy is impossible without digital statistics.

Collecting, processing, analyzing and disseminating statistical data (single-window system) is considered to be the primary task of official statistics. Digitalization of the statistics increases the living conditions of the population, increases the efficiency of business and management, decreases the information burden on entrepreneurs, ensures information security and transparency of activity, decreases civil servant relations and so on.

The strategic direction of the development of statistics is the transformation of digital technologies. The development of digital statistics is the development of human capital, saving on natural and economic capital. Saving natural and economic capital is the basic principle of sustainable statistics. Transformation into digital technologies includes the following:

- wide application of real-time (online) technology;
- using big data;
- use of artificial intelligence;
- use of blockchain (decentralization and disintegration) technologies.

For this purpose, training portal project has been developed for the improvement of digital statistics, taking into account the necessity of educating the society in the field of statistics.

Training portal of statistics

Purpose of building training portal

Training Portal of statistics has been created to increase the statistics literacy level in the country, the acquisition of knowledge on the general theory of statistics and the dissemination of statistical researches to a wide range of readers. Anyone interested in statistics can benefit from the

portal. At the same time, the portal will provide more useful sections for extensive user categories (economists, marketing specialists, managers, etc.) in the near future.

Technical features of the training portal

From the point of view of visibility (design) and functionality, the latest version of high technology was used in the development of the portal. The functionality codes (back-end) are developed using the **Python** programming language "**Django framework**". Python programming language is object-oriented and interpretative, unlike C ++, which simplifies the process of designing and implementing programs.

The Python programming language is used in two directions in the Centre of Scientific Research and Statistical Innovations: *in statistical research and application of statistical innovations*.

In statistical research, it is used for descriptive statistics and visual statistics (graphics, diagrams, histogram, etc.), data analysis, factor analysis, cluster analysis, correlation analysis, regression analysis, sample selection, summarization and modelling and so on.

Python programming language can work with many operating systems (Unix, Linux, Mac, Windows, Amiga, Sumbian). Google, Youtube, Yahoo and etc. famous companies, as well as prestigious research centers (for example, CERN) use python scripts, web and desktop environments. The main reason for this is its multifunctional modules and rich libraries (Pandas, Scikit-Learn, NumPy, Statsmodels, NLTK, SciPy Theano and Matplotlib). The Django framework was used to build the training portal. Django has the capability to make websites and applications more dynamic.

The visual part (user interface) of the portal is made up of "HTML5", "CSS3" and "Javascript / jQuery".

HTML (Hyper Text Markup Language) – is a special markup language used to create webpages. The HTML source code can be edited in any text editor (Notepad, Sublime, Atom, etc.). This is one of the convenient features of the HTML file.

CSS (Cascading Style Sheet) - defines the description of the HTML file. For example, CSS works with fonts, colors, fields, lines, altitude, width, background images, positioning elements, and other parts. HTML is used to create websites. But CSS has more capabilities to accomplish goals on the page. At present, CSS is supported by all browsers. HTML is used to structure the file, but CSS is used to format this structured content. Advantages of CSS include:

- management of multiple document designs;
- more accurate control over the interface of pages;
- different representations for different data carriers;
- building of complex designs.

JavaScript - is the script language that runs on the browser. JavaScript is used to respond to the user's operations and to expose the user to different content (as appropriate). For example, it is possible to change the CSS of the page while changing the process and to give different effects. The advantages of JavaScript are:

- *Less work with the server side* - The customer receives a request from the server before sending the request information to the server. This leads to a decrease in traffic;
- *Quick response to the user* - The user does not expect the page to be reloaded if any cells are empty or incorrectly written;
- *High interactivity* - It's possible to create different interfaces on the page and make interactivity with the keyboard or with the mouse hover effect.
- *Rich interfaces* - You have the ability to drag and drop or slider opportunity through JavaScript.

1.1. Structure of the training portal

This version of the presented training portal was developed as a demo version and improvements are underway. Improvements is continued in online statistical analysis (statistical analysis, correlation, regression, etc.) through the software by using Python programming language.

The Training portal is intended to be in 3 languages (Azerbaijan, Russian and English). You need to use this link to go to the portal - <http://193.37.212.211/>. After completing all the improvements, the domain will be used for the website.

Online training portal consists of two parts. Panel section contains general information about the Centre of Scientific Research and Statistical Innovations. The main web pages in this section are: general information about the center's activities, services and contact with the center.

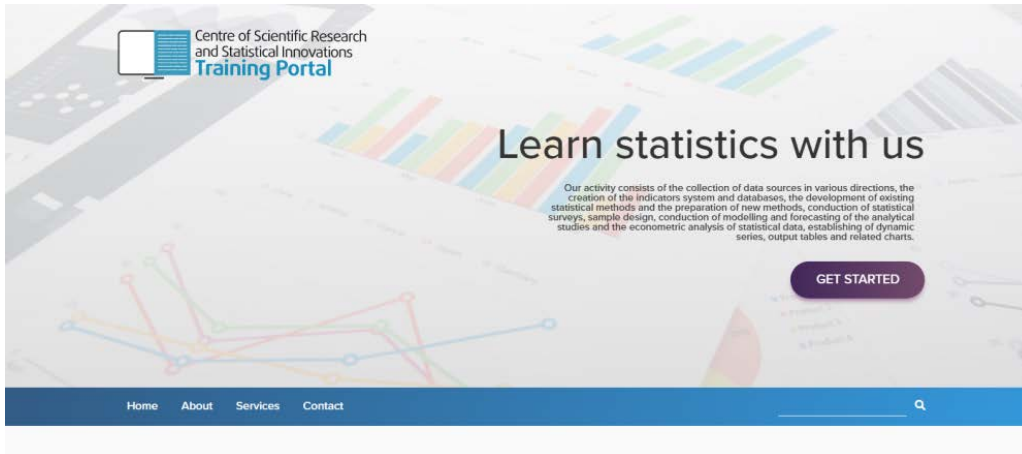

Image 1. Training Portal “Home” page

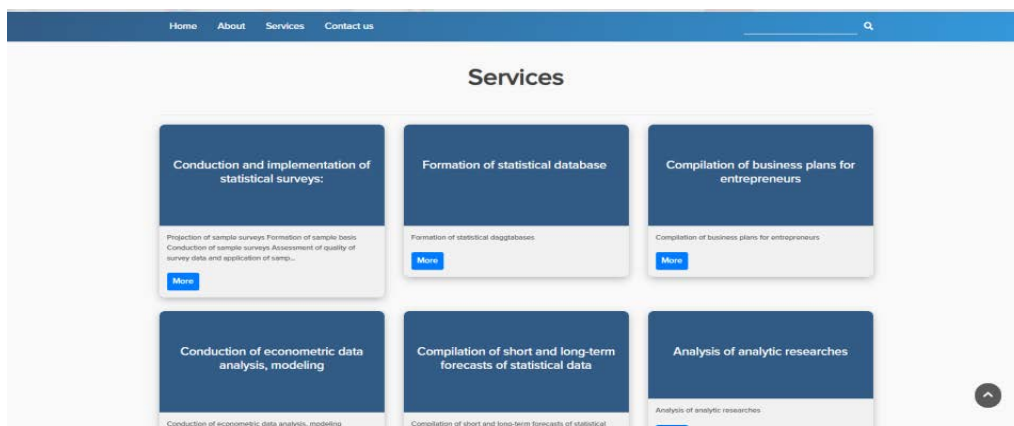

Image 2. Training Portal “Services” page

In the second section, module training program on food balances, textbooks on general theory of statistics and sections of statistical researches pages were developed. In the Statistical Researches section, Social and demographic researches, Macroeconomics, Meso-economics, Statistical Standards and Methods, Analyses have been deployed.

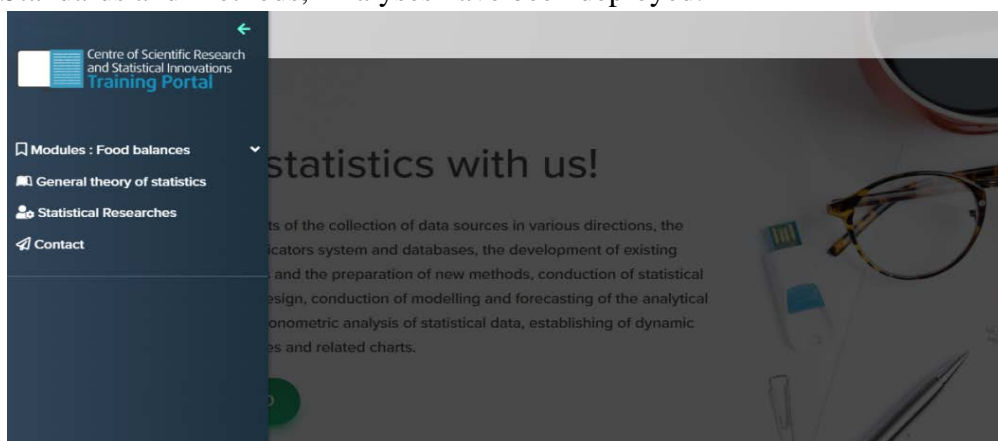

Image 3. Training Portal “Second Part” page

2. Development trends of the training portal

There is a concept section for users to register on the portal. Users will be able to place their own information in the user account on the portal. At the same time, users will be able to visualize the progress of the lesson process as long as they learn lessons. Upon completion of the demo version, the "User account" page will look like this:

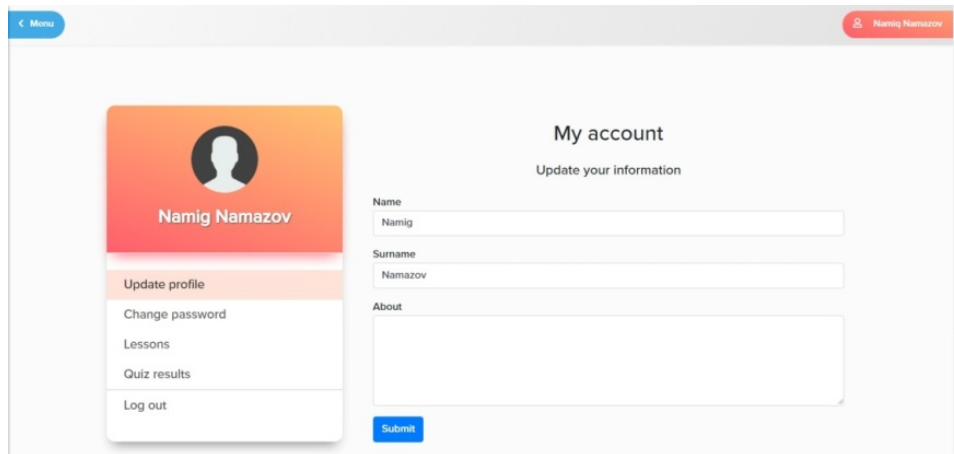

Image 4. Training Portal "User account" page [1]

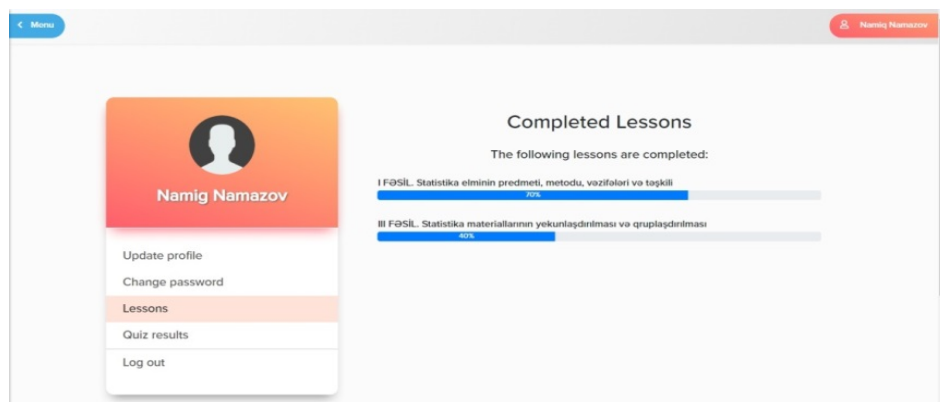

Image 5. Training Portal "User account" page [2]

The online test method will be used to evaluate users' knowledge levels. It is planned to create the Online test section on the portal. Also, users will be able to view test results as well. At present, this section is under way and will be placed on the portal after it's improvements. The view of the section is as follows:

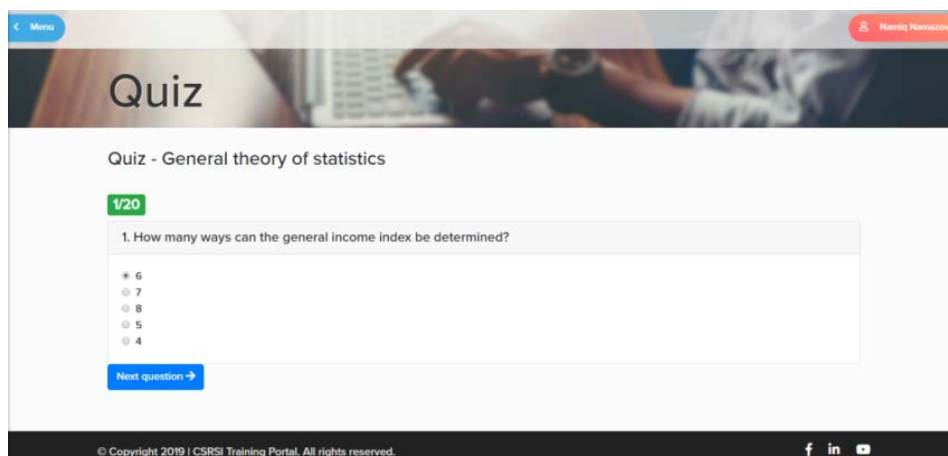

Image 6. Training Portal "Online test" page [1]

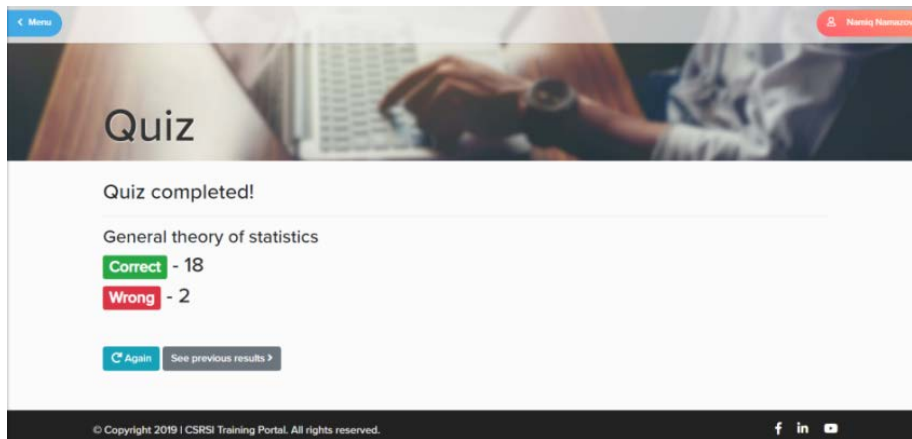

Image 7. Training Portal “Online test” page [2]

It is also planned to generate a general theory of statistics in the portal. This web page allows users to remotely explore statistics on topics. The user will be able to choose the topic that interests you on the web page. The look of this web page on the portal is as follows:

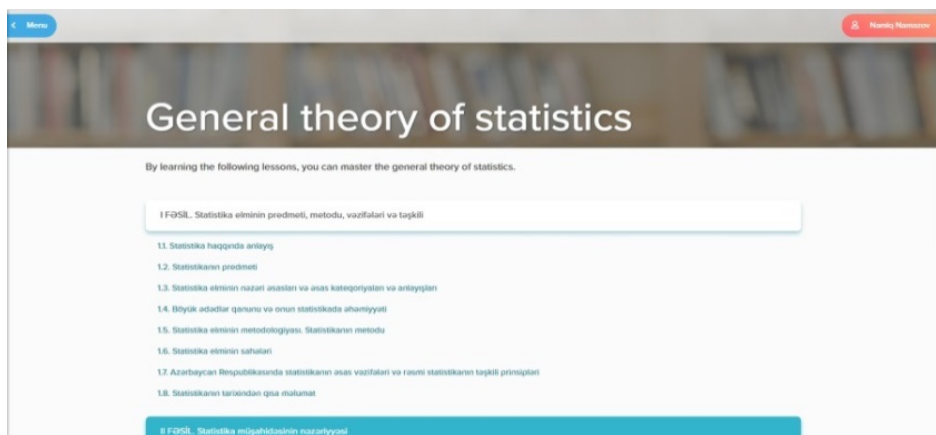

Image 8. Training Portal “General theory of statistics” page [1]

Image 9. Training Portal “General theory of statistics” page [2]

"Statistical Calculations" section of the portal is also one of the conceptual sections. In this section, users will be able to interactively analyze (descriptive and visual statistics, factor, correlation, cluster, regression analysis, etc.) schedules, graphs, histograms, spatial data (GIS) and time data.

Conclusion

The role of digital technologies in the formation of information society is increasing. Thus, one of the actual requirements of the period is the transformation of digital statistics, digital management, digital marketing and digital economy.

The integration of the accounting information system (tax, customs, finance, etc.) into a single information space (single-window) is possible as a result of the transformation to digital technologies. All of this contributes to the application of digital technologies in accounting and statistics. This will give a great boost to the development of human capital (increasing literacy) primarily in the use of digital technologies in statistics.

The conception of the development of the training portal for the transition to digital accounting and statistics (the accounting information system) remains relevant.

Namiq Namazov
Rəqəmsal statistikanın təlim portalı
Xülasə

Məqalədə rəqəmsal statistikanın rəqəmsal iqtisadiyyatda əhəmiyyəti barədə məlumat verilir. Statistikanın rəqəmsal texnologiyalara transformasiyası üçün rəqəmsal texnologiyaların əsas komponentləri müəyyən edilmişdir. Rəqəmsal statistikanın inkişafı üçün cəmiyyətin maarifləndirilməsinin zəruriliyi göstərilmiş və bu hədəflərə çatmaq üçün təlim portalına (<http://193.37.212.211/>) ehtiyac duyulduğu əsaslandırılmışdır. Məqalədə portalın texniki xüsusiyyətləri, məqsədi və inkişaf istiqamətləri vurğulanmışdır. Eyni zamanda hazırlanacaq portalın strukturu və istifadə ediləcək program təminatları (Python, CSS, HTML, Javascript) haqqında qısa məlumat verilmişdir.

Намик Намазов
Учебный портал цифровой статистики
Резюме

В статье представлена информация о значении цифровой статистики в цифровой экономике. Также определены ключевые компоненты цифровых технологий для преобразования статистики в цифровые технологии. Показана важность просвещения общества для развития цифровой статистики и обоснована необходимость в учебном портале (<http://193.37.212.211/>) для достижения этих целей. В статье освещены технические особенности портала, его назначение и направления развития. Дана краткая информация о подготавливаемой структуре портала и об используемых программных обеспечениях (Python, CSS, HTML, Javascript).

Namiq Namazov
Training portal of digital statistics
Summary

The article provides information on the importance of digital statistics in the digital economy. The key components of digital technologies also have been identified for the transformation of statistics into digital technologies. The necessity of educating the society for the development of digital statistics has been demonstrated and it is justified that there is a need for a training portal (<http://193.37.212.211/>) to achieve these goals. Technical features, its purpose and development trends of the portal project are highlighted in the article. At the same time, there is a brief overview of the structure of the portal to be developed and the software tools to be used (Python, CSS, HTML, Javascript).

References

1. http://www.gks.ru/free_doc/new_site/rosstat/college/doc127022018.pdf
2. United Nations Conference on trade and development. The «New» Digital Economy And Development. UNCTAD Technical Notes on ICT for Development N°8.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 14.10.2019

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 18.10.2019

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 16.11.2019

NEFT GƏLİRLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASINDA MÜASİR ÇAĞIRIŞLAR

Orxan Sadıqov

*Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin
İqtisadi sahələrin maliyyəsi şöbəsinin aparıcı məsləhətçisi,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
“Nəzəri və praktiki iqtisadiyyat” kafedrasının doktorantı
AZ 1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi 6
e-poçt: orxan.sadiqov@maliyye.gov.az*

Açar sözlər: neft gəlirləri, insan kapitalının inkişafı, dayanıqlı iqtisadi inkişaf, qeyri-neft sektorunun inkişafı, iqtisadiyyatın diversifikasiyası.

Ключевые слова: нефтяные доходы, развитие человеческого капитала, устойчивое экономическое развитие, развитие ненефтяного сектора, диверсификация экономики.

Keywords: oil revenues, development of human capital, sustainable economic development, development of non-oil sector, diversification of the economy.

Giriş

Dünya təcrübəsində gəlir sisteminin əsas alətləri vergi qoyma və borclanma hesab olunur. Lakin neftlə zəngin ölkələrdə iqtisadi inkişafın müxtəlif mərhələlərində (xüsusilə keçid iqtisadiyyatı dövründə) neft gəlirləri büdcə gəlirlərinin əsasını təşkil edir. Ancaq bu tendensiyanın daimi olması ölkə iqtisadiyyatı üçün riskli hesab olunur. Bu baxımdan, uzunmüddətli perspektivdə neft gəlirləri hesabına sosial-iqtisadi inkişafa nail olunmalı iqtisadi diversifikasiya həyata keçirilməli və qeyri-neft sektoru inkişaf etdirilməklə büdcə gəlirləri, əsasən, vergilər hesabına təmin edilməlidir. Bu alətlər iqtisadiyyata həm makro, həm də mikro səviyyədə təsir göstərir. Bu səbəbdən onlarla bağlı qəbul edilən qərarların ölkə iqtisadiyyatı üzərində neqativ effektlərə səbəb olmamasına diqqət yetirilməlidir.

Qeyd olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi dövlət büdcəsinin gəlirlərinin dünya bazarında neft qiymətlərinin dinamikasından asılılığını azaldacaq və uzunmüddətli perspektivdə fiskal dayanıqlılığını təmin edəcəkdir.

Qabaqcıl neft ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, neft gəlirləri bazar konyukturasına uyğun olaraq iqtisadiyyata inyeksiya edilməklə büdcə yükü tədricən qeyri-neft sektorunun üzərinə keçirilməlidir. Bu proses həm də neft gəlirlərinin nəsillərarası bölgüsündə ədalətliyi də təmin edəcəkdir [1, səh. 6, 7].

Mövcud vəziyyət

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra onun zəngin neft ehtiyatları dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin və iri beynəlxalq neft şirkətlərinin diqqətini cəlb etməyə başlamışdı. Həmin illərdə iqtisadiyyatı tənəzzüldən çıxaracaq və makroiqtisadi sabitliyi təmin edəcək başlıca resurs neft idi. Lakin Azərbaycan öz vəsaiti hesabına neft yataqlarını istismar etmək iqtidarında deyildi. Belə ki, neft sənayesində istifadə olunan texnika və texnologiya köhnəlmiş, qazma işləri aparmaq üçün lazım olan texnika və texnologiyaların alınması üçün tələb olunan maliyyə resursları isə məhdu idi. Digər tərəfdən mürəkkəb geosiyasi vəziyyət ilə əlaqədar beynəlxalq maliyyə qurumları və xarici banklar tərəfindən irihəcmli kreditlərin verilməməsi neft müqavilələrinin bağlanması zəruri etmiş, bu günədək xarici neft şirkətləri ilə 32-yə qədər beynəlxalq müqavilə imzalanmışdır. Bu müqavilələr neft sektorunun və ona xidmət edən sahələrin inkişafına, ölkəyə böyük həcmdə neft gəlirlərinin daxil olmasına səbəb olmuş, dünya bazarında neftin satış qiymətinin yüksəlməsi isə makroiqtisadi göstəricilərin (ÜDM-ə və büdcə gəlirlərinə, xarici ticarət dövriyyəsinə və s.) dinamik artımına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Təbii sərvətlərlə zəngin ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, təbii sərvətlərin istismarından əldə edilən gəlirlərdən səmərəli istifadə davamlı və dayanıqlı inkişafa zəmin yaradır. Bir sıra hallarda

neft ehtiyatlarından əldə edilən gəlirlərin iqtisadi baxımdan pis idarə olunması iqtisadi artıma, həyat səviyyəsinə mənfi təsir edir, ölkənin uzunmüddətli inkişaf perspektivlərini aşağı salır. Keçən əsrin 90-cı illərində Azərbaycan zəngin enerji resurslarının hasilatı və onun qiymətinin sürətli artımı ilə əlaqədar dünyada yüksək artım tempi nümayiş etdirsə də, ölkə iqtisadiyyatında bir sıra neqativ meyillər formalaşmışdır. Əvvəla, neftin satışından alınan gəlirlərin valyuta bazarına daxil olması milli valyutanın bahalaşmasına səbəb olmuş, milli valyutanın kursunun möhkəmlənməsi isə iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsinə, qeyri-neft sahələrinin inkişafına mənfi təsir göstərmişdir. İkincisi, ixracın strukturunda neft sektorunun xüsusi çəkisi kəskin artmış, qeyri-neft sektorunun rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsi ənənəvi ixrac məhsullarının xüsusi çəkisinin azalmasına şərait yaratmışdır. Üçüncüsü, dövlət büdcə gəlirlərinin neftdən asılılıq səviyyəsi yüksəlmiş, büdcənin qeyri-neft gəlirlərinin xərclərini ödəmə qabiliyyəti aşağı düşmüşdür. Təbii sərvətlər tükənən olduğundan onların gətirdiyi yüksək gəlirlər də daimi deyil. Buna görə də ehtiyatlardan və onların gətirdiyi gəlirlərdən istifadəni zaman baxımından düzgün planlaşdırmaq ölkənin cari, həm də perspektiv sosial-iqtisadi inkişafını müəyyən edir. Bu mənada qeyd olunan problemlərin tədqiq edilməsinə, neft gəlirlərindən səmərəli istifadənin öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır [2, səh. 1,2].

Müasir çağırışlar

XXI əsrin ilk 10-20 ili ərzində sürətlə inkişaf edən və yayılan informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, bununla bağlı yeni vüsət almış qloballaşma prosesləri ölkələrin sosial-iqtisadi həyatına ciddi şəkildə təsir etməkdədir. Bu mənada Azərbaycan da istisna deyildir. Qlobal, planetar xarakterli amillər ölkə həyatının, demək olar ki, bütün sahələrində - iqtisadi, sosial, siyasi, humanitar-mədəni və s. sahələrdə gedən proseslərə nüfuz edir. Bununla yanaşı, hər bir ölkədə olduğu kimi, Azərbaycanda da öz mənşəyinə və təsir dairəsinə görə regional (region ölkələrinə xas olan), yaxud ölkədaxili amillər mövcuddur ki, ölkənin ictimai həyatının müxtəlif sahələrinin idarə edilməsində onların da nəzərə alınması səmərəli siyasətin formalaşdırılması baxımından vacibdir. Bununla əlaqədar olaraq ölkəmizdə iqtisadi islahatlar aparılmalı, neft gəlirlərinin tükənən olması dərk edilməli, neft gəlirlərini iqtisadiyyata səmərəli şəkildə inyeksiya edilməklə dayanıqlı iqtisadi inkişafa nail olunmalıdır.

Qloballaşma şəraitində innovasiya fəaliyyətinin keyfiyyətə yeni müstəvidə genişlənməsi ilə bütün dünyada iqtisadi və təsərrüfat proseslərinin dəyişmə tempi, innovativ yeniliklərin yayılması, onların istehsal sahəsində tətbiqi misli görünməmiş şəkildə sürətlənir. Bu, əslində qloballaşmanın "müsbət yüklü" effektidir və getdikcə daha çox ölkənin innovasiya sahəsindəki nailiyyətlərdən, qabaqcıl texniki standartlardan və idarəetmədə yeni metodlardan yararlanmasına imkan verir. Proqnozlara görə, yaxın və nisbətən uzaq gələcəkdə dünya iqtisadiyyatında artım məhz bu amilin təsiri nəticəsində baş verəcəkdir. Növbəti illərdə dünya üzrə ticarətin nisbətən daha yüksək sürətlə artacağı, qloballaşma ilə birlikdə regional inteqrasiyaların da genişlənəcəyi gözlənilir. Bu baxımdan, Azərbaycanda dünya bazarında rəqabətqabiliyyətli hazır məhsullar istehsal edilməli və qeyri-neft sektorunun inkişafı dəstəklənməlidir.

Beynəlxalq ticarət, rəqabət, əqli mülkiyyət və ətraf mühitlə bağlı yeni standartların müəyyənələcəyi və bu istiqamətdə beynəlxalq təşkilatların rolunun güclənəcəyi ehtimal olunur. Beynəlxalq bazarlarda ixtisaslaşmaya üstünlük verən, istehsal texnologiyasını, innovasiya potensialını inkişaf etdirən və beləliklə, yüksək əlavə dəyər yaradan sahələri təşviq edən ölkələrin qlobal və regional səviyyədə rəqabətə davamlılığının artacağı gözlənilir. Sənayenin innovasiyalar əsasında inkişafı elm və texnologiya potensialının gücləndirilməsi və təhsil imkanlarının genişləndirilməsi nəticəsində mümkün olacaqdır. Ölkəmiz də sözügedən çağırışlardan geri qalmamalı, məhsuldarlığa əsaslanan iqtisadi artıma nail olmalı və müqayisəli üstünlüyü olan yeni istehsal sahələrini formalaşdırmalıdır.

Belə bir şəraitdə Azərbaycanın qarşısında duran əsas məsələ dünya ölkələrinin inkişaf sürəti ilə müqayisədə geriliyə yol verməməkdir. Bu isə ilk növbədə iqtisadiyyatda karbohidrogen ehtiyatlarının ixracından mövcud asılılığı aradan qaldırmaqla orta və uzunmüddətli perspektivdə dünya iqtisadiyyatının xammal əlavəsinə və texnoloji "autsayderə" çevrilmək təhlükəsinin qarşısını almaq kimi mühüm məsələnin daim diqqət mərkəzində saxlanılmasını tələb edir. Neft ixracı amili

son onillikdə iqtisadi artımın əsas aparıcı qüvvəsi olsa da, hazırkı mərhələdə qarşıda duran əsas vəzifə qeyri-neft sektorunun daha sürətli inkişafına nail olmaq, iqtisadiyyatın səmərəliliyini və rəqabət qabiliyyətini artırmaq və onun innovasiya əsaslı irəliləyişini təmin etməkdir. Başqa sözlə, artıq indidən ənənəvi iqtisadiyyatdan “bilik iqtisadiyyatına” keçidin əsası qoyulmalı, bunun üçün həlledici olan insan kapitalının adekvat inkişafı ön plana çəkilməlidir. Bu isə iqtisadi modelin formalaşdırılmasında müvafiq tələblər irəli sürməklə bərabər, təhsil sisteminin də kökündən dəyişdirilməsinə, əlavə təhsil, həyat boyu təhsil kimi komponentlərin əhəmiyyətinin artırılmasına gətirib çıxarır, həmçinin virtual tədrisin, kompüter-şəbəkə biliklərinin rolunun artırılmasını nəzərdə tutur. Eyni zamanda əsas missiyası yaradıcılığın, innovasiyaların stimullaşdırılmasına və bazarın tənzimlənməsinə dəstək olan əqli mülkiyyətin əhəmiyyəti də yüksələcəkdir.

Geniş imkanlarla yanaşı, özü ilə böyük riskləri də gətirən qloballaşma beynəlxalq miqyasda istehsalın, ticarətin, kapital axınının və əmək miqrasiyasının sərbəstləşməsi tendensiyalarını kəskin artırmışdır. Dünya ölkələrində inkişafın qeyri-müəyyən xarakteri daha da güclənmiş, dünyada iqtisadi dinamikanın müəyyənlişməsinə həlledici rola malik güc mərkəzləri sayılan ölkələr sırasına yeniləri - Çin, Hindistan, Braziliya və s. kimi ölkələr qoşulmuşlar. Bu isə öz növbəsində iqtisadi və ticari əlaqələrə təsir edir, resursların yenidən bölüşdürülməsinə, həmçinin beynəlxalq rəqabətin güclənməsinə gətirib çıxarır.

Növbəti dövr dünya iqtisadiyyatının əsas mərkəzləri arasında tarazlığın dəyişməsi və bununla əlaqədar onun strukturca yenidən qurulması, regional iqtisadi birliklərin rolunun güclənməsi ilə səciyyələnəcəkdir. Azərbaycan üçün bu həm xarici iqtisadi inteqrasiya baxımından yeni imkanlar açır, həm də sosial-iqtisadi inkişafın istiqamətlərində ümumdünya kontekstini üstün tutmağı, lokal regional dairə ilə məhdudlaşmamağı, müxtəlif iqtisadi məkanların təsərrüfat əlaqələrində və bazarlarında iştirakdan yararlanmağı zəruri edir. Hazırda birbaşa xarici investisiyaların həm təyinat yeri, həm də mənbəyi kimi inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatların xüsusi çəkisi artmaqdadır. 2008-ci il böhranından sonrakı dövrdə yüksək gəlirli ölkələrin iqtisadi artım tempi inkişaf etməkdə olan ölkələrdən təqribən iki dəfə aşağı olmuşdur. Nəticədə, inkişaf etməkdə olan ölkələr qlobal iqtisadi artımın əsas lokomotivini təşkil edəcəkdir [4].

Qloballaşmanın səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də yeni texnologiyaların, innovasiyaların yayılması kimi müsbət təsirli amillə yanaşı, mənfi yüklü iqtisadi proseslərin də yayılması, bu proseslərin ümumdünya təsərrüfat inteqrasiyasına cəlb olunmuş ölkələri öz cənginə almaq bacarığıdır. Azərbaycan iqtisadiyyatı qlobal böhranı (2008-ci il) kifayət qədər hazırlıqlı qarşılımış, böhran dövründə investisiya risklərinin yüksək olmasına, qonşu ölkələrdəki devalvasiya dalğasının təsirinə baxmayaraq, beynəlxalq investisiya mövqeyindəki xalis profisit və manatın məzənnəsinin sabitliyi qorunmuşdur. Bu, böhrandan öncəki dövrdə ölkədə həyata keçirilmiş rasional makroiqtisadi və monetar siyasət, yaradılmış valyuta ehtiyatları, maliyyə risklərinin qabaqlayıcı rejimdə idarə edilməsi sayəsində mümkün olmuşdur. Lakin 2014-cü ildən başlayaraq neft qiymətlərinin dünya bazarında kəskin enməsi ölkə iqtisadiyyatında müəyyən dalğalanmalara səbəb oldu. Büdcə gəlirlərinin proqnoz səviyyəsində təmin edilməməsi büdcədə kəsir yaratdı. Mərkəzi Bank məcbur olaraq devalvasiyaya getdi. Bütün bunlar dövlət büdcəsinin neft gəlirlərindən asılı olmasının dayanıqlı iqtisadiyyat üçün daima riskli olmasını bir daha sübut etdi. Bununla da neft şoklarına qarşı qoruyucu mexanizmlərin yaradılmasını və gücləndirilməsini gündəmə gəltdi. Burada həmçinin milli iqtisadiyyatın strukturunun şaxələndirilmiş olması və yeni şəraitə çevik uyğunlaşmaq qabiliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [2, səh. 6,9].

Hazırkı mərhələdə bəşəriyyətin üzləşdiyi və hər bir ölkənin ictimai və iqtisadi həyatına güclü təsir göstərən məsələlərdən biri də bütövlükdə dünya miqyasında illər boyu sürətlənən sənayeləşmə nəticəsində ekoloji tarazlığın pozulmasıdır. Yerli və regional kontekstdə Azərbaycan üçün ekoloji problemlər, əsasən, Abşeron yarımadasında və Xəzər dənizində ekoloji nəticələr nəzərə alınmadan qeyri-təkmil üsullarla onilliklər ərzində aparılmış neft hasilatı ilə bağlıdır. O cümlədən Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində işğal olunmuş torpaqlarda yeraltı və yerüstü sərvətlərin talan olunması, bitki və heyvanlar aləminə amansız divan tutulması ekoloji fəlakətə gətirib çıxarmışdır.

Qeyd olunanlarla yanaşı, Azərbaycan neft gəlirlərindən istifadə sahəsində apardığı siyasəti son illərdə inamla davam etdirərək neft sahəsində gəlirlərin idarə olunması, onlardan səmərəli istifadə, habelə şəffaflığın gözlənilməsi məsələlərinə daim ciddiliklə yanaşmışdır. Şübhəsiz, şəffaflıq təşəbbüsü hesabatlılığın və düzgün idarəetmənin, iqtisadi və siyasi müstəqilliyin təmin olunmasında yardımçı amildir. Bu da, öz növbəsində, neft, mədən sektorları ilə bağlı mümkün münaqişələrin qarşısının alınmasını təmin edir. Şəffaf olmayan idarəetmənin yarada biləcəyi siyasi qeyri-sabitlik sərmayə yatırımlarına təhlükədir. Neft sənayesində yatırılan sərmayələr uzunmüddətli sabitlikdən asılı olduğu üçün onların gətirəcəyi qazanc baxımından qeyri-sabitliyin aradan qaldırılması mühüm amil hesab edilməlidir. Bu baxımdan, şəffaflıq təşəbbüsünün tətbiqi ictimaiyyət qarşısında yüksək şəffaflıq standartlarının təmin olunmasının nümayişi baxımından Azərbaycan hökuməti üçün vacib addımdır. Azərbaycan ötən 25 il ərzində yuxarıda qeyd olunanlara kifayət dərəcədə nail olmuşdur. Ölkədə siyasi, iqtisadi sabitlik təmin edilmişdir.

Məlumdur ki, Azərbaycanda neft gəlirlərinin idarə edilməsində əsas fiqur Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondudur. Fond fəaliyyətində bugünkü və gələcək nəsillərin mənafələrini əsas tutmalıdır. Ötən müddətdə fonda daxil olan vəsaitlər ilbəl artmış, habelə bu vəsaitlərin müəyyən qisminin büdcə xərcləri çərçivəsində ünvanlı istifadəsi təmin edilmişdir. Dövlət Neft Fonduna toplanan vəsaitin şəffaflığının qorunması məqsədilə onun büdcə xərcləri çərçivəsində ünvanlı istifadəsinin təmin olunması, habelə dövlət qurumları üçün ayrılmış maliyyə vəsaitindən təyinatı üzrə səmərəli istifadə edilməsi, dövlət satınalmalarına nəzarətin gücləndirilməsi məsələləri, həm fondun, həm də dövlət büdcəsinin qarşısında duran mühüm vəzifələrdir.

Göstərilənlərə əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, artıq neft gəlirləri elə bir həcmdə iqtisadiyyata daxil olmağa başlayıb ki, onu idarə etməyin çətinlikləri tədricən üzə çıxır:

- Neft gəlirlərinin böyük hissəsinin indi xərclənməsi (əsasən də istehlak məqsədilə) Azərbaycan iqtisadiyyatını indi və gələcəkdə neftin qiymətindən kəskin asılı vəziyyətdə qoyar;
- Neft gəlirlərinin böyük hissəsinin indi xərclənməsi iqtisadi islahatların aparılmasının vacibliyindən diqqəti yayındırır, fiskal, vergi və mübadilə məzənnəsi siyasəti sahələrində arxayınlığa gətirib çıxarar ki, bu da Azərbaycanın qlobal miqyasda rəqabət apara bilən iqtisadiyyat qurması niyyətini puç edər;
- Neft gəlirlərinin əksər hissəsinin indi xərclənməsi, nəsillərarası ədalət baxımından düzgün olmazdı – gələcək nəsillərə ancaq korlanmış ətraf mühit və lazımsız, paslanmış infrastruktur qalar (neft sənayemizin indiki müstəqillik dövrümüzə qədər ki vəziyyəti buna misaldır);
- Harrod-Balassa-Samuelsən effektinin mənfi təsiri (ümumi qiymət səviyyəsinin və istehsal amilləri qiymətlərinin sürətlə artması səbəbindən) orta və uzun müddətdə qeyri-neft istehsal sahələrinə ciddi ziyan vura bilər.

Yuxarıda sadalananları nəzərə alaraq təklif edirik ki, neft gəlirlərini, əsasən, ölkənin insan kapitalının artırılması, yığım, bir qismini isə ölkənin iqtisadi gücünü artırmağa xidmət edən iri infrastruktur layihələr üçün sərf edilməsi məqsədə uyğun olardı. Xərc-yığım bölgüsü elə bir prinsipə əsasən aparılmalıdır ki, Azərbaycanın neft gəlirləri həm indiki, həm də gələcək nəsillərin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə və rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın qurulmasına sərf edilsin. Ancaq bu o demək deyil ki, neft gəlirləri yalnız yığma istiqamətlənməlidir. Ölkədə yeni, müasir yolların salınması, zavod və fabriklərin tikintisi, müasir tələblərə cavab verən təhsil komplekslərinin, elm ocaqlarının yaradılması, regionların inkişafı neft gəlirlərinin səmərəli istifadəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Gələcək nəsillər də bu iqtisadi-sosial tendensiyadan öz payını götürəcəkdir.

Neft gəlirlərinin yığım üçün olan hissəsini isə yüksək gəlir gətirmək məqsədilə yerli və xarici fond idarəçilərinə həvalə etmək olar. Bu yolla həmçinin Azərbaycanı gələcəkdə güclü regional maliyyə xidmətləri mərkəzinə çevirmək mümkündür.

Neft gəlirlərini necə və hara xərcləməli?

Neft pullarının hara və necə xərclənməsi məsələsi ən mürəkkəb məsələlərdən biridir və bu məsələdə edilə biləcək səhvlər, Azərbaycanın iqtisadi inkişafını ləngidər, davamlı iqtisadi inkişafın

qarşısını alar. Səhvə yol verməmək və xərclənən neft pullarının səmərəli istifadəsi üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab olunur:

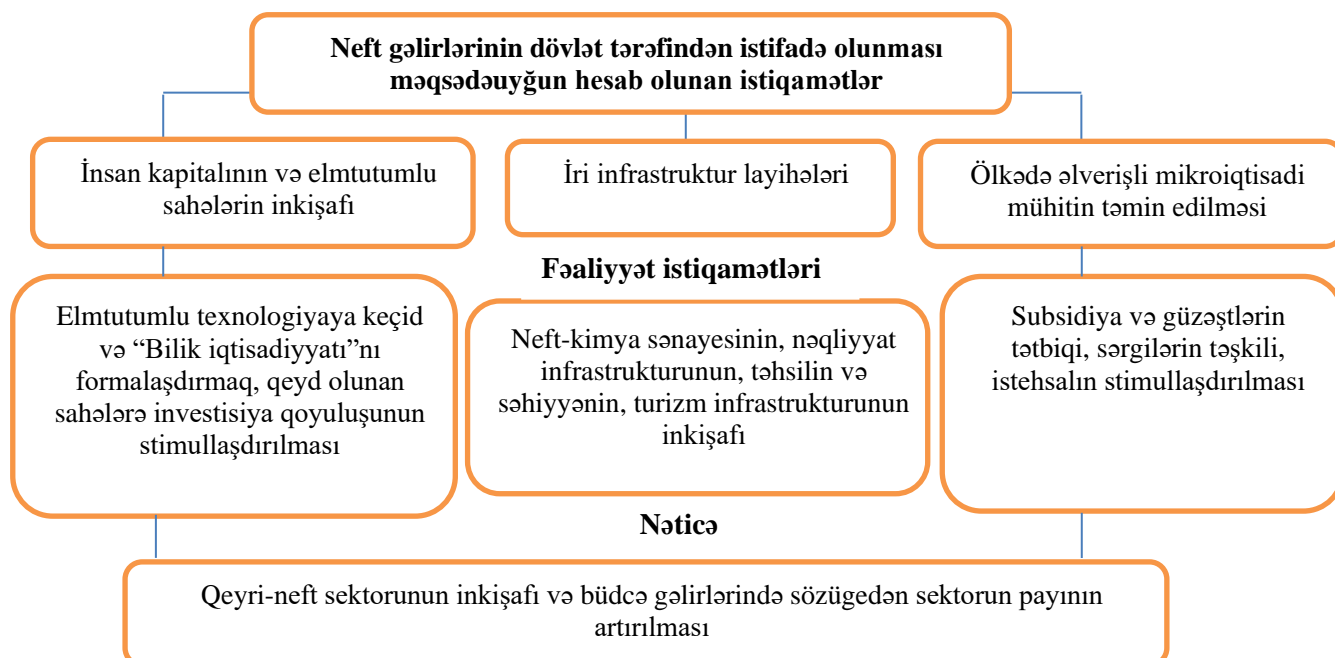
- Qabaqcıl dünya təcrübəsindən bəhrələnmək neft gəlirlərindən səmərəli istifadə edilməsi;
- Əldə olunan valyuta və digər vəsaitin yığılmasının, səmərəli istifadə olunmasının təmin edilməsi;
- Zəruri hallarda Fondun vəsaitinin ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisi naminə ən mühüm ümummill problemlərin həllinə və strateji əhəmiyyətli infrastruktur obyektlərin inşa və rekonstruksiya edilməsində istifadə olunması;
- Ölkə Prezidenti tərəfindən təsdiq olunan Fondun vəsaitinin istifadə proqramlarında sosial və iqtisadi inkişafın prioritet istiqamətlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi və istifadə olunacaq resurslar məhdud olduğu üçün hər iki sahədəki prioritetlərin uzlaşdırılması;
- Uzunmüddətli iqtisadi yol xəritələri və hədəflərin hazırlanmasında neft gəlirlərinin və xərclərinin nəzərə alınması.

Bununla yanaşı, qeyd olunmalıdır ki, son dövrlərdə ölkəmizdə yuxarıda qeyd olunan tədbirlərlə əlaqədar kifayət qədər işlər görülmüşdür. Bunun nəticəsi olaraq 2018-ci il oktyabrın 31-də Dünya Bankı tərəfindən yayılan “Doing Business 2019” hesabatında Azərbaycan dünyanın 10 ən islahatçı dövləti siyahısına daxil edilərək dünyanın ən çox islahat aparan ölkəsi elan olunmuşdur. Yeni hesabatda Azərbaycanın mövqeyi 2017-ci illə müqayisədə 32 pillə irəliləyərək 190 ölkə arasında 25-ci yerdə qərarlaşıb, dünyanın bir çox ölkələrini geridə qoymaqla Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələri arasında lider mövqeyə yüksəlib [6, səh. 5, 11, 13]. Amma dövlət qeyd olunduğu kimi, iqtisadi mühiti, infrastrukturunu inkişaf etdirməli, neft pullarından istifadə edərək biznes layihələrində birbaşa iştiraka yol verilməməlidir.

Neft gəlirləri *dövlət tərəfindən*, əsasən, üç məqsəd üçün xərclənsə, müsbət nəticələr əldə oluna bilər:

1. *İnsan kapitalının inkişafına;*
2. *İri infrastruktur layihələrinə;*
3. *Ölkədə münbit mikro və makroiqtisadi mühitin təmin edilməsinə.*

Qeyd olunanları aşağıdakı sxemdə ətraflı izah edək:

Fikrimizcə, neft pullarının inkişaf üçün xərclənməsi, ölkəmizin coğrafi şəraiti (regionda yeri, təbii ehtiyatları və iqlim şəraiti), iqtisadi inkişaf səviyyəsi, sosial sahədəki vəziyyət, iqtisadi, siyasi və sosial institutların hazırkı inkişaf səviyyəsini nəzərə alaraq, aşağıdakı istiqamətlərdə istifadə edilməsi daha məqsədəuyğun olardı:

Təhsil sahəsi üzrə: Azərbaycanın gələcək əsas iqtisadi inkişaf istiqamətlərinə uyğun olan sahələrdə yüksəkixtisaslı mütəxəssislərin dünyanın qabaqcıl təhsil müəssisələrində hazırlanmasına və ölkəmizdə təhsil müəssisələrinin müsair tələblərə cavab verən mühəndis-texniki mütəxəssisləri hazırlaması məqsəduyğundur. Eyni zamanda müxtəlif sənaye sahələri üçün yüksəkixtisaslı işçilər yetişdirən ixtisaslaşdırılmış peşə təhsili ocaqlarının yaradılması, təhsil müəssisələrinin təmiri və maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, həmçinin təhsil kreditləri sisteminin yaradılması zəruri hesab olunur.

Kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə: Maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsi, mikromaliyyəlaşmənin geniş tətbiqinə, kəndli sahibkarların ixraca daha yaxından qoşulması və məhsulların satışını stimullaşdırmaq üçün sərğilərin, təhsil və biznes xidmətlərinin təşkili dünyadakı qabaqcıl aqrotəcrübənin Azərbaycana gətirilməsi işinin səmərəli təşkili, qida və yüngül sənaye sahələrinin inkişafı üçün lazımi şəraitin yaradılması, kənd təsərrüfatında suvarma və meliorasiya təminatının gücləndirilməsi təklif olunur.

Nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı üzrə: Azərbaycanı regional mərkəzə çevirə biləcək infrastrukturun gecikmədən yaradılmasının, regional neft-qaz tranzitində Azərbaycanın rolunu gücləndirən infrastruktur layihələrinin biznes xidmətləri sektorunun yaradılıb inkişaf etdirilməsinin dəstəklənməsi məqsədmüvafiqdir.

Neft-kimya sənayesinin inkişafı üzrə: Azərbaycanın neft-kimya sənayesinin texnoloji baxımdan müasirləşdirilməsinin, yüksəkixtisaslı idarəetmə və texniki rəhbər kadrların hazırlanmasının, neft-kimya sənayesinin elmi-texniki bazasının müasirləşdirilməsinin, plastik əmtələrin müasir texnologiyaya əsasən istehsalı üçün lazımi şəraitin yaradılmasının, Azərbaycanın neft maşınqayırması sənayesinin müasirləşdirilməsinə və ixrac qabiliyyətinin artırılması məqsədi ilə tədbirlərin görülməsi.

Səhiyyə sahəsinin inkişafı məqsədi ilə: Xəstəliklə mübarizəyə yönələn səhiyyə sistemindən, xəstəliklərin qarşısını almağa yönələn səhiyyə sisteminə keçilməsinin, səhiyyə sahəsində idarəetmə mütəxəssislərinin yetişdirilməsinin, ölkədə səhiyyə infrastrukturunun müasirləşdirilməsinin, tibbi sığorta sisteminin mütərəqqi əsaslarla qurulması ilə bağlı tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi təxirəsalınmaz tədbirlərdəndir.

Turizm sahəsi üzrə: Turizm müasir dövrdə qeyri-neft sektorunun əsas gəlirli sahələrindən hesab olunur. Bununla əlaqədar olaraq ölkədə turizmin inkişafı üçün vacib olan infrastrukturun müasirləşdirilməsi və ya yaradılmasının, o cümlədən aviasiya nəqliyyatı infrastrukturunu, dəmiryolu nəqliyyatı infrastrukturunun, avtomobil nəqliyyatı infrastrukturunun, poçt və rabitə infrastrukturunun, Azərbaycanın diplomatik nümayəndəlikləri, dövlət təşkilatları və şirkətləri vasitəsilə Azərbaycanın turizm imkanlarının xarici ölkələrdə geniş təşviqinin dəstəklənməsi müsbət nəticələr verəcəkdir.

Bütün sadalanan sahələrlə yanaşı, məhkəmə-hüquq sistemində islahatların aparılması, elektron məhkəmə sisteminə keçid, ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən daxili və xarici investisiyaların qorunmasında və bütövlükdə iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafında ciddi amil kimi öz müsbət təsirini göstərəcəkdir.

Yuxarıda sadaladığımız ancaq ümumi sahələrdir və bu sahələrin prioritetləşdirilməsi və inkişafı üçün konkret dövlət proqramlarının hazırlanmasına ehtiyac var.

Neft pullarının xərclənməsinə nəzarət ilə büdcə vəsaitinin xərclənməsinə nəzarət arasında fərq qoymaq düzgün deyil: belə ki, bu vəsaitlərin hər ikisi ictimai vəsaitlərdir və onlara nəzarət mexanizmləri də eyni olmalıdır. Bununla yanaşı, Dövlət Neft Fondunun fəaliyyəti ilə bağlı qeyd olunmalıdır ki, hər il Fondun vəsaitinin istifadə edilməsinin təsdiq olunmuş istiqamətləri haqqında məlumat və eləcə də onun faktiki istifadəsi barədə illik hesabat mətbuatda dərc edilir. Fondun fəaliyyətinə ümumi nəzarət təmin etmək məqsədi ilə müvafiq dövlət orqanlarının və ictimai təşkilatların nümayəndələrindən, habelə digər şəxslərdən ibarət Müşahidə Şurası formalaşdırılır. Bununla əlaqədar olaraq Fondun icraçı direktoru tərəfindən Fondun illik fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirən auditor rəyini mətbuatda dərc etdirir və Fondun fəaliyyəti ilə bağlı analitik arayışlar hazırlayır, onları Azərbaycan Respublikası Prezidentinə və Müşahidə Şurasına təqdim edir.

Biz inanırıq ki, neft pulları Azərbaycanın uzunmüddətli iqtisadi tərəqqisində və qüdrətli ölkəyə çevrilməsində effektiv bir vasitə rolunu oynayacaq. Azərbaycanın uzunmüddətli iqtisadi inkişafının elmi-texniki bazasının yaradılması, indiki və gələcək nəsillərin həyat səviyyəsinin daimi olaraq yüksəldilməsi, ölkədə siyasi demokratiyanın dönməz şəkildə bərqərar edilməsi və Azərbaycanın regionda və dünyada nümunə götürüləcək bir ölkəyə çevrilməsi üçün, neft gəlirləri böyük imkanlar açır. Bir məsələni heç zaman yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, ölkələrin qloballaşan dünyada rəqabətqabliyyətli və müstəqil qalmaları üçün əsas amil insan amili olaraq qalacaq və inanırıq ki, ölkəmizin neft gəlirləri məhz rəqabətqabliyyətli Azərbaycan qurulması məqsədi üçün istifadə ediləcək [3].

Nəticə

Yuxarıda aparılan tədqiqatın və araşdırmaların nəticəsi olaraq aşağıdakılar təklif olunur.

- Neft kapitalının insan kapitalına çevrilməsinin diqqət mərkəzində saxlanması, Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə yeni “Dövlət proqramı”nın qəbul edilməsi və onun Dövlət Neft Fondu tərəfindən maliyyələşdirilməsi;
- İqtisadiyyatın neftdən asılılığını minimuma endirmək, rəqabətqabliyyətli milli iqtisadiyyata çevirmək, biznes və investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması istiqamətində tədbirləri davam etdirmək dövlətin əsas strateji hədəflərindən biri olması;
- Son illərdə Dövlət Neft Fondunun gəlirlərinin tərkibində valyuta aktivlərinin yerləşdirilməsindən və idarə olunmasından əldə edilən gəlirlərin artım dinamikasını nəzərə alaraq, bu istiqamətdə fəaliyyətin genişləndirilməsi;
- Dövlət Neft Fondunun gəlirlərindən səmərəli istifadə olunmaqla nəsillərarası ədalətli bölgünün təmin edilməsi;
- Hökumətin gələcəkdə ehtimal olunan “böhranlı vəziyyət” üçün ehtiyatları artırması, qeyri-neft büdcə kəsrinin minimuma endirməsi (turizm, kənd təsərrüfatı, innovasiya və rəqəmsal texnologiyaları inkişaf etdirməklə), uzunmüddətli perspektiv üçün büdcənin dayanıqlılığının əsas hədəf olaraq seçməsi;
- Investisiya layihələrinin seçimində sərt mexanizmlərin tətbiq olunması, bu layihələrin məqsədyönlülüüyü və verimliliyinin (faydalılığı) ən başlıca prinsiplər kimi qəbul edilməsi;
- Uzunmüddətli dayanıqlı iqtisadi inkişafı təmin etmək, “bilik iqtisadiyyatı”nı formalaşdırmaq, elmtutumlu texnologiya, rəqabətqabliyyətli məhsullar (işlər, xidmətlər) yaradılmasını sürətləndirmək məqsədi ilə innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi;
- Elmi infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, elmin maddi-texniki bazasının müasirləşdirilməsi.

Orxan Sadıqov

Neft gəlirlərinin idarə olunmasında müasir çağırışlar

Xülasə

Bu məqalədə neft gəlirlərindən səmərəli istifadə, dövlət büdcəsinin neftdən asılılığının azaldılması, insan kapitalının inkişafının zəruriliyi və s. məsələlər əhatə olunmuşdur.

Eyni zamanda neft gəlirlərini iqtisadiyyata səmərəli və əsaslı şəkildə “inyeksiya” etməklə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi və nəticədə, dayanıqlı iqtisadi inkişafa nail olunacağı əsaslandırılmışdır.

Ümumilikdə neft gəlirlərinin dövlət tərəfindən xərclənməsi məqsədəuyğun hesab olunan istiqamətlər və həmin tədbirlərin cari və gələcək dövrlərdə verəcəyi müsbət nəticələr təhlil olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi-neft gəlirlərinin idarə olunmasının müasir xüsusiyyətləri və səmərəli istifadə olunmasının yolları müəyyən edilmiş və tədqiqat nəticəsində təkliflər hazırlanmışdır.

Орхан Садыгов
Современные вызовы в управлении нефтяными доходами
Резюме

В статье рассматриваются вопросы рационального использования нефтяных доходов, снижения зависимости государственного бюджета от нефтяных доходов, необходимости развития человеческого капитала и другие вопросы.

В то же время обоснованно доказано, что путем рациональных и разумно «инъекций» нефтяных доходов в экономику в итоге можно достигнуть развития ненефтяного сектора и, в итоге устойчивого экономического развития.

В целом анализируются признанные целесообразными направления расходования нефтяных доходов и положительные итоги, которые дадут результат в будущем.

Научная новизна исследования - современные особенности управления нефтяными доходами и определение путей их рационального использования, в результате исследования были подготовлены предложения.

Orkhan Sadıgov
Modern challenges in oil revenue management
Summary

This article covers the issues of efficient use of oil revenues, reducing the state budget's dependence on oil, the need for human capital development and issues.

At the same time, it is justified by the evidence that non-oil sector development and ultimately sustainable economic development can be achieved by injecting oil revenues into the economy efficiently and reasonably.

In general, trends of oil revenues which are considered expedient by the state and the positive effects of these measures in the current and future periods are analyzed.

Scientific novelty of the research-modern features of oil revenues management and ways of its effective use were identified and in the result of research proposals were made.

Ədəbiyyat

1. İlkin Aslanov. "Azərbaycanda fiskal siyasət və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri". İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Gəncə-2016.
2. "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 2012-ci il 29 dekabr.
3. Azərbaycanın Amerika Məzunları Cəmiyyətinin İqtisadi Təkliflər Paketi. <http://www.azrefs.org/category/Referat/>.
4. "Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi" haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 2016-cı il 6 dekabr.
5. "Ending dependency: How is oil revenues effectively used in Azerbaijan?" Center for economic and social development. Edited by Vugar Bayramov.
6. Doing Business 2019, Training for Reform, A World Bank Group Flagship Report
7. www.prezident.az
8. www.economy.gov.az
9. www.worldbank.org
10. www.cesd.az

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 26.09.2019

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 01.10.2019

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 07.10.2019

ALİ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏNİN YENİ MODELLƏRİ: DÜNYA TƏCRÜBƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN

Elxan Əmirəliyev

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi Aparatının

Sosial müdafiə, sosial təminat və səhiyyə sahələrinin maliyyəsi şöbəsinin

Əhalinin sosial müdafiəsi və sosial təminatı sahələrinin maliyyəsi sektorunun məsləhətçisi

AZ 1022, Bakı şəhəri, Səməd Vurğun küçəsi, 83

e-poçt: elxan.amiraliyev@mail.ru

Açar sözlər: ali təhsil sistemi, universitet, təhsilin maliyyələşdirilməsi, qrant, elmi layihələrin maliyyələşdirilməsi.

Ключевые слова: система высшего образования, университет, финансирование образования, грант, финансирование научных проектов.

Keywords: higher education system, university, funding of education, grant, funding of scientific projects.

Giriş

Azərbaycanda elmin inkişafı dövlət siyasətinin mühüm prioritet sahələrindən biri olduğundan ölkədə biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək məqsədilə fundamental elmlər üzrə tədqiqatları genişləndirmək və direktiv sənədlərdə araşdırmaların müasir tələblər səviyyəsinə çatdırılması bir vəzifə kimi təsbit edilmişdir. Bunu nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” təsdiq edilmiş və bununla Azərbaycanda iqtisadi və sosial baxımdan daha səmərəli ali təhsil sisteminin formalaşdırılması prosesinə start verilmişdir [1, səh. 85-87].

Qeyd edilənlərə müvafiq olaraq, ali təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, onun qlobal təhsil məkanına inteqrasiyası, ali təhsilli kadrlara tələbatın ödənilməsi, habelə ali təhsilin informasiya cəmiyyətinin və biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın tələblərinə uyğunlaşdırılması istiqamətində islahatlar sürətləndirilmişdir.

Azərbaycan universitetləri məhz bu kontekstdə dünya təhsil xidmətləri bazarında rəqabətqabiliyyətli brend universitet yaratmaqla yüksəkixtisaslı iqtisadçı və menecerlərin hazırlanması, fundamental və tətbiqi elmi tədqiqatların aparılması, “biliklər iqtisadiyyatı”nın inkişafına və ölkəmizin sosial-iqtisadi tərəqqisinə töhfələr verməyi hədəfləmişdir.

Göstərilən məqsədə çatmağın əsas şərtlərindən biri dünya təcrübəsində olduğu kimi, tədris ilə ali məktəb elminin sıx əlaqəsinin təmin olunması, elmi tədqiqatların daha yüksək səviyyədə aparılması və praktiki məsələlərin həllinə yönəldilməsidir.

Qloballaşmanın geniş vüsət aldığı müasir dövrdə hər bir ölkənin iqtisadiyyatının dinamik inkişafı, onun uğurlu gələcəyi, inkişaf etmiş ölkələr sırasına daxil olması həmin ölkədə təhsil səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Köklü dəyişikliklərin baş verdiyi hazırkı dövrdə ali təhsilin ictimaiyyətin sosial-iqtisadi tərəqqisində, rəqabətədavamlı insan kapitalının formalaşmasında, dayanıqlı inkişafa zəmin yaradan bilik iqtisadiyyatının qurulmasında müstəsna rolu vardır.

Bütün qeyd edilən amillər ölkəmizdə ali təhsil sahəsində islahatların istiqamətlərinin dünyada ali təhsilin inkişaf tendensiyalarına uyğun müəyyənləşdirilməsi zərurətini qarşıya qoyur. Müasir dünyada bilikdən “kənardadır”, yəni elm, təhsil və innovasiyalar olmadan sosial-iqtisadi tərəqqi qeyri-mümkündür. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında elmi potensialın və innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsinə xüsusi yer ayrılmışdır. Konsepsiyada qeyd edilir ki, “Elmi potensialın və innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi uzunmüddətli davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmək, “bilik iqtisadiyyatı”nı formalaşdırmaq, elmtutumlu texnologiya, məhsul (işlər,

xidmətlər) yaradılmasını sürətləndirmək məqsədilə innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi əsas istiqamətlərdən birini təşkil edəcəkdir” [2].

“Elm haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun “Ali təhsil müəssisəsi” maddəsində (maddə 12) qeyd edilir ki, ali təhsil müəssisəsi tədris prosesi ilə elmi fəaliyyətin vəhdətini təmin edən elmi fəaliyyət subyekti olmaqla elmin müxtəlif sahələri və istiqamətləri üzrə fundamental, nəzəri-metodoloji və tətbiqi tədqiqatlar aparır, yüksəkixtisaslı elmi və elmi-pedaqoji kadrların hazırlanmasını həyata keçirir.

Dövlətimiz hər ilin dövlət büdcəsi xərclərində sosialyönümlü xərclərin strukturunda elmin maliyyələşdirilməsinə xüsusi önəm verir ki, bu da elm sahələrinin, o cümlədən elmi-tədqiqat işlərinin səmərəliliyinin artırılmasına və onların nəticələrinin təcrübədə tətbiqinə, müsabiqə əsasında elmi layihələrin maliyyələşdirilməsinə, elmi-tədqiqat institutlarının müasir laboratoriya avadanlıqları ilə təchiz edilməsinə əlverişli şərait yaratmaqla ölkəmizdə elmi potensialın inkişafına təkan verir [3].

Ali təhsil müəssisələri: “Elm, təhsil və innovasiya” üçbucaqlı modelinə keçid

Klassik (orta əsrlər) universitetlərdə yeni bilik istehsal olunmur, elmi-tədqiqat işləri aparılmırdı. Əsas fəaliyyət keçmişin biliklərini qorumaq və ya kilsə doktrinlərini öyrətmək idi. Beləliklə, şərh etdilər, müzakirə etdilər, amma heç bir şey kəşf etmədilər.

Vilhelm Humboldt (Berlin Universitetinin təsisçisi) tipli universitetlərdə (aydınlanma universitetləri) - təhsilalanların düşüncələrində elmi-nəzəri fikirlərin canlanması və elmin əsas qanunlarının diqqətə alınması mövzusunda onları cəsarətləndirmək üçün bu biliklərin necə kəşf edildiyini örnəklərlə açıqlamaqdır. Humboldt tipli universitetlər milli dildə tədris və elmi-tədqiqatlar həyata keçirərək milli təşkilatlara çevrildilər. Zamanla bu universitetlər milli qürur mənbəyinə çevrilməyə başladılar.

Avropada elmin ana mərkəzi universitetlər hesab edilir. Universitetlərə professor-müəllim heyətinin işə qəbulunda birinci və əsas göstərici kimi elmi fəaliyyət qəbul edilir. Müəllimlik fəaliyyəti arzu olunandır, lakin məcburi deyil. İlk növbədə, elmi çalışmaların nəticələri diqqətə alınır. Elm adamı universitetə qrant gətirir, məqalələr çap etdirir, beynəlxalq və yerli mükafatlar qazandırır, öz fəaliyyəti ilə yeni-yeni tələbələr qazandırır və nəticədə, universitetlərin reytinginə təsir göstərir.

Qabaqcıl Avropa universitetlərində elmi tədqiqat aparmayan müəllim elmi ictimaiyyətin üzvü olaraq qəbul edilmir. Nəşr, məqalə yoxdursa, deməli, tədqiqat yoxdur. Elmi tədqiqat fəaliyyəti olmayan universitet akademik məsləkdən kənarlaşdırılır.

Çin hökuməti ilk dəfə 1997-ci ildə milli universitetlərin dünyanın məşhur universitetlərindən elmi-tədqiqat sahəsində geri qalmalarının səbəb və nəticələrinin təhlil edilməsinə və qiymətləndirilməsinə başladı. Dünya üzrə universitetlərin reyting sistemi Şanxay Universitetinin Ali Təhsil İnstitutu tərəfindən tətbiq edilməyə başladı.

2003-cü ildə İspaniyada universitetlərin reytingini müəyyənləşdirmək üçün “Wedometrics” modelinin tətbiqinə başlandı. Universitet saytında onun elmi fəaliyyəti (kitablar, məqalələr və s.) də əks olunur, biliyə əsaslanan məlumatlar yerləşdirilir və onların istifadə olunma səviyyəsi ölçülür.

2007-ci ildə Tayvanda Ali Təhsil Şurası elmi fəaliyyətin qiymətləndirilməsi üzrə reyting sistemi tətbiq etməyə başladı. Reyting sistemində prioritet olaraq elmi əsərlər və elmi əsərlərə edilən istinadlar əsas götürülür.

Sovet dönməndə təhsil sisteminin qarşısında duran əsas məqsəd dövlət strukturlarının və əmək bazarının tələb olunan kadr ehtiyacının ödənilməsindən ibarət idi. Sovetlərdən fərqli olaraq, qərb universitetlərində yuxarıda sadalanan məqsədlərlə bərabər, prioritet olaraq, universitetlərin elmi fəaliyyəti ön plana qoyulurdu.

Müasir dövrdə istənilən ölkənin iqtisadi inkişafı, onun vətəndaşlarının firavan yaşayışı, ilk növbədə, elm və təhsilin inkişafı ilə bağlıdır. Bu nöqteyi-nəzərdən həm təhsil sistemində fəaliyyət göstərən alimlərimiz, həm də təhsilalanlar və təhsilverənlər qarşısında birmənalı şəkildə yeni çağırışlar durur.

Ali təhsil müəssisələrinin qarşısında duran vəzifələrdən biri innovativ layihələrin həyata keçirilməsi üçün əlverişli şəraitin və mühitin yaradılmasıdır. Bizneslə elmi ixtiraların görüş nöqtəsi üçün ən münbit və müvafiq yer məhz universitet olmalıdır.

Ali təhsil sistemində maliyyələşdirilmə modeli

Xarici elmi ədəbiyyatlarda ali təhsilin maliyyələşdirilməsinin dörd modeli qeyd olunur və dünya təcrübəsində aşağıdakı dörd model təşəkkül tapmışdır:

1) dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirmə (dövlət sifariş əsasında həyata keçirilir. Ali təhsil sistemində dövlət hesabına maliyyələşmə bölgü mexanizmi aşağıdakı qaydada aparılır: nəticə; formula əsaslanan maliyyələşdirmə; danışıqlara əsaslanan maliyyələşdirmə; layihə maliyyələşdirmə mexanizmi; məşhur layihələrin maliyyələşdirilməsi (funding of excellence); digər birbaşa və məqsədli maliyyələşdirmə);

2) təhsil haqqı hesabına maliyyələşdirmə;

3) özəl maliyyələşdirmə (qrant, müxtəlif fondların, özəl investorların, “steykholder”lərin və s. vəsaitləri hesabına);

4) universitetlərlə real sektor arasında əməkdaşlıq (bu, nisbətən yeni modeldir) [4].

Qeyd edilməlidir ki, ölkədən ölkəyə bu qruplar arasında maliyyələşdirmənin nisbətləri fərqlənir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə ali təhsilin maliyyələşdirilmə sistemi, ilk növbədə, dövlət maliyyələşdirməsinin həcmi ilə fərqlənir. Belə ki, əksər Avropa ölkələrində universitetlərin maliyyələşdirilməsinin strukturunda dövlət maliyyələşdirməsi üstünlük təşkil edirsə, ABŞ, İngiltərə, Cənubi Koreya və Yaponiyada özəl maliyyələşdirmə üstünlük təşkil edir [7].

Dünya Bankı tərəfindən verilmiş, 2014-cü il üzrə dünya inkişafı göstəricilərinə görə, təhsilə ayrılan xərclərin ÜDM-də xüsusi çəkisi Avropa ölkələrində, o cümlədən Danimarkada 8,7%, Norveçdə və İsveçdə 7,3%, Belçikada 6,8%, Almaniyada 4,6%, Avstriyada 5,5%, Fransada isə 5,9% olub [8].

2008-ci il qlobal maliyyə böhranından sonra ali təhsilin maliyyələşdirilmə sistemində özəl maliyyələşdirilmənin payı artmaqdadır. Bununla yanaşı, inkişaf etmiş ölkələr qrant və digər bu kimi başqa dövlət maliyyə dəstəyi sistemini işləyib hazırlamışlar ki, bu da ali təhsil sistemini daha cazibəli edir.

Dünya trendləri (iqtisadiyyatın qloballaşması, inkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin qocalması, iqlim dəyişiklikliyi, texnologiyaların inkişafı, miqrasiya prosesləri və s.) inkişaf etmiş ölkələrin hökumətlərinin ali təhsilin maliyyə təminatına və milli universitetlərə gənclərin cəlb edilməsinə yanaşmasını dəyişir.

Bəzi ölkələrdə (İsveç, Danimarka) dövlət universitetlərə daha yüksək dərəcədə maliyyə dəstəyi göstərir. İslandiyada tələbələrə qrantlar təklif edilməklə onlara geniş şəkildə dəstək göstərilir. Bu yolla hökumət ölkədə təhsili cazibəli etməyə və gəncləri ölkədə saxlamağa, kadr axınına yol verməməyə çalışır. Bəzi ölkələrdə dövlət də öz növbəsində daha çox tələb olunan kadr hazırlığı istiqamətlərini maliyyələşdirməklə bu prosesdə iştirak edir. Məsələn, Avstraliya və Rusiyada universitetlər əmək bazarında ixtisaslı mütəxəssislərə ehtiyac duyulan ixtisaslar üzrə təhsil haqqını azaltmaqla “önləyici” şəkildə fəaliyyət göstərməyə çalışır.

Bir sıra ölkələrdə (məsələn, Almaniya Federativ Respublikası) ali təhsil sistemində həm rezidentlərə, həm də əcnəbi tələbələrə dövlət tərəfindən təqaüdlər təklif olunur. Əcnəbi tələbələrin çəkdiyi xərclər qalma, qidalanma, tibbi sığortanın və bəzi digər tələbatın dəyərinin ödənilməsindən ibarətdir. Lakin İngiltərədə təhsil haqqı yüksək olaraq qalır və bütün bunlara baxmayaraq, həmin universitetlər abituriyent qıtlığı, o cümlədən əcnəbi abituriyent qıtlığını hiss etmirlər. Bu onunla bağlıdır ki, İngiltərədə ənənəvi olaraq universitetlər özəl olmaqla yanaşı, qlobal miqyasda yüksək nüfuza və keyfiyyəti təmin edən ali təhsil sisteminə malikdirlər. Belə halda universitetin xeyrinə brend forması işləyir.

Avropada Qrant maliyyələşdirmə sistemi - yalnız konkret məqsəd üçün verilir, yəni qrant maliyyə vəsaiti şəklinə təmənnasız verilir və onun əvəzi hər hansı bir şəkildə geri istənilmir.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, müasir çağırışlar maliyyələşdirmənin yeni formatlarını (məsələn, korporativ) axtarıb tapmağa təhrik edir.

Azərbaycan ali təhsil sistemində maliyyələşmə

2010-2011-ci tədris ilindən başlayaraq, Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən ali təhsil müəssisələrində dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirmə dövlət sifarişi əsasında adambaşına maliyyələşdirmə prinsipi əsasında həyata keçirilir. Bundan əlavə, dövlət sifarişinin formalaşdırılmasında ölkənin milli, mədəni, humanitar və tarixi dəyərləri, mövcud əmək bazarının xüsusiyyətləri və dövlətin perspektiv inkişaf amilləri nəzərə alınır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, təhsildə adambaşına maliyyələşdirmə mexanizmi dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində tətbiq olunan ən mütərəqqi metodlardandır¹. Hazırda müvafiq kadr hazırlığı üzrə dövlət sifarişini yerinə yetirən təhsil müəssisələrinə maliyyə vəsaitləri tələbələrin sayından asılı olaraq verilir.

Azərbaycan ali təhsil müəssisələrinə qəbul üzrə aparılan müsabiqədə dövlət sifarişi ilə təhsil almaq hüququnu qazanan abituriyentlər mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, təhsil alacaqları ali təhsil müəssisəsinin seçimində sərbəstdirlər. Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, qanunvericiliyə uyğun fəaliyyət göstərən bütün ali təhsil müəssisələri dövlət sifarişinin yerinə yetirilməsində sərbəst iştirak edə bilər.

Ölkədə fəaliyyət göstərən 52 ali təhsil müəssisəsindən 40-ı dövlətin, 12-si isə özəl sektorun payına düşür. Dövlətə məxsus ali təhsil müəssisələrində 161,3 min tələbə, özəl təhsil müəssisələrində isə 15,4 min tələbə təhsil alır. Beləliklə, ölkədə ali təhsil müəssisələrində ümumi təhsil alanların 91,3%-i dövlətin, 8,7%-i isə özəl sektorun payına düşür [6].

Hazırda Azərbaycanda ali təhsil sistemində elmin maliyyələşməsi, əsasən, dövlət vəsaiti, biznes investisiyaları, ali təhsilin vəsaitləri və qrantlar (fondların vəsaiti) hesabına formalaşır. Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrinə ayrılan dövlət vəsaitləri xüsusi çəkisinə görə əlahiddə üstünlüyə malikdir.

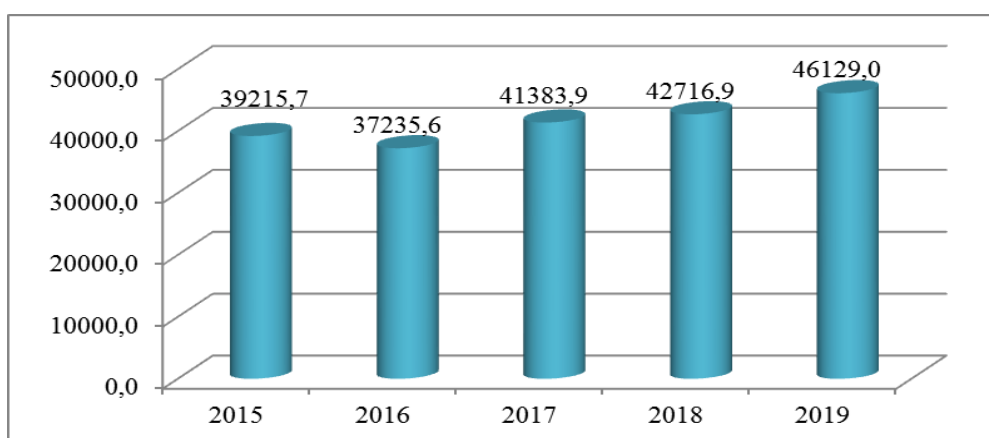
Cədvəl 1

Azərbaycan Respublikasının 2015-2019-cu illər üzrə dövlət büdcəsində ali təhsilə, o cümlədən dövlət sifarişi ilə ali təhsilin maliyyələşdirilməsinə, təhsil sahəsində islahatlara və digər tədbirlərə ayrılan xərclərin məbləği

min manatla

	Ali təhsil
2015	39 215.7
2016	37 235.6
2017	41 383.9
2018	42 716.9
2019	46 129.0*

* 2019-cu il üçün nəzərdə tutulmuş proqnoz.

Şəkil 1. 2015-2019-cu illər üzrə dövlət büdcəsində ali təhsilə ayrılan xərclərin məbləği

¹ Bu mexanizm dövlət büdcəsindən ali təhsil müəssisələrinə ayrılan vəsaitlərin bir tələbə üçün müəyyənləşdirilmiş xərc normativinə əsasən maliyyələşdirməni nəzərdə tutur.

Göründüyü kimi, elmin maliyyələşdirilməsi məsələsində əsas maliyyə mənbəyi rolunu təbii ki, dövlət büdcəsinin vəsaitləri yerinə yetirir. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi, eyni zamanda büdcədən kənar gəlirlərin əldə edilməsinə də şərait yaradır. “Elm haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun “Elmi fəaliyyətin iqtisadiyyatı” maddəsində (maddə 34) qeyd olunur ki, “Elmi və elmi-texniki fəaliyyətin maliyyələşdirilməsi aşağıdakı mənbələr hesabına həyata keçirilir:

- dövlət büdcəsinin vəsaiti;
- elmi fəaliyyət subyektlərinin öz vəsaitləri;
- dövlət fondlarının vəsaitləri, kreditlər, qrantlar, ianələr və digər qanuni mənbələr hesabına.

Nəticə

Mövcud qanunvericilik aktlarının tələblərinə uyğun olaraq, Azərbaycanda universitetlərin maliyyə mənbəyi, adətən, dövlət maliyyələşməsi tələblərin təhsil haqqı və beynəlxalq qrantlar hesabına həyata keçirilir. Lakin universitet elminin müasir tələblər səviyyəsində inkişafının və eyni zamanda elmi potensialdan səmərəli istifadənin təşkil edilməsi məqsədilə qrant sistemindən daha geniş istifadəyə ehtiyac vardır. Buna görə də universitetlər büdcə vəsaitinə qənaət olunması prinsipinə əsaslanaraq, elmi potensialdan səmərəli istifadəni təmin etmək məqsədilə təsərrüfat hesablı müqavilələrin bağlanmasına və əlavə maliyyə mənbələrinin cəlb olunmasına xüsusi önəm verməlidirlər. Xüsusilə dövlət büdcəsindən maliyyələşən elmi-tədqiqat işlərinin və elmi proqramların səmərəliliyinə və nəticəliliyinə xüsusi önəm verilməlidir. Bundan başqa, ali təhsil sistemində müasir çağırışlar kontekstində maliyyələşdirmənin yeni formatlarından (məsələn, korporativ) istifadəyə ehtiyac vardır.

Azərbaycan universitetlərini dünya təhsil xidmətləri bazarında rəqabətqabiliyyətli brend universitetə çevirməklə yüksək ixtisaslı iqtisadçı və menecerlərin hazırlanması, fundamental və tətbiqi elmi-tədqiqatların aparılması istiqamətində işlər gücləndirilməsi, dünya ölkələrinin təcrübəsinə uyğun olaraq, universitetlərdə reyting sisteminin təşkili və müntəzəm olaraq təkmilləşdirilməsi məqsəduyğun olardı.

Elxan Əmirəliyev

Ali təhsil sistemində maliyyələşdirilmənin yeni modelləri: dünya təcrübəsi və Azərbaycan

Xülasə

Məqalədə global çağırışlar kontekstində ali təhsil sisteminin maliyyələşdirilməsində dünya və Azərbaycan təcrübəsi haqqında məlumat verilir. Ölkədə fəaliyyət göstərən ali təhsil müəssisələri və onlarda təhsil alan tələblərin dövlət və özəl bölmələrdə təhsil almalarına dair məlumatlara diqqət yetirilir. Azərbaycanda ali təhsil sistemində elmin maliyyələşməsinin, əsasən, dövlət vəsaiti, biznes investisiyaları, ali təhsilin vəsaitləri və qrantlar olduğu göstərilir.

Məqalənin sonunda ali təhsil sisteminin və onun maliyyələşməsinin dünya təcrübəsinə uyğunlaşdırılması haqqında təkliflər verilir.

Эльхан Амиралиев

Новые модели финансирования в высшем образовании: мировой опыт и Азербайджан

Резюме

В статье дается обзор мирового и азербайджанского опыта финансирования высшего образования в контексте глобальных вызовов. Обращает на себя внимание тот факт, что в стране действуют высшие учебные заведения и студенты, которые там учатся, получают государственное и частное образование. Показано, что финансирование науки в системе высшего образования в Азербайджане - это в основном государственные средства, инвестиции в бизнес, ресурсы высшего образования и гранты.

В конце статьи делаются предложения по внедрению системы высшего образования и ее финансирования в международную практику.

Elkhan Amiraliyev
New models of financing in higher education system:
world experience and Azerbaijan

Summary

The article provides an overview of world and Azerbaijani experience in financing higher education in the context of global challenges. Attention is paid to the fact that higher education institutions operating in the country and students studying there are receiving public and private education. It is shown that the financing of science in the higher education system in Azerbaijan is mainly public funds, business investments, higher education resources and grants.

At the end of the article, suggestions are made to adaptation the higher education system and its funding into world practice.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 6 dekabr 2016-cı il.
2. <http://president.az/articles/3689>
3. http://science.gov.az/uploads/PDF/Elm_haqqinda_Azərbaycan_Respublikasının_Qanunu.pdf
4. Education Indicators in Focus. 2012/02. URL.:<http://www.oecd.org/edu/skills-beyond-school/49729932.pdf>
5. Е.Г.Чернова, Т.Д.Ахобадзе, А.С.Малова, А.А.Салтан. Модели финансирования образования и эффективность деятельности университетов // Вопросы образования / Educational Studies Moscow-2017. № 3/
6. F.V.Arazov. “Təhsil və kadr hazırlığının maliyyələşdirilməsi xüsusiyyətləri və onların təkmilləşdirilməsi”. Bakı-2016
<http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:03Fn5nedOQwJ:unec.edu.az/application/uploads/2016/07/Arazov-Fuad.docx+&cd=2&hl=ru&ct=clnk&gl=az&client=opera>
7. http://cesd.az/new/wp-content/uploads/2014/01/CESD_Research_on_Education_Financing.pdf
8. <https://gtmarket.ru/ratings/expenditure-on-education/info>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 27.09.2019

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 07.10.2019

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 31.10.2019

**2019-cu İLİN YANVAR-SENTYABR AYLARININ YEKUNU ÜZRƏ ÖLKƏNİN
SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINA DAİR GÖSTƏRİCİLƏR**

MAKROİQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏR

Göstəricinin adı	2019-cu ilin yanvar-sentyabr ayları, faktiki	2019-cu ilin yanvar-sentyabr ayları 2018-ci ilin yanvar-sentyabr aylarına nisbətən, faizlə	<u>Məlumat üçün</u> 2018-ci ilin yanvar-sentyabr ayları 2017-ci ilin yanvar-sentyabr aylarına nisbətən, faizlə
A	1	2	3
Ümumi Daxili Məhsul, milyon manat	58 464,2	102,5	100,8
o cümlədən qeyri neft-qaz ÜDM	35 504,5	103,5	101,0
Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM, manat	5 910,1	101,6	100,0
Sənaye məhsulu, milyon manat	34 663,7	101,7	102,0
o cümlədən qeyri neft-qaz sənayesi	8 309,8	115,6	110,8
Əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlər, milyon manat	10 146,2	98,1	88,5
o cümlədən qeyri neft-qaz sektoruna	6 346,8	108,9	120,2
ondan qeyri neft-qaz sənayesinə	1 213,2	110,6	124,4
Kənd təsərrüfatı məhsulu, milyon manat	6 273,8	107,1	104,3
o cümlədən: bitkiçilik	3 307,3	111,0	105,8
heyvandarlıq	2 966,5	103,1	102,7
Nəqliyyat sektorunda yük daşınması, milyon ton	172,5	101,6	101,3
Nəqliyyat sektorunda sərnişin daşınması, milyon sərnişin	1 487,4	102,1	101,3
İnformasiya və rabitə xidmətləri, milyon manat	1 580,3	116,4	107,7
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, milyon manat	27 577,4	103,0	102,7
Əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər, milyon manat	6 570,8	102,1	102,6
Dövlət büdcəsinin gəlirləri, milyon manat	16 871,2	104,7	133,7
Dövlət büdcəsinin xərcləri, milyon manat	16 690,6	106,5	122,5
Dövlət büdcəsinin profisiti, milyon manat	180,6	x	x
Əhalinin nominal gəlirləri, milyon manat	42 202,7	106,7	109,1
Əhalinin hər nəfərinə düşən nominal gəlirlər, manat	4 266,2	105,8	108,1

A	1	2	3
Əhalinin banklardakı əmanətləri, 2019-cu il 01 sentyabr vəziyyətinə, milyon manat	8 561,8	106,7	116,3
Kredit qoyuluşları, 2019-cu il 01 sentyabr vəziyyətinə, milyon manat	13 865,5	112,7	99,4
o cümlədən vaxtı keçmiş kreditlər	1 491,3	84,1	97,2
Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	589,3*	108,9**	103,1***
İstehlak qiymətlərinin indeksi	x	102,6	102,6
Əhalinin sayı, 2019-cu il 01 sentyabr vəziyyətinə, min nəfər	10 035,4	100,9	100,8
Xarici ticarət dövriyyəsi ¹⁾, mlyn. ABŞ \$			
faktiki qiymətlərlə	22 340,7*	110,1**	134,9***
müqayisəli qiymətlərlə	x	103,2**	100,2***
o cümlədən: ixrac			
faktiki qiymətlərlə	12 958,8*	96,6**	137,8***
müqayisəli qiymətlərlə	x	100,8**	101,0***
ondan qeyri neft-qaz ixracı			
faktiki qiymətlərlə	1 277,4*	116,8**	113,5***
müqayisəli qiymətlərlə	x	112,2**	104,0***
idxal			
faktiki qiymətlərlə	9 381,9*	136,7**	129,5***
müqayisəli qiymətlərlə	x	108,0**	98,8***

Qeyd:

* 2019-cu ilin yanvar-avqust ayları

** 2019-cu ilin yanvar-avqust ayları 2018-ci ilin yanvar-avqust aylarına nisbətən.

*** 2018-ci ilin yanvar-avqust ayları 2017-ci ilin yanvar-avqust aylarına nisbətən.

1) Hesabat dövründə gömrük orqanlarında qeydiyyatı aparılmış, lakin gömrük rəsmiləşdirilməsi tam başa çatdırılmamış ixrac olunan xam neft və təbii qazın statistik qiymətləndirilmiş dəyərinə dair məlumatlar nəzərə alınmaqla.

ÜMUMİ DAXİLİ MƏHSUL İSTEHSALI

milyon manat

	Yanvar-sentyabr		2019-cu ilin yanvar-sentyabr ayları 2018-ci ilin yanvar-sentyabr aylarına nisbətən, faizlə
	2019	2018*	
Ümumi Daxili Məhsul	58464,2	57766,2	102,5
o cümlədən:			
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	3639,1	3277,5	107,1
Sənaye	24855,6	26337,4	102,5
o cümlədən:			
mədənçıxarma sənayesi	21209,0	22996,7	101,1
emal sənayesi	2975,0	2683,2	113,7
elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	562,5	554,2	102,5
su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	109,1	103,3	107,4
Tikinti	3591,8	3733,9	94,4
Ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri	5858,4	5554,5	103,0
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	3667,6	3666,2	101,3
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	1449,2	1362,1	104,9
İnformasiya və rabitə	1044,0	896,6	116,4
Digər sahələr	9162,8	8304,7	102,2
Məhsula və idxala xalis vergilər	5195,7	4633,3	102,8
ÜDM-in deflyatoru	98,8	x	x

*) 2018-ci ilin aylıq göstəriciləri dövrün yekun məlumatları əsasında dəqiqləşdirilmişdir

MALİYYƏ MƏNBƏLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS KAPİTALA YÖNƏLDİLMİŞ VƏSAİTLƏR

	2019-cu ilin yanvar-sentyabr aylarında, milyon manat	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən (müqayisəli qiymətlərlə), faizlə	Ümumi yekunda xüsusi çəkisi, faizlə
Cəmi	10146,2	98,1	100,0
o cümlədən:			
Müəssisə və təşkilatların vəsaitləri	5831,2	110,3	57,5
Bank kreditləri	739,2	52,5	7,3
Büdcə vəsaitləri	2729,8	102,6	26,9
Büdcədən kənar fondların vəsaitləri	152,0	80,1	1,5
Əhalinin şəxsi vəsaiti	667,8	91,9	6,6
Sair vəsaitlər	26,2	36,9	0,2

**İQTİSADİYYATIN SAHƏLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS KAPİTALA YÖNƏLDİLMİŞ
VƏSAİTLƏRİN DƏYƏRİ**

İqtisadiyyatın sahələri	2019-cu ilin yanvar-sentyabr aylarında, milyon manat	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən (müqayisəli qiymətlərlə), faizlə	Ümumi yekunda xüsusi çəkisi, faizlə
Cəmi	10146,2	98,1	100,0
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	352,2	130,8	3,5
Sənaye	5012,7	89,3	49,4
o cümlədən:			
Mədənçıxarma sənayesi	3654,6	84,5	36,0
Emal sənayesi	631,6	138,2	6,2
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	349,9	118,2	3,5
Su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı	376,6	70,3	3,7
Tikinti	2239,7	104,3	22,1
ondan mənzil tikintisi	969,6	112,5	9,6
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	91,7	2,4 d.	0,9
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	1365,8	101,2	13,4
o cümlədən:			
nəqliyyat	1364,8	101,3	13,4
poçt və kuryer fəaliyyəti	1,0	35,7	0,0
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	56,4	2,8 d.	0,5
İnformasiya və rabitə	199,1	81,3	2,0
ondan rabitə	190,8	2,1 d.	1,9
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	34,9	4,6 d.	0,3
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	7,7	9,8 d.	0,1
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	56,6	17,7 d.	0,6
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	67,5	148,7	0,7
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	291,9	109,1	2,9
Təhsil	202,3	147,8	2,0
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	96,1	66,4	0,9
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	23,2	53,1	0,2
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	48,4	4,8 d.	0,5

PƏRAKƏNDƏ TİCARƏT DÖVRİYYƏSİNİN MƏHSULLAR ÜZRƏ STRUKTURU

	2019-cu ilin yanvar-sentyabr aylarında satışdan gəlir, milyon manatla	2018-ci ilin yanvar-sentyabr aylarına nisbətən, faizlə
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi	27 577,4	103,0
o cümlədən:		
ərzaq məhsulları, içkilər və tütün məmulatları	13 947,1	102,6
toxuculuq məhsulları, geyim və ayaqqabılar	4 987,5	103,3
elektrik malları və mebellər	1 707,6	102,4
kompyuterlər, telekommunikasiya avadanlıqları və çap məhsulları	226,7	102,3
əczaçılıq və tibbi mallar	360,7	103,0
avtomobil yanacağı	1 515,3	102,0
digər qeyri-ərzaq məhsulları	4 832,5	104,0

İQTİSADİYYATA KREDİT QOYULUŞU

	2019-cu il sentyabrın 1-i vəziyyətinə, milyon manat	Əvvəlki ilin eyni dövrünə nisbətən, faizlə
Kredit qoyuluşları – cəmi	13865,5	112,7
o cümlədən:		
qısamüddətli	2593,4	106,6
uzunmüddətli	11272,1	114,2
Ödəmə vaxtı keçmiş kreditlər	1491,3	84,1
Kreditlərin ümumi həcmində vaxtı keçmiş kreditlərin xüsusi çəkisi, %-lə	10,8	x

DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN GƏLİRLƏRİ

	İcra, milyon manat		2019-cu ilin yanvar-avqust 2018-ci ilin yanvar-avqustuna nisbətən, faizlə*
	2019-cu ilin yanvar-avqust ayları*	2018-ci ilin yanvar-avqust ayları	
Gəlirlər – cəmi	14901,38	14081,87	105,8
o cümlədən:			
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	583,96	648,52	90,0
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	1771,25	1614,18	109,7
Torpaq vergisi	29,97	32,68	91,7
Əmlak vergisi	146,41	120,43	121,6
Əlavə dəyər vergisi	3289,68	2736,32	120,2
Sadələşdirilmiş vergi	239,01	300,19	79,6
Aksiz	579,44	476,85	121,5
Yol vergisi	79,19	73,70	107,4
Mədən vergisi	84,82	88,74	95,6
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	831,95	701,90	118,5
Digər daxilolmalar	7265,70	7288,36	99,7

* 2019-cu ilin yanvar-avqust aylarına dair dərc edilmiş operativ məlumatlara Maliyyə Nazirliyinin dəqiqləşdirmələri əsasında müvafiq dəyişikliklər edilmişdir.

DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN XƏRCLƏRİ

	İcra, milyon manat		2019-cu ilin yanvar-avqust 2018-ci ilin yanvar-avqustuna nisbətən, faizlə
	2019-cu ilin yanvar-avqust ayları	2018-ci ilin yanvar-avqust ayları	
Xərclər – cəmi	14712,16	13485,70	109,1
o cümlədən:			
Ümumi dövlət xidmətləri	2241,92	2283,04	98,2
ondan:			
beynəlxalq təşkilatlara üzvlük haqqı	108,56	141,05	77,0
Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq - mühafizə və prokurorluq orqanları	912,43	801,61	113,8
Təhsil	1333,05	1237,08	107,8
Səhiyyə	544,14	445,60	122,1
Sosial müdafiə və sosial təminat	1873,58	1598,60	117,2
Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və digər kateqoriyalara aid edilməyən sahədə fəaliyyət	196,05	159,48	122,9
İqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsi	4511,93	4307,63	104,7
o cümlədən:			
mənzil və kommunal təsərrüfatı	174,75	224,85	77,7
kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq, ovçuluq və ətraf mühitin mühafizəsi	527,23	353,62	149,1
sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar	3486,84	2970,96	117,4
nəqliyyat və rabitə	128,59	124,37	103,4
yanacaq və enerji	3,52	14,70	23,9
iqtisadi fəaliyyət	191,00	619,13	30,8
Digər xərclər	3099,06	2652,66	116,8
Profisit/kəsir(-)	189,22	596,17	-

NƏQLİYYAT SEKTORUNDA YÜK DÖVRİYYƏSİ

	2019-cu ilin yanvar-sentyabr aylarında	2018-ci ilin müvafiq dövründə	2018-ci ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə
Cəmi	66 868,8	68 699,6	97,3
o cümlədən:			
Dəmir yolu	3 716,6	3 302,7	112,5
Dəniz	2 465,2	3 339,9	73,8
Hava	667,8	648,0	103,1
Boru kəməri	47 348,1	49 083,0	96,5
neft kəməri	42 350,7	45 071,7	94,0
qaz kəməri	4 997,4	4 011,3	124,6
Avtomobil	12 671,1	12 326,0	102,8

NƏQLİYYAT SEKTORUNDA SƏRNIŞİN DÖVRIYYƏSİ

	2019-cu ilin yanvar-sentyabr aylarında	2018-ci ilin müvafiq dövründə	2018-ci ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə
Cəmi	24 735,7	24 443,9	101,2
o cümlədən:			
Dəmir yolu	401,2	352,6	113,8
Dəniz	6,9	5,2	132,7
Hava	3 708,7	3 894,8	95,2
Metro	1 872,9	1 861,0	100,6
Avtomobil	18 746,0	18 330,3	102,3
avtobus	17 581,9	17 203,4	102,2
taksi	1 164,1	1 126,9	103,3

AZƏRBAYCANIN TƏRƏFDAŞ ÖLKƏLƏRLƏ XARİCİ TİCARƏT GÖSTƏRİCİLƏRİ*

min ABŞ dolları

Ölkələrin adı	Dövriyyə	İdxal	İxrac
Cəmi	22901835,4	9381928,7	13519906,7
o cümlədən:			
İtaliya	4116341,2	245584,9	3870756,3
Türkiyə	2714088,7	974996,4	1739092,3
Rusiya Federasiyası	1828138,4	1370395,9	457742,5
Çin	1543450,6	849709,0	693741,6
İsveçrə	1306899,0	1195356,8	111542,2
Almaniya	1110466,5	465718,3	644748,2
İsrail	989366,3	35463,7	953902,6
Hindistan	855164,5	93701,9	761462,6
Fransa	629607,1	183091,0	446516,1
Amerika Birləşmiş Ştatları	603472,3	589134,0	14338,3
İspaniya	585001,2	44922,7	540078,5
Ukrayna	576353,1	299969,9	276383,2
Kanada	530665,8	393119,0	137546,8
Birləşmiş Krallıq	469020,8	155937,9	313082,9
Çexiya	463327,5	31800,0	431527,5
Gürcüstan	440467,7	47467,5	393000,2
İran İslam Respublikası	367617,1	340719,6	26897,5
Avstraliya	334254,3	294223,0	40031,3
Portuqaliya	299879,4	8821,9	291057,5
Yaponiya	217935,6	129193,3	88742,3
Tailand	217609,7	30513,1	187096,6
Yunanıstan	200807,6	8094,5	192713,1
Xorvatiya	180534,6	1903,0	178631,6
Qazaxıstan	168273,4	150874,1	17399,3
Avstriya	167603,4	50087,6	117515,8
Digər ölkələr	1985489,6	1391129,7	594359,9

*Gömrük məlumatı

İXRAC OLUNAN MÜHÜM NÖV MƏHSULLAR

Malların adı	2019-cu ilin yanvar-avqust aylarında		2018-ci ilin yanvar-avqust aylarına nisbətən, faizlə	
	miqdarı	məbləği (min dollar)	miqdarı	məbləği
Təzə tərəvəz, min ton	169,5	157489,5	98,9	100,6
Təzə meyvə, min ton	126,9	175118,0	123,5	135,5
Kartof, ton	61555,5	26785,5	92,6	90,5
Çay, ton	966,7	6205,0	109,1	102,7
Bitki yağları, ton	5260,3	4848,6	70,4	78,0
Marqarin, qida üçün yararlı digər qarışıqlar, ton	1885,4	2001,1	147,7	153,8
Şəkər, ton	46492,1	20137,4	156,5	115,9
Meyvə və tərəvəz konservləri, ton	3963,0	5016,9	96,5	106,7
Meyvə və tərəvəz şirələri, ton	6795,0	7693,2	137,0	123,5
Təbii üzüm şərabları və üzüm suslosu, min dkl	362,5	4631,9	79,8	88,5
Tütün, ton	4055,6	8880,6	2,0 d.	141,2
Bentonit gili, min ton	111,1	6216,8	113,3	112,1
Xam neft, min ton	21452,8	10458785,5	107,6	99,7
Xam neft, min ton (ARDNŞ və ABƏŞ-in məlumatlarına əsasən)	20883,4	9708116,2	96,7	89,4
Reaktiv mühərriklər üçün və digər məqsədlər üçün kerosin, min ton	138,0	84963,1	57,6	64,8
Ağır destilyatlar və ya digər məqsədlər üçün qazoyllar, min ton	527,1	245500,8	106,0	98,4
Maye qaz, ton	44528,4	10042,3	67,1	81,3
Təbii qaz, mlyn. kubmetr	7415,3	1421245,0	1,6 d.	1,6 d.
Təbii qaz, mlyn. kubmetr (ARDNŞ və ABƏŞ-in məlumatlarına əsasən)	7752,0	1610842,4	131,5	152,6
Neft koksu, min ton	166,0	16519,0	98,7	1,6 d.
Polietilen, ton	64562,0	53961,9	97,1	85,6
Pambıq lifi, ton	58978,5	85130,6	1,6 d.	149,1
Pambıq ipliyi, ton	8339,7	20165,5	143,7	139,7
Qara metallardan borular, ton	7223,9	5052,6	17,5	15,3
Qara metallardan yarımfabrikatlar, ton	23965,2	10112,0	110,4	103,8
Əmal olunmamış alüminium, ton	31958,0	59622,5	115,2	101,9

İDXAL OLUNAN MÜHÜM NÖV MƏHSULLAR

Malların adı	2019-cu ilin yanvar-avqust aylarında		2018-ci ilin yanvar-avqust aylarına nisbətən, faizlə	
	miqdarı	məbləği (min dollar)	miqdarı	məbləği
İribuynuzlu heyvan əti, ton	5743,4	18165,5	114,6	118,7
Quş əti və onun əlavə məhsulları, ton	24324,5	27749,5	111,3	114,3
Kərə yağ, digər süd yağları və pastaları, ton	8424,8	42193,3	105,1	89,6
Kartof, ton	92348,6	24108,9	107,9	112,7
Təzə tərəvəz, ton	16348,5	8490,8	139,1	131,8
Təzə meyvə, ton	75485,3	76971,8	104,1	120,0
Çay, ton	8733,7	34251,5	99,9	101,2
Buğda, min ton	852,9	186213,4	116,7	142,2
Bitki yağları, ton	87232,3	66661,0	97,8	87,0
Xam şəkər və şəkər, min ton	223,3	82831,8	150,0	152,0
Siqaretlər, mln. ədəd	3362,5	55559,8	53,5	68,6
Sement və sement klinkerləri, ton	24927,2	6065,7	75,3	77,1
Mineral gübrələr, min ton	249,3	86306,1	135,7	1,6 d.
Polietilen, ton	33636,1	39542,4	132,5	122,8
Rezin şinlər, min ədəd	1302,4	49104,3	110,4	121,3
Polad prokatı, min ton	227,2	173948,0	124,4	126,7
Qara metallardan çubuqlar, ton	81403,7	45688,1	80,9	75,6
Qara metallardan küncüklər, ton	27048,1	20348,0	116,0	102,9
Qara metallardan borular, min ton	123,4	165633,2	87,2	57,9
Məişət kondisionerləri, min ədəd	187,5	44267,3	1,6 d.	1,6 d.
Məişət soyuducuları, ədəd	20961	4669,2	80,8	75,4
Paltaryuyan maşınlar, min ədəd	117,5	24235,5	115,7	130,8
Hesablama maşınları, blok və qurğuları, min ədəd	349,8	55178,3	126,1	128,8
Minik avtomobilləri, ədəd	24088	334799,3	1,9 d.	1,6 d.
Avtobuslar, ədəd	246	27633,7	2,5 d.	4,7 d.
Yük avtomobilləri, ədəd	2262	36180,6	1,7 d.	1,7 d.
Oturacaq, ofis, mətbəx, yataq və digər mebellər, min ədəd	488,9	47808,8	106,1	96,0

**2019-cu İLDƏ “STATİSTİKA XƏBƏRLƏRİ” JURNALINDA DƏRC OLUNMUŞ
MƏQALƏLƏRİN MÖVZU-ƏLİFBƏ ÜZRƏ SİYAHISI**

İQTİSADI-STATİSTİK TƏDQIQATLAR

<i>Aida İbrahimova, Zərifə Nağıyeva.</i> Ticarətdə statistik tədqiqatla.....	1
<i>Aygün Hacıyeva.</i> Sahibkarlığın inkişafının biznes mühitinə təsiri.....	4
<i>Aytən Şükürova.</i> Azərbaycanda aqrar və ərzaq məhsulları bazarının formalaşması və inkişafının əsas meylləri.....	4
<i>Balaş Babayeva, Hanım Halilli.</i> Ülkelerin ekonomik statülerinin belirlenmesinde diskriminant analizi yaklaşımı.....	2
<i>Bəyalı Ataşov.</i> Azərbaycanda sığorta fəaliyyətinin statistik təhlilinin müasir aspektləri.....	4
<i>Elnur Rüstəmov.</i> Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunun sosial-iqtisadi inkişafında əmək bazarının rolu.....	3
<i>Elşən İbrahimov.</i> Dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində dövlət büdcəsindən səmərəli istifadə yolları.....	3
<i>Əbdülrəhim Dadaşov.</i> Fermer təsərrüfatlarının kredit resurslarına çıxış imkanlarının qiymətləndirilməsi.....	3
<i>Famil Niftiyev.</i> Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda təhsil müəssisələrinin inkişafının statistik təhlili.....	3
<i>Fərhad Qubatov.</i> Azərbaycanda əhalinin sağlamlıq statistikasını.....	1
<i>İlqar Vəliyev.</i> Dayanıqlı inkişaf məqsədləri və su qıtlığı statistikasını.....	4
<i>Lalə Vəliyeva.</i> Makroiqtisadi tarazlığın təmin olunmasında maliyyə mexanizmlərinin rolu.....	1
<i>Nizami Kazımov, Zülfüqar Məhərrəmov.</i> Kənd təsərrüfatı təyinətli torpaqların strukturunun statistik təhlili.....	4
<i>Orxan Əhmədov.</i> Azərbaycanda iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin inflyasiyanın sabit saxlanmasında rolu.....	4
<i>Orxan Musayev.</i> Dünya maliyyə qloballaşmasının Azərbaycana təsiri.....	2
<i>Pərvanə Namazova.</i> Azərbaycanda tütün və çay bazarının statistik təhlili.....	2
<i>Sakit Yaqubov, Ramiz Cavadov.</i> Azərbaycanın əmək bazarının müasir vəziyyətinin statistik tədqiqi.....	1
<i>Saleh Mövlamov, Şahin Mustafayev.</i> Azərbaycanda su istehlakının statistik tədqiqi.....	1
<i>Saleh Mövlamov, Şahin Mustafayev.</i> Azərbaycanda enerji istehlakının statistik tədqiqi.....	2
<i>Saleh Mövlamov, Şahin Mustafayev.</i> Enerji təhlükəsizliyinin statistik tədqiqi.....	3
<i>Sədaqət Əhmədova, Könül Əliyeva.</i> İqtisadi artım və ona təsir edən əsas amillər.....	1
<i>Sədi Əbdürəhmanov, Fuad Mahmudov.</i> Kruizlərin dünya turizmində rolu.....	1
<i>Vahid Abbasov, Sevil Məhərrəмова.</i> Qiymətlər kənd təsərrüfatında geniş təkrar istehsalın tənzimlənməsi vasitəsi kimi.....	1
<i>Yaşar Paşa.</i> Həyat keyfiyyəti və innovasiyalar arasında qarşılıqlı əlaqənin statistik tədqiqi.....	3

METODOLOGİYA

<i>Aynur Sultanova.</i> Statistik fəaliyyətin keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsi məsələləri.....	1
<i>Çiçək Nəcəfova.</i> Elektron pullardan istifadənin iqtisadi-texniki üstünlükləri.....	2
<i>Эльдар Гулиев, Намиг Гурбанов.</i> Инженерный маркетинг - менеджмент в создании бережливого производства.....	2
<i>Elxan Əmirəliyev.</i> Ali təhsil sistemində maliyyələşdirilmənin yeni modelləri: dünya təcrübəsi və Azərbaycan.....	4
<i>Gunel Amrahova.</i> Azerbaijan: the transition from black gold to green culture.....	2
<i>Həsən Məmmədov.</i> Davamlı iqtisadi inkişafın nəzəri əsasları.....	3
<i>Namig Namazov.</i> Training portal of digital statistics	4
<i>Orxan Sadıqov.</i> İnnovasiyaların və insan kapitalının inkişaf ilə məşğulluq arasında qarşılıqlı əlaqənin təhlili.....	2
<i>Orxan Sadıqov.</i> Neft gəlirlərinin idarə olunmasında müasir çağırışlar.....	4
<i>Rasim Səfərov.</i> Dayanıqlı inkişaf statistikasının təşkilində əhalinin siyahıyaalınması məlumatlarının əsas xüsusiyyətləri.....	2
<i>Rəşad Məmmədov.</i> Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması şəraitində sahibkarlıq fəaliyyəti və onun marketing strategiyaları.....	3
<i>Saleh Mövlamov.</i> Statistikanın rəqəmsal texnologiyalara transformasiyası.....	4
<i>Samir Quliyev.</i> Azərbaycanda elektron ticarətin inkişaf perspektivləri.....	2
<i>Sədi Əbdürəhmanov, Nigar Teymurzadə.</i> Kənd təsərrüfatında iqtisadi mənafehlərin optimal əlaqələndirilməsi.....	3
<i>Səyavuş Əhmədov.</i> Mühafizə edilən informasiyalarla işləyən istifadəçilərin İnternetdə təhlükəsizliyini təmin edən sistemin konseptual modeli.....	1
<i>Sifəriz Səbzəliyev.</i> Maliyyə nəticələrinin uçotunun tarixi mərhələlərində hesablar planının rolu və əhəmiyyəti.....	2
<i>Zülfüqar Məhərrəmov.</i> Əhalinin siyahıyaalınmasının bəzi məsələləri.....	1
<i>Юсуф Байрамов.</i> Социальное предпринимательство – мировая практика и пути развития в Азербайджане.....	3

XRONİKA, MƏLUMATLAR

“Əhalinin siyahıyaalınması: dayanıqlı inkişaf üçün mühüm informasiya mənbəyi” mövzusunda yazı müsabiqəsi elan edilmişdir.....	3
Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri üzrə Milli Məlumatlandırma Portalının təqdimat mərasimi keçirilmişdir.....	3
Dövlət Statistika Komitəsinin sədri Tahir Budaqov Parisdə keçirilən Avropa statistikləri konfransında iştirak etmişdir.....	3

AZƏRBAYCANIN STATİSTİKA TARİXİNİN SƏHİFƏLƏRİNDƏN

Əliyev İsgəndər Məmməd Tağı oğlu (anadan olmasının 120 illiyinə).....	3
Həmid Həsənoğlu Sultanov (anadan olmasının 130 illiyinə).....	2

Məqalələrin təqdim olunma qaydaları

“Statistika xəbərləri” elmi-praktik jurnalı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 21 dekabr tarixli, 2621 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2013-2017-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın inkişafı Dövlət Proqramı”na uyğun olaraq Dövlət Statistika Komitəsinin təsisçiliyi ilə nəşr olunur.

Jurnal 07.10.2015-ci il tarixində 4004 nömrəsi ilə Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmiş, İSSN 2413-6557 nömrəsi ilə Beynəlxalq Standart Seriya Nömrəsi Beynəlxalq Mərkəzində qeydiyyatdan keçirilmiş və 31 mart 2017-ci il tarixli (Protokol № 06-R) qərarla Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası rəyasət heyəti tərəfindən “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəticələrin siyahısı”na iqtisad elmləri üzrə daxil edilmişdir.

Jurnalda statistika elminin nəzəri-metodoloji əsasları, iqtisadi, sosial, ekoloji və demoqrafik proseslərin statistik təhlili, iqtisadiyyat və sosial sahələr ilə bağlı digər məqalələrə üstünlük verilməklə başqa nəşrlərə təqdim edilməmiş məqalələr dərc olunur. Məqalələr azərbaycan, rus və ingilis dillərindən birində hazırlanmalıdır.

Redaksiyaya göndərilən məqalələrdə müəlliflər aşağıdakıları nəzərə almalıdırlar:

1. Məqalə qrafiki materiallar, cədvəllər, düsturlar, xülasə və ədəbiyyat siyahısı daxil olmaqla ümumi həcmi 10 səhifədən çox olmamalı və azərbaycan, rus və ya ingilis dillərindən birində hazırlanmalıdır.
2. Məqalə kağızda və ya elektron versiyada olmalıdır. Kağız versiyası imzalanmış şəkildə redaksiyaya təqdim edilməli, elektron versiyası isə kompakt diskdə verilə, yaxud jurnalın elektron poçtuna (stat.xeber@azstat.org) göndərilə bilər.
3. Mətn Microsoft Office Word proqramında **A4** formatda, **Times New Roman–12** şriftində, **1,0** intervalında yığılmalı, soldan **25 mm**, sağdan **15 mm**, yuxarıdan **20 mm**, aşağıdan isə **19 mm** boş sahə buraxılmalıdır.
4. Məqalələr aşağıdakı ardıcılıqla tərtib edilməlidir: məqalənin adı (böyük hərflərlə, qalın şriftlə), müəllifin adı və soyadı (yalnız ilk hərfləri böyük olmaqla, qalın şriftlə), açar sözlər, mətn, xülasə və ədəbiyyat siyahısı. Məqalədə yarımbaşlıqlardan istifadə edildiyi halda, onun yalnız ilk hərfi böyük olmaqla, qalın şriftlə və nömrələnməklə yazılmalıdır. Başlıq və yarımbaşlıqlardan, cədvəl və şəkillərdən əvvəl və sonra əlavə bir sətir ara boşluğu buraxılmalıdır. Mətnə sözlər bütöv yazılmalı, “-” işarəsi ilə sətirdən-sətirə keçirilməməlidir.
5. Cədvəl və şəkillərin adı olmalı və bu ad cədvəllər üçün cədvəlin üstündə sağ küncdə, şəkillər üçün şəklın sol küncündə yerləşdirilərək ərəb rəqəmləri ilə ardıcıl nömrələndirilən müvafiq olaraq “cədvəl” və “şəkil” sözlərindən sonra yazılmalıdır. Cədvəl və şəkillərin başlıqlarının ilk hərfləri böyük olmaqla qalın şriftlə yazılmalıdır. Cədvəlin sütunlarının adı qısa olmalı, ölçü vahidləri göstərilməlidir.
6. Məqalədə müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə(lər) və həmin müəssisənin (müəssisələrin) ünvan(lar)ı, müəllif(lər)in elektron poçt ünvan(lar)ı göstərilməlidir.
7. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, müəllif(lər)in gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.
8. Məqalənin mövzusu ilə bağlı elmi mənbələrə istinad olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba sırası ilə və ya mətnə istinad olunan ədəbiyyatların rast gəlinədiyi ardıcılıqla nömrələnməlidir (məsələn, [1] və ya [1, səh.119] kimi işarə olunmalı). Eyni ədəbiyyata mətnə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilərək Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının "Dissertasiyaların tərtibi

Qaydaları" haqqında təlimatın 10.2-10.4.6 maddələrinə əsasən "İstifadə edilmiş ədəbiyyat" bölməsinin tələblərinə riayət etmək lazımdır.

9. Xülasə məqalənin hazırlandığı dildən əlavə başqa iki dildə verilməlidir. Məqalənin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-biri ilə eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Məqalədə müəllifin və ya müəlliflərin gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. xülasədə yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır. Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllifin və ya müəlliflərin tam ad(lar)ı göstərilməlidir. Xülasələrin həcmnin 8-10 sətir olması tövsiyə olunur.
10. Hər məqalədə UOT indeksi, PACS kod tipi və açar sözlər göstərilməlidir. Açar sözlər üç dildə verilməli (məqalə və xülasənin yazıldığı dillər) və 5 sözdən az olmamalıdır.
11. Siyahıda göstərilən ədəbiyyatların müəlliflərinin soyadı, adının ilk hərfi, mənbənin adı, nəşr yeri və çap olunduğu il göstərilməlidir. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və digər etibarlı mənbələrə üstünlük verilməlidir.
12. Təqdim edilən əlyazmalara redaksiya heyəti tərəfindən baxıldıqdan sonra onun dərc edilib-edilməməsinə qərar verilir və bununla bağlı müəllif məqalə qəbul olunduqdan sonra ən gec bir ay müddətində yazılı şəkildə məlumatlandırılır.
13. Məqalə müəllif(lər)inə redaksiya tərəfindən bir nüsxə jurnal pulsuz verilir, jurnalın elektron versiyası isə Dövlət Statistika Komitəsinin internet sahifəsində yerləşdirilir.
14. Müəllif(lər) məqalənin keyfiyyətinə, göstərilən faktların və elmi nəticələrin doğruluğuna və digər məlumatlara görə cavabdehlik daşıyır.

Redaksiyanın ünvanı: Dövlət Statistika Komitəsi, AZ 1136, Bakı şəh., İnşaatçılar pr. 81.

Tel: (012) 538 77 19

e-poçt: stat.xeber@azstat.org

Правила представления статей

Научно-практический журнал «Вестник статистики» был учрежден Государственным Комитетом по Статистике Азербайджанской Республики во исполнение «Государственной Программы развития официальной статистики в Азербайджанской Республике в 2013-2017 гг.», утвержденной Указом Президента Азербайджанской Республики от 21 декабря 2012 года за № 2621.

7 октября 2015 года журнал был включен в реестр печатных изданий Министерства Юстиции Азербайджанской Республики под № 4004, зарегистрирован в Международном Центре, получил Международный стандартный серийный номер ISSN 2413-6557 и по решению Президиума Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики от 31 марта 2017 года (Протокол № 06-R) включен в «список научных публикаций, рекомендованных для публикации основных результатов диссертаций по экономическим наукам в Азербайджанской Республике».

В журнале издаются статьи, в которых затрагиваются вопросы теоретико-методологических основ статистической науки, статистического анализа экономических, социальных, экологических и демографических процессов, а также другие статьи, по экономической и социальной проблематике, которые не были опубликованы в других изданиях. Статьи подготавливаются на азербайджанском, русском или английском языках.

Авторы, предоставляющие в редакцию статьи должны учитывать следующее:

1. Статья не должна быть больше 10 страниц, включая графические материалы, таблицы, формулы, резюме и список литературы и должна быть написана на одном из трех языков: азербайджанском, русском или английском.
2. Статья должна быть в электронном форме и на бумажном носителе. Бумажная версия статьи должна быть предоставлена в редакцию журнала с соответствующей подписью

автора, а электронная версия может быть предоставлена в редакцию журнала на компакт диске или выслана по электронной почте (stat.xeber@azstat.org).

3. Текст статьи должен быть набран с помощью программы Microsoft Office Word в формате А4. Шрифт текста **Times New Roman**, размер шрифта **12**, интервал **1,0**. На страницах оставляются поля слева **25 мм**, справа **15 мм**, сверху **20 мм** и снизу **19 мм**.
4. Статьи должны оформляться в следующей последовательности: название статьи (выделяются прописными буквами, жирным шрифтом), имя и фамилия автора (только первые буквы прописными, жирным шрифтом), ключевые слова, текст, резюме и список литературы. При использовании в статье подзаголовков, только первые буквы должны быть выделенными, жирным шрифтом и пронумерованы. Перед и после заголовка и подзаголовка, таблиц и рисунков необходимо оставлять промежуток размером в один интервал. Слова в статье должны писаться полностью, слова нельзя переносить с одной строки на другую с использованием знака «-».
5. Таблицы и рисунки должны иметь заголовки. Заголовки для таблиц должны быть размещены в правом углу над таблицей, для рисунков в левом углу под рисунком. Заголовки должны быть напечатаны, после последовательно пронумерованных арабскими цифрами соответствующих слов «таблица» и «рисунок». Заголовки таблиц и рисунков должны быть напечатаны прописными буквами и жирным шрифтом. Название колонок таблицы должны быть короткими, должны быть указаны единицы измерения.
6. В статье должны быть указаны название учреждения (учреждений), в котором работает автор (авторы) и адрес (адреса) данного учреждения (учреждений), адрес (адреса) электронной почты автора (авторов).
7. В конце научной статьи в соответствии с характером статьи и областью науки должны быть четко отмечены научные выводы, к которым пришел автор (авторы), научная новизна, практическая значимость и экономическая эффективность работы и т. д.
8. Должны быть ссылки на научные источники, связанные с темой статьи. Предоставляемый в конце статьи список литературы должен быть пронумерован в алфавитном порядке или в последовательности в которой встречается ссылаемая литература в тексте (например, обозначаться как [1] или [1, стр. 119]). При повторной ссылке на одну и ту же литературу в другом месте, ссылаемая литература должна быть пронумерована предыдущим номером. Ссылаясь на одни и те же статьи, тезисы симпозиумов, конференций и других влиятельных научных мероприятий должны быть указаны названия статей, докладов и тезисов. При библиографическом описании ссылаемого источника нужно следовать требованиям пункта 10.2-10.4.6 раздела «Использованная литература» инструкции о «Правилах оформлении диссертаций» Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.
9. Резюме должно быть представлено на двух других языках, отличающихся от языка, на котором написана статья. Резюме статьи, написанные на разных языках должны быть одинаковыми и должны соответствовать содержанию статьи. Научные выводы, к которым пришли автор или авторы, научная новизна, практическая значимость и экономическая эффективность работы и т.д. должны кратко отражаться в резюме. В каждом резюме должно указываться название статьи, полное имя автора или авторов. Рекомендуется писать резюме объемом 8-10 строк.
10. В каждой статье должны указываться индексы УОТ, коды типа PACS и ключевые слова. Ключевые слова должны даваться на трех языках (языки на которых написаны статья и резюме) и не должны быть меньше 5 слов.
11. Для литературы указанного в списке должны указываться фамилии и первые буквы имен авторов, название источника, место и год издания. В списке литературы должно даваться предпочтение научным статьям, монографиям и другим достоверным источникам последних 5-10 лет.

12. Решение о публикации или не публикации предоставленной рукописи принимается после ее рассмотрения редакционным советом и в связи с этим автор письменно уведомляется не позднее 1 месяца после принятия статьи.
13. Автору (авторам) статьи со стороны редакции бесплатно предоставляется 1 экземпляр журнала, а электронная версия журнала размещается на интернет странице Государственного Комитета по Статистике.
14. Автор несет ответственность за качество статьи, достоверность предоставленных фактов, научных результатов и прочей информации.

Адрес редакции: Государственный Комитет по Статистике, AZ 1136, г. Баку,
пр. Иншаатчылар 81.
Тел: (012) 538 77 19
e-mail: stat.xeber@azstat.org

Rules for presentation of articles

Scientific-practical journal “Statistical news” is published by the State Statistical Committee in accordance with the "State Program for the Development of Official Statistics in the Republic of Azerbaijan for 2013-2017", approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated December 21, 2012, No. 2621.

The journal was registered on July 7, 2015 with the number 4004 in the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan and included in the International Standard Serial Number International Center of ISSN 2413-6557 and signed on 31 March 2017 (Protocol No: 06-R) by the Presidium of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan “on the list of the periodical scientific results recommended for publication of the main results of the dissertations in the Republic of Azerbaijan”.

The theoretical and methodological bases of statistical science, statistical analysis of economic, social, ecological and demographic processes, as well as other articles related to economics and social sciences are published in the journal. The articles must be developed in one of Azerbaijani, Russian and English languages.

Authors have to take the followings into account:

1. Total volume of article, including graphical materials, tables, formulas, summaries and list of literature should not exceed 10 pages and should be prepared either in Azerbaijan, English or Russian languages.
2. Article text should be in a paper or electronic form. Paper version must be submitted to editorial office in a signed form; an electronic version could be presented on CD or sent to e-mail (stat.xeber@azstat.org).
3. Article should be in Microsoft Office Word A4 format, **Times New Roman**, Font **12**, line spacing – **1,0**, margins: left - **25 mm**, right - **15 mm**, top – **20 mm**, bottom – **19 mm**.
4. Article should be compiled in a following sequence: title of article (in capitals, bold), name and surname of author (only first letters in capitals, bold), keywords, text, summary and list of literature. If subtitles, only first letter is written in capitals, bold and numbered. Before and after titles and subtitles, tables and pictures it is necessary to skip down one space. Words in the text should be written completely, it shouldn't be allowed to skip from line to line with a sign “-”.
5. Tables and pictures have to be titled and these titles for tables should be placed at the right corner of the top of the table, for pictures – at the left corner of the bottom of the picture; titles should be numbered by Arabic figures which have to be indicated correspondingly after words “table” and “picture”. First letters of titles of tables and pictures should be written in capitals and bold. Names of tables' columns should be short and measurement units have to be indicated.
6. Institution(s) where author(s) works and address(es) of this (these) institution(s), e-mail(s) of author(s) should be indicated in the article.

7. At the end of research article the conclusions reached by author(s), scientific novelty of a paper, importance of its application, economic efficiency and etc. should be clearly indicated in accordance with nature of domain of science and article.
8. As regard to the subject of article the scientific sources should be referred. List of literature at the end of article should be numbered either by sequence of referred literature met in the text (for example, it should be indicated as [1] or [1, page 119] or by alphabetical order. If the same literature is referred again in another part of the text, then the referred literature should be indicated by previous number. When referring to the same articles, theses of symposiums, conferences and other important scientific events the title of article, paper or thesis has to be indicated. When specifying the bibliographic description of referred source it is necessary to rely on requirements of item 10.2-10.4.6 of the section "List of literature" of effective guideline on "Compilation rules of the dissertations" of the High Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.
9. Summary should be provided in two languages other than language of article. Summaries of article in several languages should be the same and correspond to the content of article. Summary should reflect condensate of conclusions reached by author or authors, scientific novelty of a paper, importance of its application and etc. Each summary should specify title of article, full name(s) of author(s). It is recommended summary to be of 8-10 lines.
10. UOT indices or PACS-type codes and keywords should be specified in each article. Keywords should be given in three languages (languages of articles and summaries) and be not less than 5 words.
11. Surnames, first letter of names of authors of the used literature, source, place of publication and a year of issue should be specified in the list. In the list of literature scientific articles and monographs of the last 5-10 years and other reliable sources are preferable.
12. After editorial office staff reviews the presented manuscripts it is made decision whether publish it or not and the author is informed about it at the latest during a month.
13. Editorial office presents a copy of journal to author(s) of article free of charge; e-version of journal is posted on the web-page of the State Statistical Committee.
14. Author bears responsibility for quality of article, reliability of the indicated facts and scientific results and other information.

Address of editorial office: State Statistical Committee, Baku city, Inshaatchilar av. 81, AZ 1136.

Tel: (012) 538 77 19

e-mail: stat.xeber@azstat.org

Korrektor: Arzu Salmanova

Çapa imzalanmışdır: ///.2019